

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
“ҚАТАГОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ” МУЗЕЙИ
“ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ” ЖАМОАТ ФОНДИ

**ЖАДИД
МАЪРИФАТПАРВАРЛИК
ХАРАКАТИНИНГ ФОЯВИЙ
АСОСЛАРИ**

*“Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим,
матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришига
қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги
аҳамияти” мавзудаги Республика илмий-амалий
анжумани материаллари
2016 йил 15 апрель*

**“Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент 2016**

УЎК:316.75
КБК:63.3(5Ў)
Ж16

"Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга кўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти", Республика илмий-амалий анжумани (2016; Тошкент).

"Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга кўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти" Республика илмий-амалий анжумани материаллари (15 апрель; 2016; Тошкент) [Матн] / масъул муҳаррирлар: Б.Ҳасанов, Н.Каримов; таҳрир ҳайъети М.Зикруллаев [ва бошқ.]; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, "Катағон курбонлари хотирааси" музейи "Шаҳидлар хотирааси" жамоат фонди. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2016. – 216 б.

КБК:63.3(5Ў)

Масъул муҳаррирлар:

Бахтиёр ҲАСАНОВ – тарих фанлари доктори

Наим КАРИМОВ – филология фанлари доктори, профессор

Таҳрир ҳайъати:

**Мурод ЗИКРУЛЛАЕВ,
Сироҷиддин АҲМЕДОВ,
Баҳром ИРЗАЕВ**

Такризчи:

Хуршида ЮНУСОВА – тарих фанлари доктори

Туркистон ўлкаси XIX аср охири – XX аср бошларида мустамлакачилик сиёсати оқибатида сиёсий, маданий, иқтисодий таназзулга юз тутди. Ўлканинг илгор зиёлилари чоризм истибодидан қутулиш, миллатни үйғотиш, нафақат иқтисодий, балки маънавий-маърифий тараққиёт сари йўл очиши, халққа зиё тарқатиш мақсадида маърифатпарварлар ҳаракатига асос солдилар. Бу ҳарорат билан Туркистонда янги үйғониш даври бошланди.

Мазкур тўпламга киритилган мақолаларда Туркистон жадидчилик ҳаракати ва унинг маънавий-маърифий асосларининг моҳияти, жадидларнинг ҳалқ тафаккурини ўстириш, маънавиятини бойитиш йўлида олиб борган курашлари, жадидчилик ғояларининг Туркистонга тарқалишида миллий матбуот, бадиий адабиёт ва театрнинг аҳамияти ва уларнинг ижодида Миллий истиқлол ғоясининг ифодаланишидаги ўзига хосликларни ўрганиш назарда тутилган. Шунингдек, Ўзбекистон тарихининг ўта мураккаб ва зиддиятли даврининг сўнгги йилларда тарихчи, сиёсатшунос, адабиётшунос, файласуф ва бошқа соҳа мутахассислари томонидан олиб борилаётган тадқиқотларни тўлдиради ва тарихан тўғри хуласаларга келишга кўмак беради.

Тўплам "Катағон курбонлари хотирааси" музейи илмий ходимлари томонидан амалга оширилаётган "Туркистонлик жадидларнинг янги тафаккур ва маънавиятга кўшган ҳиссаси (1900-1930 йй.) мультимедиали ўқув дастури" мавzuидаги илмий-амалий Давлат дастури доирасида нашр этилди.

ISBN 978-99-43-4604-5-4

© "Тошкент ислом университети"

нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2016

*Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг
25 йиллигига бағишиланади*

СҮЗБОШИ

Ўзбек халқи тарихининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги даври тарихан қисқа вақтни ташкил этган бўлса-да, халқнинг тарихий тақдирида муҳим аҳамиятга молик бўлган даврdir. Шу даврда майдонга келган жадид маърифатпарварлик ҳаракати мактаб ва маориф, матбуот, адабиёт ва санъат соҳаларида ислоҳотчилик ишларини амалга оширибгина қолмай, халқнинг маданий, маърифий ва руҳий ҳаётини бутунлай ўзгартириб юборди ёки шу йўлда эътиборга молик катта ишларни бажарди.

Маълумки, “жадид” сўзи “янги”, “янгилик” маънолари ни англатади. Инсоният тарихида бирор макон ва замон бўлмаганки, жамиятнинг бир маромда кечаетган ҳаётига кириб келган янгилик катта қаршиликка учрамаган бўлсин. Жамият ва инсон ҳаётининг бир маромда кечиши, эртами-кечми, таназзулга олиб боради. Шунинг учун ҳам халқнинг пешқадам зиёлилари жамият ва инсон ҳаётида кеча бошлаган таназзулга қарши курашиш ёки унинг олдини олиш учун янги гояларни “ишлаб чиқишиади”. Аммо шу таназзулнинг “иссик бағри”да яшаётган, шунга кўнишка ҳосил қилган айрим кишилар бу ҳаётбахш гояларни найза билан қарши олишади. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиёда шундай ҳолат юз берди. Туркистон, Бухоро ва Хивада, шунингдек, айрим хорижий Шарқ мамлакатларида жунбишга келган жадид маърифатпарварлик ҳаракати катта тўсиқларга учради. Бугун биз, орадан 100 йил ўтганидан кейин, Туркистонда М.Беҳбудий раҳбарлигига

юзага келган жадид маърифатпарварлик ҳаракати тарихини ўрганганимизда, уларнинг қандай мураккаб шароитда янги мактабларни очгани, миллий матбуотга асос солгани, янги бадиий адабиёт ва театр санъатига тамал тошини қўйганини ўйласак, уларнинг бу фаолиятларини фидойилик ва жасорат деб баҳолаш лозим бўлади.

Аммо масаланинг ажабтовур томони шундаки, бу тарихий ҳақиқат узоқ даврлар мобайнида тан олинмай келди. Жадидлар чор Россияси даврида ҳам, совет ҳокимияти даврида ҳам қораланиб келинди. Улар фаолияти билан боғлиқ тарихийadolatни тиклаш жараёни узоқ чўзилди. Фақат халқимиз мустақилликка эришганидан, жамиятда жадид маърифатпарварлари фаолиятини ўрганишга иштиёқ пайдо бўлганидан сўнггина бу ҳаракат кенг кўламда ўрганила бошланди. Шу нарса қувонарлики, Туркистондаги жадид маърифатпарварлик ҳаракатини ўрганишдек қутлуғ ишга Европа ва Америка Кўшма Штатларидаги олимлар ҳам завқ билан қиришдилар. Ҳозир жадид маърифатпарварлик ҳаракати ва унинг намояндалари фаолиятини ўрганиш халқаро миқёсдаги муҳим илмий-амалий лойиҳа даражасига кўтарилди.

Ўзбек олимлари жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг турли томонларини ўрганишда катта ютуқларни қўлга киритдилар. Қарийб барча жадид ёзувчиларининг асарлари нашр этилиб, халққа тақдим этилди. Янги усул мактаби, миллий матбуот, адабиёт ва театр тарихини ўрганишга бағишиланган кўплаб асарлар майдонга келди.

Аммо турли сабабларга кўра, бу ҳаракатнинг ҳали “теша тегмаган” қирралари, томонлари ҳам йўқ эмас. “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи шу ҳолни инобата олиб, 2016 йил 15 апрелда “Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг миллий гоя тарғиботидаги аҳамияти” мавзууда Республика илмий-амалий анжу манини ўtkазди. Анжуマンда музей директори Б.Ҳасанов билан ЎзФА вице-президенти Б.Абдуҳалимовнинг кириш нутқларидан ташқари, 12 та маъруза эштилди. Музей ижтимоий-гуманитар йўналишдаги республикамиз илмий ва ўқув юртларига шу ҳақда хат йўллаб, шу муас-

сасалардаги жадид маърифатпарварлик ҳаракати билан шуғулланган ёки шуғуланаётган ўқитувчи-профессорлар ва магистрлардан илмий маъруза ёки ахборот матнларини юборишни сўради. Музей маъмуриятининг бу мурожаатига жавобан Республикадаги олий ўқув юртларидан 50 дан зиёд маъруза ва ахборот матнлари келди. Афсуски, бу маъруза ва ахборот матнларининг катта қисми компиляция характеристида, иккинчиси чайналган гаплардан иборат, учинчиси эса, пала-партиш, ёзилган матнлардан иборат эди. Бу сингари мақолалар таҳир ҳайъати томонидан тўпламга киритилмади.

Кўлингиздаги тўплам зикр этилган илмий-амалий анжуманга келган ва анжуманинг кун тартибига киритилиб ўқилган маъруза матнларидан иборат. Ўйлаймизки, тўпламдан ўрин олган аксар маъруза матнлари жадид маърифатпарварлик ҳаракати ва бу ҳаракатнинг етакчи вакиллари фаолиятига доир янги маълумотларга бойлиги, ифодаланган фикрларнинг янгилиги, талқиннинг янгилиги билан ажralади. Тўпламга киритилган бу мақолалар жадид маърифатпарварлик ҳаракатини ўрганиш, шу ҳаракат тарихининг оқ саҳифалариниг тўлдириш ишига ҳисса бўлиб қўшилади.

“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи бундан кейин ҳам Ўзбекистон тарихининг мустамлакачилик даврларига оид муҳим масалаларни ўрганишда давом этади. Ва келажакда ўтказилажак илмий-амалий анжуманларда қатнашиш истагида бўлган кишилардан: а) тайёр китоб, газета ва журналларда босилган фикр ва маълумотларни кўчириб юбормасликни; б) анжуманинг асосий мавзуси бўлган масала ёки ижодкор ҳақидаги маъруза матнини ёзиш учун бирламчи манбаларни чуқур ўрганишни; в) маъруза матнини тил ва услуг жиҳатидан юқори илмий-назарий савияда ёзиб юборишни илтимос қиласи.

ЖАДИДЧИЛИК ВА МИЛЛИЙ ФОЯ МАСАЛАЛАРИ

Сайдакбар АГЗАМЖОДЖАЕВ,
Тошкент ислом университети,
тарих фанлари доктори

ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ФОЯВИЙ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Ўрта Осиёдаги жадидчилик ҳаракати мураккаб, тарихий жиҳатдан серқирра йўлни босиб ўтди. Жадидлар турли мамлакатлардаги тараққиёт, ислоҳотлар учун олиб борилган ҳаракатларнинг фалсафий тажрибасига таяниб, бу тажрибани миллий асосда қайта ишлашга интилди, айни пайтда ижтимоий тараққиёт йўллари ҳақидаги турли қарашларнинг тўқнашув майдони ҳам бўлди. Мустамлакачиликка қарши курашнинг бош ғояси ана шу мураккаб йўлда шаклланиб етилди.

Жадидчилик жаҳон ижтимоий ва миллий қадриятларга асосланган оқим бўлиб, Ўрта Осиё маҳаллий туб аҳолиси манфаатларига жавоб берган ва ижтимоий тараққиётнинг пишиб етилган эҳтиёжларини тўла қондира оладиган ҳаракат сифатида шаклланди. Жадидчилик маърифатпарварликдан кучли сиёсий ҳаракатгача бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Жадидчилик ўз тарихида икки босқични ўтган. Биринчиси - маърифатпарварлик босқичи ва иккинчиси - сиёсий босқич. Лекин жадидларнинг давлатчилик масаласига қарашлари биринчи даврданоқ шакллана бошланган ва иккинчи босқичда аниқ бир шаклга келган деса бўлади.

Икки ёқлама мустамлакачилик ва маҳаллий зулм остида эзилиб келган халқ оммасининг оғир иқтисодий

аҳволи, Туркистон, Бухоро ва Хива хонликларининг жаҳоннинг иқтисодий тараққий этган мамлакатларидан анчагина орқада қолиб кетганини, маданий таназзул ҳамда эркин фикрнинг қотиб ривож топмаятганлиги каби ҳолатлар жадидларни ижтимоий тараққиёт чораларини излаб топишга ундади.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг раҳбарлари саналган Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхонов бирлаштирувчи ва жипслаштирувчи ролни ўйнашган. Бухорода – Файзулла Хўжаев ва Абдурауф Фитрат, Хива хонлигига эса – Полвонниёз Юсупов бу ҳаракатга бошчилик қилишган.

Жадидларнинг маърифатпарварлик мағкураси ижтимоий жиҳатдан анча бой ва ранг-баранг бўлган. Унда ҳозирги кунимиизда ҳам жамиятни тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган тарихий вазифа ва масалалар қаторига биз маънавий баркамолликка етишда динни тўғри англаб тушуниб етишимиз, ҳуқуқий ва иқтисодий бозор маконини ташкил қилиш жараёнини тезлаштириш, тараққий этган илғор демократик институтларни бунёд қилиш, ўзига хос миллий ривожланишларни киритишимиз мумкин. Бу масалаларни ҳал этиб амалга оширишда муҳим омил сифатида исломнинг модернизациялашуви, уни қотиб қолган ақидалардан тозалаш, фан ва илғор технология ютуқларини эгаллаб бориш муаммолари майдонга чиқади.

Жадидларнинг ҳалқаро алоқа ва муносабатлари уларга Россия, Туркия, Миср, Эрон жадидларининг дастури билан танишиш имконини берди. Лекин Туркиядаги ёш турклар ва Эрон тараққийпарварлари тажрибаларини Туркистон жадидлари механик тарзда ва ўша қолипда ўзлаштириб олмадилар. Аксинча жадидлар Европа ва Шарқ мамлакатларининг давлат қурилиши ва қонун чиқарувчилик кенг тажрибаларидан, Россия ва Шарқ ҳалқларининг мустамлакачиликка қарши демократик ҳаракатлар кураши усуллари ва дастурларидан манфаатларига ҳамоҳанг бўлган ва миллий маданиятга мос келадиган зарур ўринларни олдилар.

1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши жадидларнинг фикрларини анча сиёсийлаштирди. Бу вақтга келиб улар парламентар монархия тузуми ҳақида ёздилар,

фуқароларнинг давлат органларининг шакллантиришда қонун чиқариш ишида, давлатни идора қилишда қатнашуви ва иштироки йўллари ва усулларини ишлаб чиқишига уриндилар.

1917 йилда февраль ойида Россияяда содир бўлган демократик инқилобга қадар тараққийпарварлар оқимини ташкил қилган Туркистон жадидларининг кескин ҳаракат қилувчи қисми бир қатор кенг сиёсий талабларни илгари сурди. Бу талаблар орасида маҳаллий туб аҳоли ҳукуқларини кенгайтирилишини кўзда тутган ҳолда ўлкани идора этишни тубдан ислоҳ қилиш, туркистонликларга муайян миқдорда Давлат Думасидан ўрин ажратиш, асосий демократик эркинликларни таъмин этиш ва энг аввало миллий матбуот эркинлигига эришиш, чор якка ҳокимлиги тузумини конституциявий идора этиш тузуми билан алмаштириш каби талабларни ўрин олган эди.

Февраль демократик инқилоби натижасида ўрнатилган янги давлат тузумидан сўнг жадидлар Россия Федератив давлати таркибида Туркистон мухториятини ташкил этиш масаласини қўя бошладилар. Бу пайтга келиб миллий ижтимоий-сиёсий ташкилот ва партиялар ташкил топди, ҳусусан, жадидлар “Шўрои Исломия”, “Турон”, “Иттифок” каби ташкилотларни туздилар.

1917 йил давомида маҳаллий аҳолининг турли-туман ижтимоий қатламларини жадидлар ўз ортларидан эргаштирудилар, халқ орасида, уларнинг онгида, фикрларида мусулмонлар бирлашишлари, жипслашишлари зарурияти ҳиссини туғдирдилар. Бироқ, орадан кўп ўтмай жадидлар Муваққат ҳукумат ва унинг маҳсус ташкил этилган Туркистон Кўмитаси (Турккомитет Временного Правительства) ўлкада олдинги мустамлакачилик сиёсатидан воз кечмаганлигининг гувоҳи бўлдилар. Ҳусусан бу ҳолат 1917 йил ноябрь ойига режалаштирилган Таъсис Мажлисини чақириш ва уни тайёрлаш жараёнида юз берди.

Муваққат ҳукумат ўзининг тор, худбин манфаатлари доирасидан четга чиқмай, етилган туб масалаларни ҳал этишга охизлик қилди. Натижада сиёсий тузумда ўзгариш бўлгани ҳолда, муҳим ижтимоий-иқтисодий, аграр, миллий, сулҳ масалалари амалда ечилмай қолаверди. Бу эса мамлакат ҳаётининг боши берк кўчага кириб, танглик, таназзул ҳолатларининг кучайиб боришига сабаб бўлди.

Жадидлар мустақиллик ва мухторият учун ҳаёт-мамот кураши вақти етиб келганини англаб етиб мустамлакачиликни қаттиқ ва аёвсиз танқид қила бошладилар, олдинги конституциявий монархик тузум ғояларидан воз кечиб, Туркистонга Россия Демократик Федератив Республикаси таркибида миллий ҳудудий мухторият берилишини талаб қила бошладилар.

Жадидларнинг ўша йиллардаги беқиёс хизматларидан яна бири барча Туркистон халқлари ва миллатларнинг қонун олдида тенглиги ҳақидаги ғоянинг илгари сурилиши бўлиб, бунга кўра Туркистон фуқаролари жамият ҳаётининг барча иқтисодий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий жабҳаларида тенг ҳуқуққа эга бўлишлари лозим эди. Давлат мустақиллиги тўғрисидаги ўзларининг ғояларини Туркистон жадидлари мамлакатнинг турли ижтимоий кучлари билан келишган ҳолда ҳаётга татбиқ этишни лозим топдилар. Жадидлар Таъсис Мажлисидан ўрин олиш учун жуда кўп уриндилар, ғайрат қилдилар, ҳатто бу жараёнда ўз сафларида тараққийпарварлар томонидан тузилган “Шўрои Исломия” ва жадидларнинг консерватив қисмидан ташкил топган “Уламо” жамияти каби ташкилотларга бўлинниш юз берганлигига қарамасдан, бирлашиб йўлидан бордилар, пировардида бу Туркистон федералистларининг “Турк Адами марказияти” партиясининг вужудга келишига олиб келди. Бирок Туркистондаги 1917 йил Октябрь воқеалари, большевикларнинг ҳокимиятга келиши жадидларга ўз мақсад-ниятларининг амалга ошишига имкон бермади. Шунга қарамай, янги большевистик ҳокимиятнинг ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳақидаги декларациясига асосланиб, улар 1917 йил 26 ноябрда Кўконда ўлка мусулмонларининг IV Фавқулодда қурултойини чақирдилар ва Федератив Россия республикаси таркибида автономия ҳуқуқига асосланган Туркистон Мухториятини эълон қилдилар. Уч ойгина яшаган автоном республика тарихи қонли саҳифалардан иборат бўлиб, жадидлар таъқиб остига олиндилар ва 1937 йилга келиб ғоявий қарашлари совет мафкурасига тўғри келмаганлиги учун кўпчилиги қатагонга учрадилар.

Жадидчиликнинг тарихимиизда тутган ўрни ва қиммати шундаки, биринчи бўлиб мустақиллик миллий мафкура-

сига асос солди, ғафлат уйқусида ётган мазлум Шарқни уйғотди ва кўзини очди, озодлик, эрк, миллий ғурур ва шаън ҳақида, буюк аждодлари, бой маданияти, умуман мустамлака истибоди даврида унугилаёзган қадриятлар тўғрисида жар солди, овоза қилди. Жадидларнинг буюк тарихий хизматлари шундан иборатки, улар етилиб қолган ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда эволюцион ислоҳот йўли асосида ишлаб чиқдилар, ижтимоий-даврий тузум ўзгаришларининг энг максимал эфектив йўлини таклиф қилдилар ва мустамлакачилик тартиботини йўқ қилишни талаб қилдилар.

Туркистан, Бухоро, Хоразм жадидларини йўли бир хил бўлмаган бўлиб ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Лекин уларнинг ҳаммаларини концептуал ғоялари ҳозирги давр буюк ўзгаришлар амалиётининг маънавий асослари бўлиб хизмат қилди, кенг қамровли ислоҳотлар йўналиши ва бугунги кун стратегиясининг наслий ўзаги сифатида майдонга келди.

***

Бахтиёр НАЗАРОВ
ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти,
академик

ЎЗБЕК ВА ФРАНЦУЗ ОЗОДЛИК ШЕЪРИЯТИ: ТИПОЛОГИЯ МАСАЛАСИГА ДОИР

Улкан ижодкорларга хос хусусиятлардан бири уларнинг илк босқич асарларидаёқ теран истеъдоднинг намоён бўлишидир.

Чўлпон ана шундай санъаткорлар қаторида туради. Унинг дастлабки ижодий қизиқишлари, шеърлари, мақолаларидаёқ мамлакат ҳаёти ва адабиёти олдидағи долзарб муаммолар, вазифалар акс этди. Улардаги бадиий, илмий-эстетик қадриятлар, наинки ўз муҳити, шароити, даври, балки келгуси замонлар учун ҳам ибратли даражада экани билан ажralиб туради.

Бунгабир-иккигина мисол келтириш кифоя. “Тараққий” газетасини мунтазам ўқишига киришганида у 13 ёшлар

атрофида эди. Рус тилини ўрганиш зарурати ҳақида махсус мақола ёзиб, “Туркистон вилоятининг газети”да чоп эттирганида 15 ёшга тўлмаганди. Ўзини қизиқтирган саволлар билан шу ўнда И smoil Fаспиралига мактуб билан мурожаат этади: саволлар шу қадар долзарб эди-ки, аллома ўз жавобини “Туркистон вилоятининг газети”да эълон қиласди. Чўлпоннинг 18 ўнда ёзган, умуман, Туркистон халқи ва адабиёти учун долзарб характердаги мақоласи ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. 20 ўнда борар бормас ёзган шеърларида гарб халқлари ҳаётида кечган жаҳон аҳамиятига молик ҳодисаларга муносабат билдирилади.

Шу нуқтаи назардан Чўлпон ижодининг кичик бир киррасига, хусусан, унинг шеърларида француз мотивлари акс этишига назар ташлаш ўринлидир. Бу ўринда, шоир ижодида француз мотивлари деганда, унинг асрларида акс этган Франция халқи ҳаётидаги айрим улкан тарихий воқеалар, жараёнлар, қаҳрамонлар ҳамда уларга поэтик муносабатни назарда тутамиз.

Шу маънода бир масалага ойдинлик киритиб олиш маъқул кўринади. Хўш, ёш, навқирон Чўлпон нима учун бошқа эмас, айнан француз мотивларини танлади, Франция тарихидаги воқеа-ҳодисаларга мурожаат этди, бу минтақадаги шоир-ёзувчиларнинг асрларига эътиборини қаратди?

Бунинг чуқур сабаблари бор эди, албатта. Ижоднинг дастлабки босқичидаёқ жадидчилик ҳаракати, жадидчилик ғояларига сидқидилдан ҳамкор ва ҳамнафас бўлган, аста-секин эмас, шиддат билан шу ҳаракат ва шу йўналишдаги адабиётнинг эътиборли вакилларидан бирига айланиб бораётган Чўлпоннинг орзу-умидлари, бир тарафдан, халқининг истибдоддан қутулиб, озодликка чиқишини исташ, миллат ва Ватан тараққиётига ҳамдардлик, иккинчи тарафдан, ана шундай талотумлар силсиласида яшаётган юртдошлари қалбини акс эттириш, уларнинг изтироб ва умидларига ҳамроҳлик учун элни-юртни чорлаш, энг асосийси, мақсадлар йўлида, ватандошлар кўзини очишга интилиш билан чамбарчас алоқадор эди.

Чўлпон француз ҳаёти ва адабиётидаги ана шу орзу-умидларига монанд аналогларни кўради. Уларга мурожаат

этиш ва муносабат билдириш орқали ўз орзу-умидларини рёёбга чиқаришга интилади.

Чўлпоннинг француз мотивларига мурожаат этиши шу омиллар билан белгиланади. У ўзбек адабиётига олиб кираётган француз мотивлари ва уларда акс этган тарихий ҳодисаларнинг талқини ўз халқининг дунёкараши янгиланишига ва, пировардидаги жамият хаёти ва, эхтимолки, ҳатто тузумни ўзгартиришга, муайян маънода, таъсир кўрсата олади, деб умид қиласи. Шу тариқа ўз вақтида Францияда рўй берган айрим тарихий жараёнларнинг айрим аналоглари Туркистонда ҳам рўй бермасинми, деган ижтимоий қарашлар аста-секин ёш Чўлпон эстетик идеалида қарор топа боради. Француз маърифатпарвар ва ижтимоий адабиётида, асосан, эски тузумни, монархияни, хурофот ва бидъатни фош этиб, шу тариқа халқни озодликка, эркка чорлаш мотивлари Чўлпон ижодида шу масалалар билан бир қаторда Ватанни, миллатни истибдоддан қутулишга чорлаш, унга қарши курашга отланиш мотивлари билан тўйиниб боради.

Йигирма ёшлар атрофидаги Чўлпон ижодининг шаклланишида жаҳон тарихи, шу жумладан француз жамиятида бўлиб ўтган тараққийпарвар ҳаракатлар муҳим рол ўйнади, эстетик идеаллари чиникишига жиддий таъсир кўрсатди.

Франсанинг ихтиоли неча йиллар тортилди,
Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди,
Қанча жонлар талаф бўлди, қанча қонлар тўкилди,
Қанча тўғри қаҳрамонлар “кофирлар” деб сўкилди.
Курашдилар азаматлар, хурриятни олдилар,
Франсани саодатли тўғри йўлга солдилар.
Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг шунга ихтимом,
Ўлим кутган дўстингиздан сизга салом, эҳтиром.
Чўлпон бу шеърни ёзганида 20 ёшда эди.

“Нажот” газетасининг 1917 йил 18 июнь, 20-сонида бо силган бу шеър ҳақида Ҳ.Олимжон “Жадид адабиётининг синфий моҳияти масаласига” номли мақолосида ўз фикрини билдириб ўтган. Бу шеър ва мақолага шу кунги айрим мутахассисларимизнинг ҳам муносабати бор. Лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас, балки шеърнинг Чўлпон ижодида тутган ўрни ва унинг моҳияти ҳақида.

Эътибор берсангиз, шеър Франциядаги инқилобий ҳаракатларни талқин этишдан бошланса-да, асар моҳиятан бу ҳакидагина эмас. Француз халқининг эрк учун, эскиликтан ва монархия зугумидан қутилиш учун олиб берган курашига муносабат асар индалоси, холос. Француз халқининг эрк йўлидаги курашларини, ундаги айrim қінғирликларни эътироф этгач, муаллиф шеър давомида тасвир ва талқин замирига бошқа янги гоя ва фикрларни яширади.

Авваламбор, француз жамиятида рўй берган ҳодисаларга нисбатан айтилган “Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди” деган фикр замирида таҳайюли ишга тушган шеърхон учун мақсад, наинки француз ҳаёти, балки ўша давр Туркистон ҳаётига ҳам дахлдор бўлажагини кейинги мисранинг ўзиёқ тасдиқлаб турибди. Яхши ҳаёт, янги турмуш учун қон тўккан қанчадан қанча қаҳрамонлар “коғир”ликда айбланди, дейилган фикр бунга далил. Бизда, тарихан, илғор тараққиёт йўлига кирган, жадид ғояларини маъқуллаб, хурофот ва бидъатга қарши чиққан, бу борадаги аёвсиз кураш иштирокчиларини қадимчилар шундай деб атаганлар.

Ёшларга даъват деб исломда анъана бўлмаган кураш ва чорлов шеърнинг туб моҳиятини ташкил этади. Ҳуррият учун курашганлар Франсани саодат йўлига, тўғри йўлга солдилар, дейди шоир ва юртдошларини ана шундай курашга чорлайди, ундан ибрат олишга қаҳиради. Чўлпон Русиядаги феврал инқилобини бир вақтлар Францияда рўй берган курашларга ўхшатади, дейди Ҳамид Олимжон. Чўлпоннинг асл мақсади Туркистон халқини, айниқса, ёшларни, жадидларни ҳурликни кўлга киритиш учун саодатли тўғри йўл топишга чорлашдан иборат эди.

Шеър октябрь тўнтарувидан салкам ярим йил аввал ёзилган. Бу вақтда ҳам, албатта, эл-юртни очиқдан очиқ истибдоддан қутулишга чорлаш мумкин эмасди. Шу боис шоир бу мақсадни маълум даража яширин равища: француз жамиятидаги ҳодисаларга муносабатдан келиб чиқувчи саодатли йўлга чорлов сифатида талқин этади. Юқоридаги шеър, унинг, айниқса, иккинчи байти, яна бир мулоҳазанийготади. Ундагификр, ғоясизнингқулогингиз остида ҳам қайси бир бадиий “башорат” талқини тарзида акс-садо бермадими? Айримлар қора пулга сотилишдан ташқари, қанчадан-қанча жонлар талафот кўриб, қонга

ботирилишлар-у, не-не қахрамонларнинг “кофир” деб айбланишида сиз фидойи, халқпарвар, ватанпарвар жадидларимизнинг келгусидаги қисматларини, “Туркистон мухторияти” эълон қилинишидан кейинги эл-юртнинг қонга ботирилиши ҳақидағи поэтик “башорат”ини ҳис этгандек бўлмадингизми?

Чўлпоннинг бевосита ва тўлиқ Париж коммунасига бағишлиланган ва шу ном билан аталган бир шеъри ҳам бор. Шўро даврида: Чўлпон халқ душмани, Ватан душмани бўлган эмас, унинг янги замонга муносаб шеърлари ҳам талайгина, ҳатто, жаҳон миқёсидаги улуғ инқилобий ҳодисалардан бири - Париж коммунасига бағишлиланган шеъри ҳам бор, шу боис миллатчи деб унга тавқи лаънат ёғдиравермайлик, ҳеч бўлмаса замонга муносаб шу ва шунга яқин асарларини чоп этайлик, деган фикрлар билдирилганда ҳам шўролар бундай қарашларни бир тийинга олмаган. Чунки, асосий мақсад, Чўлпонни бадномликда мустаҳкам тутиб туриш эди. Унинг асарларигина эмас, исми ҳам шўроларга номақбул эди. Чўлпон исминингўзиёқ ҳалқнинг қайта уйғонишига таъсир кўрсатиб қўйишидан чўчиш эди.

Истиқлол бизга бошқа кўпдан-кўп ҳуқуқ қатори айрим тарихий, бадиий асарларни янгича ўқиш, уларга янгича назар ташлаш имконини берди. Чўлпоннинг “Париж коммунаси” номли шеъри шундай асарлардан биридир. Асар Париж коммунасининг 50 йиллиги муносабати билан 1921 йилнинг марта мартида ёзилган. Миллатчидан олиб миллатчига солиниб, халқдушмани-ю миллат душмани деб, юз-кўзини очирмай савалайверишганидан, шўровий ҳаракатга таъсир этган айрим тарихий ҳодисаларни улуғлаб, шўроғояларига қарши бўлса ҳам замона ҳаётига қарши эмаслигини кўрсатиш учун, ёки Париж коммунасига мойил бўлгани сабаб ёзгандир, эҳтимол, бу шеърни Чўлпон. Мен ҳам сўнгги 25 йил мобайнида шеърни ҳар гал ўқиганимда шундай деб тушунганман. Лекин мазкур мақолага тайёрланиш жараёнида ушбу шеърда, қайси бир маънода, бошқа мақсад, янги тагқатлам фикрлар бордек туюлди. Шуларни сиз билан баҳам кўрсам. Чала жойларини тўлдирасиз ёки сиз ҳам бошқа бирор фикр қўшимча қиласиз.

Назаримда, “Париж коммунаси” шеърида Чўлпон ўз миллий мақсадларини, Истиқлолғояларини ифодалашга, илгари суришга интилади.

Тахтлар пишиқ, қироллар бахти мустаҳкам эди, деб ёза-ди шеър аввалида муаллиф. Қуллар ўз ўринида. Подшолар улуг. Лекин Париж коммунаси содир бўлдию қиролликни, подшоҳликни олқищлаган байроқлар юз тубан кетди. Қашшоқлар ҳокимиятни қўлга олди. Афсуски, узоқ ушлаб туришнинг имкони топилмади. Ҳокимият ҳукмронликни тезда қайтариб олди.

“Париж коммунаси”даги бу поэтик фикрлар Париж коммунаси тарихий ҳодисаларигина эмас, “Туркистон мухторияти”нинг ҳам бошидан кечган ҳодисаларни ёдин-гизга солмаяптими?

Умр бўйи ёш тўкмаган шод, очик,
Ёш кўзларни бу ҳукумат ёшлади.

Бу кўзлар нафақат коммуналар, балки, айни вақтда, мухториятнинг ҳам кўз ёшлари эмасмикан?

Асосийси:

Янги турмуш қурмоқ бўлган фақирлар,
Эскилилка қўрқинч кураш бошлади.

Мана шу ўринда шоир, назаримда, асл муддаога, жадид қаҳрамонлари ифодаси ва тасвирига яқинроқ келгандек бўлади. Айниқса, “эскилилка қўрқинч кураш бошлади”, дейилган мисра менга жадидларнинг, дин никобидаги хурофот ва бидъатдан иборат эскилилка, бир тарафдан, қўрқа-қўрқа кураш бошлагани ва, иккинчи бир томондан, янги турмуш қурмоқчи бўлган жадидлар ҳукмрон ҳокимиятга қарши қўрқинчли, даҳшатли кураш бошлади, деб айтилаётгандек туюлади.

Бирок, зулм, қоронғулик эрлари,
Эзувчини, таловчини қўллади.
Эзилувчи қашшоқларни, йўқсилни,
Иш бошида узоқ чоклар қўймади.

Бу поэтик фикрлар ҳам яна қайтиб, хотирамизга Туркестон мухториятини солади. Шеър сарлавҳасидаги, ичидаги 1-2 марта ишлатилган Париж, Коммуна сўзларини эътиборга олмасангиз гап Туркестон мухторияти ҳақда кетмаяптимикан, деган хаёлга ҳам боради, киши.

Шеър давомида: Париж коммунаси “нурини” қора кучлар абадий ўчирдик, деб ўйладилар, лекин у бир умр ўчмади, деган фикрга дуч келамиз.

Асар ниҳоясида қўйидаги икки мисра бор:
Бу кун шунда ёниб турган қизил нур,
Париждаги коммунанинг аксидир!

Ушбу байтдаги сўнгги сўз хаёлимда негадир такрор-такрор айланаверди. Байтни қайта-қайта ўқийман, мушоҳадага тушаман. “Аксидир” сўзи шууримда чатнайверади ва ниҳоят ниманидир топгандек бўламан. Сўнгги байт охиридаги “аксидир” сўзи “акс этди”, “инъикос” маъноси эмас, “тескарисидир” деган маънони назарда тутмаяптимикин? Агар шундай бўлса, шеър ниҳоясидаги бир сўз, чўққи фикр, асар тагзамиnidаги яширин маъно асарга тамоман янги қиммат юклаган бўлади.

Шеърда талқин этилаётган Париж коммунаси улуғланяпти, у бостирилган, бўғилган бўлса ҳам, нури ҳозиргача ўчмаган. Ҳозир ҳам у бордек. Лекин шоир кўз олдида “ёниб турган қизил нур” (“қизил нур” образига алоҳида ургу қаратилишига эътибор беринг!) Париж коммунасидан таралган асл: Адолат, озодлик, эрк, инсонпарварлик, тўқис ҳаёт учун кураш маъноларини ифодаловчи нур эмас, унинг аксидир, демоқчи бўлади, назаримда.

Яна бир фикр: Париж коммунасининг тарихий аҳамияти, қиммати XX асрнинг 20-йилларида барчага маълум эди. Чўлпондек, наинки ҳар бир шеър, ҳатто, ҳар бир сўзга талабчан шоир учун уни яна бир бор эътироф этиш, кўкларга кўтаришнинг зарурати бормиди, деган фикрга ҳам боради киши ва ушбу шеърни шоир истиқлолга чорлаш ҳамда унинг сўнгги сўзида ифодаланган замон ва мамлакат учун ниҳоятда зарур ва долзарб фикрни айтиш учун ёзган бўлса, ажаб эмас, деган қараашга одамнинг ён босгиси келади. Агар бу қарааш ўзини оқласа, юкоридаги каби очиқ айтиш мушкул бўлган Истиқлол, Озодлик, Адолат руҳига йўғрилган поэтик фикрларнинг айтиб олиниши, наинки яхши ёки маъқул, балки катта маҳорат намунаси деб баҳоланишга муносабидир.

Ўз вақтида машхур бўлган “Интернационал” қўшиғининг матни Чўлпон ижодига ҳам таъсир кўрсатгани ҳақида қисқача мулоҳаза юритишдан аввал бу асар хусусидаги ҳозирги айрим қараашлар билан боғлиқ нуқталарга бироз тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Чўлпон ижодига даҳлдорликдан келиб чикувчи “Интернационал”га доир мазкур фикрларимиздан мақсад

бу асарни тарғиб, ташвиқ қилиш эмас. Зотан, бу асарнинг тарихан ўйнаган роли ҳам, ундаги айрим фикрлар чекланган, бўлиб, кейинги замонлар учун бирёқлама таъсир этгани ҳам хозир элга маълум. Ўзбек шоирига “Интернационал” ўз замонига кўра таъсир кўрсатгани билан гоя, мазмун ва қаҳрамонларни Чўлпон ҳаётнинг ўзидан, атрофида рўй берәётган ижтимоий ҳодисалардан олди. Таъсирчан тарз уларнинг ифода йўсинини шакллантиришда эса, шоирга бу масаладаги адабий тажрибалар таъсир кўрсатди.

Наинки гоя ва мазмун, балки, айниқса, шакл нуқтаи назаридан ҳам рўй берган бу таъсир Чўлпон ижодидаги миллатпарварлик ва ватанпарварлик рухининг янада ўткирроқ зухур топиши борасидаги изланишларида муҳим рол ўйнаганини инкор қилиб бўлмайди.

Бу масалага муносабат, айни вақтда, Чўлпон дунёқарашидаги қатор изланишлар, эврилишлар, силжишлар, ўзгаришларни ва уларнинг сабабларини очишга кўмак беради.

Чўлпон Октябрь тўнтарувидан сўнг эълон қилинган танловга мувофиқ, даврнинг бир гурӯҳ етакчи шоирлари қаторида “Интернационал”ни ўзбек тилига ўгиришда иштирок этди. Чунки 1917–1918 йилларда кўпдан кўп (ёки деярли барча) зиёлилар, шоир-ёзувчилар, жадидчилик харакатининг фаоллари қатори Чўлпонда ҳам “Интернационал” гояларига, янги шўро ҳукуматининг баландпарвоз ваъдаларига маълум маънода ишончи бор эди. У ҳам кўплар қатори узоқ вақт орзу қилган ҳурликка эришамиз, турмуш тарзи яхшиланади, эркин нафас олиш имкониятлари туғилади, деб умид қилганди. Лекин шоирга ҳам, эл-юрга ҳам бу орзу-умидлар сароб экани маълум бўла борди ва Чўлпон ижодида эрк, озодлик, истиқлол ғоялари миллатпарварлик руҳи билан суғорилган ҳолда йилдан йилга янада кучайди. Бу кучайиш замирини шўро истибдодларидан қутулиш ғоялари ташкил этди. Чўлпон “Интернационал”ни таржима қилиш билан чекланмай, “Қизил байналмилал” шеърини ёзди. 1919 йил “Юриш марши”ни эълон қилди. Байналмилалчилик харакати ва ғоялари туфайли энди, наинки Туркистон, балки умуман шарқда адолатга йўл очилади, чунки ғарбда бир улуғ куч бош кўтарди, деган ишончлар кўп ўтмай барбод бўлди.

Золимлардан ўч олиш, эл-юртни истибдоддан холи кўриш шоир аъмолига, ижодининг лейтмотивига айланаборди.

Ул кучдирким, мазлумларга йўл очар,
Золимларга наъра тортар:
Ўч, ўч, ўч?...

деб ёзди шоир. Ким билсин, Шўро тўнтарувининг ўша дастлабки йилларида бу қизил байналмилал Туркистонни чоризм лангари ташланган истибдод ва зулмдан ҳам кутқарса ажаб эмас, деб умид қилишда давом этгандир шоир? Кўп ўтмай у умидлари пуч бўлганини, истибдод баттар кучайганини англаб етди. “Париж коммунаси” шеъридаги “Кизил нур” ҳақиқий эмас, дейилган фикр ўзини оқлади.

Лекин Эжен Потьенинг “Интернационал”и Чўлпон ижоди, айниқса, шеърияти учун бесамар кетмади, айниқса, пафос масаласида, асарлари хужайрасидаги пўртана, озодлик ва эркка даъват, золимлардан ўч олиш ва бу йўлда элни, юртни курашга чорлаш, ҳалқ руҳига истибдоддан кутулиш маслакларини сингдириш, азоб-уқубатлардан қўрқмай, зарур бўлса бу йўлда жонни тика олиш сингари поэтик ғояларнинг ифода тарзи Чўлпон шеърларида мустаҳкамлана боришида, назаримда, “Интернационал” қабилидаги асарларнинг ўзига хос ўрни бор. Бугина эмас, Чўлпон шеъриятида айрим зарб оҳангларининг шаклланишида, маълум муддат марш жанрига эътибор кучавида, хуллас, шаклий янгиланишларда ҳам Потье таъсири йўқ эмас. Хусусан, “Эл байроғи” газетининг 1919 йил 13-сонида босилган, “Туркистон мухторияти”ни олқишилаб ёзилган шеър ва ундаги мазкур парчалар бунга далил бўла олади:

Кўз очинг, боқинг ҳар ён!
Кардошлар қандай замон!
Шодликка тўлди жаҳон!
Фидо бу кунларга жон!
Нақорат:
Туркистонли- шонимиз, туронли-унвонимиз,
Ватан – бизим жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!
Бизлар темир жонлимиз!
Шавкатлимиз, шонлимиз!
Номусли, виждонлимиз!
Қайнаган турк қонимиз!

Шоирнинг, айниқса, Мухторият қўлга киритилганини чексиз олқишилаши, эндиги ва келгуси ҳаётга катта умид билдириши, миллий маршлар янграшини орзу қилиши ва булар тажассумидаги патетика ўша давр шўро поэзиясидағи айрим зўрма зўраки, сохта баландпарвозлиқдан фарқли ўлароқ замондош ватандошларнинг ички туйғулари гупуришига ниҳоятда мос эди:

Мухторият олинди
Ишлар йўлга солинди
Миллий маршлар чолинди
Душман ўртансун энди...

Бироқ, афсуски, шоирнинг ишончга айланиш жараёнидаги умидлари чилпарчин бўлди. Шўролар мухториятни қонга ботириб, истибодни давом эттиридилар.

Чўлпон орзу қилган озодлик, том маънодаги мустақиллик салкам етмиш беш йилдан кейингина қўлга киритилди.

***

Жаннат ИСМАИЛОВА
Ўзбекистон тарихи давлат музейи директори,
тарих фанлари доктори

МИЛЛИЙ – ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ ВА МАЪРИФАТПАРVARЛАР

Ўзликинги англаш, миллий ғуурурни тарбиялаш, миллий онгни ўстириш билан боғлиқ, тарихий муаммоларидан бири – аждодларимизнинг ўз эрки, Ватан озодлиги йўлида мустамлакачилик зулмига қарши олиб борган курашлари тарихидир. Бу муаммолар мустабид тузум шароитида ўзининг холисона талқинини ололмади ва ололмасди ҳам. Чунки империапарастлик асосида қурилган давлат ўзи олиб бораётган зўравонлик, гайримиллий сиёсатига қарши халқни бош кўтаришга ундовчи миллий туйғуларни кучайишидан манфаатдор эмасди.

XIX асрнинг охирлари XX аср бошларида Туркистонда чор ҳукуматининг мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсати авжига чиқсан эди. Ўлкада ўрнатилган сиёсий-

маъмурий тизим ўта ҳарбийлаштирилган бўлиб, бу тизим туб аҳоли манфаатлари, миллий урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳисобга олмаган ҳолда шакллантирилиб, гайритабиийлиги билан ажралиб турарди. Миллий давлатчилик ва қўшин тугатилди, туб аҳоли вакиллари олий ва ўрта бошқарув лавозимларига яқинлаштирилмади. Туб аҳоли вакиллари маҳаллий маъмурият лавозимларига, яъни волость бошлиғи, оқсоқол, элликбоши ва миршабликка тайинланган бўлсалар-да, улар ҳукуматнинг жойлардаги итоаткор хизматкорлари эди, холос. Уларнинг зиммасига фақат соликларни йиғиб бериш, ҳукумат кўрсатмалари ва топшириқларини амалга ошириш, халқнинг кайфиятидан хабардор бўлиш юклатилган эди.

Ўлкада ҳукм сурган сиёсий тизимнинг моҳияти ва йўналиши мустамлакачиликка асосланган бўлиб, туб аҳолини тинимсиз ишлатиш, кучи ва ишлаб чиқарган маҳсулотидан фойдаланиш, табиий бойликларни ўзлаштириш ва руслаштириш сиёсатини амалга оширишдан иборат эди. Шунингдек, халққа сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай, колоқлик ва қашшоқликда ушлаб туришга қаратилган сиёсат юргизилди. Сиёсий тузумга монанд равишда ҳукуматнинг иқтисодий сиёсати шаклланди. Ўлкадаги ер-сувларнинг, умуман табиатдаги барча бойликларнинг эгаси чор ҳукумати бўлиб, имкони борича уларни талаш йўлидан борди. Ўлкани хом ашё манбаига айлантириш мақсадида пахталик ривожлантирилди. Натижада ўлкада пахта яккаҳокимлигининг пойдевори бунёд этилди. Бу эса ўз навбатида дехқонни бир парча еридан маҳрум бўлиб, қашшоқланишига олиб келди.

Мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатининг маҳсули сифатида юзага келган сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт истиқлол учун курашларнинг замини ва сабабларини шакллантириди.

XX аср бошларида авж олиб кетган ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар махаллий аҳоли онгида ҳам зулмга қарши курашмоқ кераклигини, энди эскича яшаб бўлмаслигини англацди. Бу даврда маърифатпарварларнинг фаолияти яққол намоён бўлди. Янги усул мактабларини ташкил этиш жараёнлари, матбуотчилик фаолияти ва халқни ўз мустақиллиги учун курашга ундовчи мақолалар аҳолини маънавий онгини ўсишига катта таъсир кўрсатди. Уларнинг

асосий ғояси эрк ва озодлик бўлиб, бу мақсадга маърифат йўли билан етиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Чунки, замонавий қурол билан жиҳозланган Россия империясининг армиясига тайёргарликсиз қарши чиқиш ҳалқни бадном этиш билан баробар эканлигини яхши тушунгандар.

1916 йилги ҳалқ қўзғолони Туркистон ўлкасида мустамлака зулмига ва мустақиллик учун олиб борилган курашларнинг энг қудратлиси бўлиб, у оммавий равишда бутун ўлқани ларзага келтирди. Ана шундай оғир ва фожеали дамларда ҳалқ билан бирга бўлган унинг манфаатларини ҳимоя қилган фидоий кишилар орасида жадид тараққийпарварлари алоҳида ажралиб турган. Шу пайтга қадар, ҳалқни маърифат орқали уйғотиш, тарбиялаш, тараққиётта етаклаш мақсадида фаол саъии-ҳаракатлар олиб борган жадидлар 1916 йил қўзғолони мисолида ҳалқ қудратини, унинг иродасини ва кураш лаёқатини англаб етиш билан бирга, бу ҳалқни озодликка олиб чиқиш, хурриятга эришиш учун курашиш зарурлигини англаб етдилар.

1916 йилда Туркистонда императорнинг мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармонининг эълон этилиши ва оммавий тус олган қўзғолонлар ўша даврда жамиятнинг турли тоифа вакилларининг томонидан ҳар хил баҳоланади. Турли тоифа вакиллари бувоқеага муносабати уларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий манбаатлари билан белгиланарди. Бу борада Туркистонда ўша даврда энг илғор фикрли зиёлилар, хусусан, маърифатпарварларнинг муносабатига доир оз бўлса-да қимматли маълумотлар бор. Маълум бўлишича, уларнинг энг йирик вакилларидан бири, ўзбеклардан етишиб чиқсан биринчи адвокат Убайдулла Асадуллахўжаев Кўконда чиқарилган “Туркестанский голос” газетасининг муҳаррири А.А.Чайкин ва унинг укаси Вадим Чайкинлар билан биргаликда Петербургга бориб, Россия Давлат Думаси аъзоларига Туркистондаги қўзғолонлар ва умуман, туб аҳолининг бошига тушган азоб-уқубатларни маълум қилиб, арз қилганлар.

Убайдулла Асадуллахўжаев ҳалқнинг номидан мардикорликка тегишли фармонни бекор қилинишини ва ўлкадаги кескин ахволни ўрганиб, тегишли хуоса чиқарилиши, чорақўрилишинисўраган. Мустабидхукумат архивида айрим қайд этилган маълумотларга қараганда

Убайдулла Асадуллахўжаевни Петербургга боришини таъминлаш учун ўлканинг турли шаҳарларида маблағ тўпланган. Тошкент шахрида бу ишни амалга оширишда Мунаввар қори Абдурашидхонов фаол қатнашган. Демак, Петербургга бориш масаласи жадидлар вакилларининг иштирокида ташкил этилган дейишига асос бор. Тўпланган маблағ Убайдулланинг укаси Башрулло Асадуллахўжаевга берилган. У бу пулни Петроградга акасига жўнатган¹. Ўлкада содир бўлаётган воқеалардан хабар топган Дума аъзолари бу масалага турлича муносабат билдиришган.

“Туркестанский голос” газетасининг 1916 йил 23 июль сонида босилган маълумотида кўрсатилишича, Думадаги мусулмонлар фракциясининг вакиллари Ю.Жаъфаров ва Тевкелевлар Туркистонда мардикорликка олинадиган одамларни ва уларнинг оиласлари ҳақ-хукуқларини белгилаш, сафарбарликни аста-секин амалга ошириш ҳақида чор ҳукуматига хат юборганлар. Хатда мардикорликка олишни уюштиришни халқнинг ўзига топширилиши, тавсия этилган аҳолини мардикорликка жўнатилиши қишлоқ хўжалиги зарба бериши таъкидланган.

Мусулмонлар фракцияси, Меҳнаткашлар фракцияси, Тараққийпарварлар фракцияси ва социал-демократлар партияси Россия Давлат Думасида Туркистондаги аҳволни муҳокама қилишни лозим, деб топганлар. Шундан сўнг Думада Туркистондаги император фармони ва қўзғолонлар бўйича текширув ишларини олиб бориш учун А.Ф.Керенский (“Трудовик фракцияси”), Тевкелев, Ю.Жаъфаров (Мусулмонлар фракцияси)лардан иборат комиссия тузилади. Ю.Жаъфаров зарур иш билан Кавказга кетганлиги учун Туркистонга А.Ф.Керенский ва Тевкелевлар келдилар. Маълумотда айтилишича, оддий халқ уларни келишини орзиқиб кутганлар.

Дума аъзоларини ўлкага келишида жадидлар, хусусан, Убайдулла Асадуллахўжаев катта роль ўйнадилар. Петроград университетини тамомлаган ва кейинчалик Туркистон мухториятига бошлилик қилган Мустафо Чўқаев Дума аъзоларидан иборат комиссияга таржимон ва кузатувчи бўлди².

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. Туркистон генерал-губернатори идорасининг фонди, (ф.1) 31 рўйхат 1139 иш, 1 б.

² ЎзР МДА, 483 Ф.1, 31 рўйхат, 1139 иш, 1 б.

1916 йил 7 августда Дума аъзолари Тошкентга келдилар, 22 августда эса Мустафо Чўқаев кузатуvida Жиззахга жўнадилар. Маълумки, бу ердаги қўзғолон ниҳоятда шиддатлиравишида ўтганлиги учун юзлаб кишилар ўлдирилган, мол-мулклари таланган ва ерлари тортиб олинган, Жиззах шаҳри тамомила вайронага айлантирилган эди. Чор маъмуриятининг бу ердаги амалга оширган ваҳшийлиги чексиз эди. Дума аъзолари мана шу ваҳшийлик ҳақида жонли гувоҳлардан маълумотларни қўлга киритадилар. Улар 23 августда Жиззахдан Самарқандга, бу ердан Мустафо Чўқаев билан биргаликда Андижонга келадилар. А.Ф.Керенский ва Тевкелев Жомеъ масжидига бориб, ҳалойиқ билан сұхбатлашадилар. Уларни ўраб олган жамоа ахли ўз дарду-аламини тўкиб солади. А.Ф.Керенский нутқ сўзлаб, аҳолини талабини қондиришга ҳаракат қилишини билдиради³. У чор ҳукуматининг юргизаётган нотўғри сиёсати орқасида мамлакатнинг ҳамма жойларида қўзғолон ва тартибсизликлар ҳукм суроётганлиги, уруш тугагандан сўнг Россияда революция кўтарилиб чор ҳукуматини ағдарилиши ва сайловлар асосида подшоҳсиз ҳокимият тузилиши ҳақида гапиради⁴.

Ўлкадаги маҳфий хизмат бўлимида А.Ф.Керенскийнинг Андижондаги фаолияти ҳақида ҳукуматга қўйидагича ахборот беради: Давлат Думасининг аъзоси ва Трудовик фракциясининг раиси Керенский ўзининг сўзлари билан туб аҳоли орасида давлат сиёсатига қарши ташвиқот юргизиб, унинг онгода миллатчилик руҳини уйғотишга ҳаракат қилди⁵. Дума аъзолари Андижонда ўзбек, рус ва бошқа миллат вакиллари билан учрашиб, уларнинг талаби ва шикоятларига қулоқ солдилар. Аҳолини мардикорликка олиш ва унга боғлиқ ҳолда кўтарилиган қўзғолонлар ҳақида ахборот берганлар”.

26 августда Дума аъзолари Андижондан чиқиб, Кўқон шаҳрига келдилар. Улар билан келган йирик савдогар Шоҳайдар Иноғомов билан биргаликда ҳаммалари “Лондон” меҳмонхонасига жойлашдилар. Бу ерда туб аҳолининг вакиллари билан сұхбат ўтказилди. Дума-

³ Ўша жойда, 9 б.

⁴ ЎзР МДА, 483 Ф.1, 31 рўйхат, 1139 иш, 9 б.

⁵ Ўша жойда, 1 б.

да Туркистондан вакил бўлиши, ўлкани бошқаришни такомиллаштирилиши лозимлиги, қўзғолонларнинг келиб чиқиши сабаблари ҳақида савол-жавоблар олиб борилди. Дума аъзолари бу масалаларни Дума мажлисида кўтаришга ваъда бердилар. Сўнгра улар Кўқоннинг эски шаҳар қисмига бориб, у ерда туб аҳолининг вакиллари билан сұхбатлашдилар. Айниқса, қўзғолонларнинг сабаблари ва оқибатларига, мардикорликка сафарбар этишга доир масалаларга қизиқиш билан қаралди. 2 сентябрь куни А.Ф.Керенский Петроградга, кейинги куни эса Тевкелев Уфага жўнаб кетдилар. Дума аъзоларининг ўлкага келиши ва олиб борган сұхбатлари маҳаллий аҳолида император фармонини бекор қилинишига ёки юмшатилишига ишонч ҳосил қилган эди⁶.

Шундай қилиб, Дума аъзолари Туркистондаги аҳвол, мардикорликка сафарбарлик ва қўзғолонлар ҳақида маълумотлар тўплаб жўнаб кетгандар. Маърифатпарварлар саъй-ҳаракати билан уюстирилган бу ташриф ва учрашувлар фармон ижросини тўхтата олмасада, Тевкелевнинг аралashiши туфайли мардикорларнинг сони бир мунча камайтирилди. Бу эзилиб ётган халқ учун катта мадад эди.

1916 йил 9 сентябрда А.Ф.Керенский Туркистон генерал-губернатори Куропаткин номига шундай телеграмма юборди: “Шахсан ўзим Туркистон ўлкаси билан танишдим. Сизнинг эътиборингизни қўйидагиларга жалб қиласман. Туб аҳолини мардикорликка жалб этиш ички ишлар вазирлиги томонидан кўрсатмалар ишлаб чиқилмай бошлаб юборилган. Император фармонининг мақсади ва тартиби одамларга тушунтириб берилмаган. 15 сентябрда мардикорликка сафарбарликни бошлаш қўшинни ва мамлакатни ғалла, пахта ва гўшт билан таъминлаётган вилоятларнинг хўжалик ҳаётини қўпоришга олиб келади. Мени кузатишларим шуни кўрсатадики, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш зарурияти қонуний кўрсатма тайёрлангунгача мардикорликка сафарбар этишни тўхтатишни тақозо этади. Керак бўлган тақдирда мен сизга кўрганларимнинг барчасини маълум қилишим мумкин”.

Бу телеграмма 18 сентябрда етиб келди, бу пайтда тайёргарлик ишлари асосан ниҳоясига етказилган эди. Бундан

⁶ Ўша жойда, 36

ташқари А.Н.Куропаткин учун Дума аъзосининг таклифи кучга эга бўлмай, у марказий ҳукумат раҳбарларининг кўрсатмасини инобатга олиши мумкин эди. Ҳукумат эса ҳамон император фармони бажарилишини талаб этмоқда эди. Тез орада Туркистон воқеалари Давлат Думасига киритилди. Ушбу масалани кўриш декабрь ойига режалаштирилди ва А.Ф.Керенский асосий маърузачи этиб тайинланди.

Дума мажлиси 1916 йил 13 декабрда очилди. А.Ф.Керенский маърузани Туркистондаги қўзғолонлар нафақат ўлкани, балки бутун Россиянинг ҳаётига таъсир кўрсатганини баён этиш билан бошлади. Унинг таърифлашича, қўзғолонлар иқтисодиётга ва тинч ҳаётга зарба бериш билан бирга бир неча минг русларни ва бир неча ўн минг туб аҳолини ҳалок бўлишига олиб келди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, чор маъмуриятининг расмий хужжатларида маҳаллий аҳолидан бир неча ўн минг киши ҳалок бўлганлиги қайд этилмаган, чунки маъмурият ўзи уюштирган шафқатсиз қирғин-баротни яширган эди.

У императорнинг фармони Россия империясининг қонунларига зид равишда ўзбошимчалик билан эълон қилинганини алоҳида эътибор қаратди. Уни тайёрлашда ўлка маъмурияти билан келишилмаган ва маҳаллий шароит, имконият билан ҳисоблашилмаган. “Туркистон, – дейди А.Ф.Керенский, – бу Тула ёки Тамбов губернияси эмас. Унга Англия ёки Франция ўз мустамлакаларига қандай қараган бўлса шундай муносабатда бўлиши керак. Туркистон ўзига хос турмуш тарзи, иқтисодий ва сиёсий хусусиятларга эга бўлган катта бир дунёдир”⁷.

Бу ерда А.Ф.Керенский ўлканинг ўзига хос хусусиятларини тўғри айтиш билан бир қаторда мустамлакалар билан муомала қилишда Англия ёки Франциядан ўрнак олишга даъват этади, улар мустамлакачилик сиёсатини ниҳоятда пухта ва маҳаллий шароитни ҳисобга олган ҳолда юргизганини таъкидлади. Демак, А.Ф.Керенский ўзини қанчалик “адолатпарвар” деб кўрсатмасин, барибир мустамлакачилик кайфияти ва манфаатларини инкор этмайди, у сиёсатни юмшатишни таклиф этди, холос. Асосий мақсад Туркистон аҳолисига эркинлик бериш

⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви Туркистон генерал-губернатори идорасининг фонди. (Ф.1) 31-рўйхат, 1100-иш, 265 б.

эмас эди, албатта. Чунончи Думадаги фракциялар чо-ризм бошлиқ капиталистик алоқаларни ривожланишига тўсқинлик қилаётган эски бошқарув тизимини ағдариб, Россияда демократик республикани ташкил қилиш учун курашаётган эди.

Маърифатпарварларнинг ҳаракати туфайли халқ кўзголонларининг Петербургда Россия Давлат Думасида муҳокама этилиши ва император сиёсати ҳамда фармонини қораланиши ўз даври учун катта сиёсий воқеа бўлиб, Россия империясини маҳаллий халқ вакиллари билан мунозара олиб бориш ва уларнинг арз-додини эшитишга мажбур қилди.

***

Зайнобидин АБДИРАШИДОВ
Ўзбекистон Миллий университети,
фалсафа фанлари доктори

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИ ВА МИЛЛИЙ ФОЯ ТАРГИБОТИ

Миллий фоя, фалсафий маъносига кўра, бир миллатнинг бирлашуви ва миллий ўзликни англаб этишни билдиради. Жадидчилик асосчиларидан бири Исмоил Гаспринскийга кўра, миллий фоя миллат тараққиёти учун зарур ва энг муҳим ишларни ҳаётга татбиқ этишга қаратилган дастлабки пойдеворни яратишни англатади. Унинг фикрича, инсонларни бир фоя остида бирлаштириш натижасида жамиятнинг ҳар бир аъзоси миллат манфаатини ўзининг шахсий манфаати сифатида қабул қила бошлайди; натижада миллатга фойда келтирадиган ҳар қандай жамоат ишдан ҳеч ким ўтирилиб кетмайди⁸.

Гаспринскийнинг Туркистондаги энг яқин ҳаммаслаги Беҳбудий эса қуи ва юқори мактабнинг ислоҳ этилиши миллатнинг ислоҳ этилишига олиб келади, деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, миллатнинг ислоҳ этилиши бу миллий фоя бўлиб, уни барча тарғиб қилиши керак.⁹

⁸ Афкори умумия // Таржимон. 1886. №13; 1886. №14.

⁹ Миллатлар қандай тараққий этарлар? // Самарқанд, 30.07.1913

XIX асрнинг 2-ярмида Россияда амалга оширилган буржуза ислоҳотлари ҳамда Александр Шнинг миллий сиёсати Россия қўл остида истиқомат қилаётган мусулмонларни жамиятда муносиб ўринларини топишга мажбур қилди. Бу йўналишда қилинган ишларнинг дастлабкиси сифатида Исломи Гаспринскийнинг “Россияда мусулмончилик: фикрлар, қайдлар ва кузатувлар” асарини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу кичик брошюрада Гаспринский Россия давлатининг мусулмон аҳолига ҳамда мусулмон жамиятида содир бўлаётган турли ўзгаришларга қандай мунсабатда бўлиши кераклигига оид назарий қарашларни акс эттиради. Бундан ташқари, Гаспринский ушбу асарида мусулмонлар билан Россия давлати ўртасида узоқ муддатга мўлжалланган алоқаларни шакллантириш механизмира гирига оид муаммоларни ҳам ўртага ташлайди. Гаспринский русларнинг миллий сиёсати асосини тенглик ва бошқа миллатлар ҳуқуқларни ҳурмат қилишга асосланишига ургу беради. У Россия мусулмонларининг маданий тараққиёти ва ривожи ҳақида сўз очар экан, бошлангич таълимни она тилида беришга мўлжалланган миллий мактабларнинг умуммиллий институтини яратишга қаратилган дастурни таклиф этди¹⁰.

Юқоридаги дастурни амалга оширишни тизимлаштириш учун эса Гаспринский миллат фойдаси учун керакли ва энг муҳим ишларни бажаришни асосини белгиловчи “умуммиллий ғоя” ишлаб чиқишини тарғиб қила бошлади. Ўз навбатида, миллатни бир “умуммиллий ғоя” остида бирлаштириш учун ишга мусулмон элитасини, яъни мусулмон жамиятининг зиёли қатламини жалб қилиш зарур эди. Ушбу қатлам фаолияти турли сиёсий, иқтисодий, таълим ва маданий институтлар ташкил этилишига қаратилиши керак эди. Гаспринский мусулмонларнинг бу зиёли қатламини икки катта гуруҳга ажратади: 1) ҳукмдорлар, маъмурлар ва олимлар; 2) тижорат ва ишлаб чиқариш синфи вакиллари.

Гаспринский “умуммиллий ғоя” моҳиятини тушунтипар экан, ушбу ғоя қолган барча ғоялардан юқори туриши кераклигини ёзади. Унинг фикрича, миллатни улуғлаш,

¹⁰ Ислом Бей ГАСПРИНСКИЙ. Русское мусульманство: Мысли, заметки и наблюдения. – Россия и Восток. – Казань, 1993. – С.16–58.

мақсадларни юқори кўтариш, миллатнинг ҳақиқий бирлиги – бу “умуммиллий ғоя”нинг туб моҳиятини ташкил этади. Бу ғоя миллатнинг интилиши ва фойдасини акс эттириши лозим. “Умуммиллий ғоя” – бу энг олий ва муқаддас нарса бўлиб, шариат қоидаларига кўра – энг улуғвор ва қимматбаҳо нарсадир¹¹.

Туркистон жадидчилиги Россия империясидаги бошқа мусулмон минтақаларида нисбатан анча кеч, XX аср бошларида майдонга келди. Ушбу ҳаракатнинг асосини Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хива вакиллари ташкил этди. Айнан ана шу зиёли қатлам Туркистон мусулмонлари учун миллий ғояни шакллантириб берди. Туркистон жадидчилигини тадқиқ этувчи айрим олимларнинг таъкидлашларича, маҳаллий жадидлар 1917 йилга қадар умумий бир дастурга эга бўлмаганлар. Уларнинг фикрича, туркистонликларнинг дунёқарашини бир қадар ўзгартира олган Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёхи” асарлари 1917 йилга қадар туркистонлик жадидларнинг норасмий дастури сифатида қабул қилинган эди¹². Айни шу фикр-ни япониялик олим X. Коматсу ҳам илгари суради ва Фитратнинг юқоридаги икки асари Бухоро ва Туркистондаги жадид – ислоҳотчилик ҳаракатининг манифести бўлганлигини таъкидлайди¹³.

Бу таъкид ва таърифлар, албатта, Туркистон жадидчилигининг моҳияти ва йўналишини аниқлашда нисбий характеристерга эга. 1911 йили Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёхи” асарлари нашр этилгунга қадар Туркистон жадидларининг фаолияти маълум бир босқичга кўтарилган, улар янги усул мактабларининг ёйилишида анчагина муваффақиятларга эришган, ва энг асосийси, Туркистонда миллий матбуотга асос солиб бўлган эдилар.

Туркистон жадидчилигининг асосларини тадқиқ этган америкалик тарихчи Адіб Холид унинг пайдо бўлишини

¹¹ Афкори умумия // Таржимон. 1886. №13

¹² История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX-начало XX века). Самарканد: МИЦАИ, 2012. – С. 95–96.

¹³ KOMATSU Hisao. Muslim intellectuals and Japan: a Pan-Islamist mediator, Abdurreshid Ibrahim. In: Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, Kosugi Yasushi (eds.), Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, Transformation, Communication. Routledge. – P.279.

Марказий Осиё жамиятининг трансформациясида ҳамда рус босқини ва унинг Ислом олами дохил бутун дунёни қайта тақсимлашга бўлган ҳаракати натижасида замонавийликка замонавий “жавоб” сифатида шаклланган, деб ҳисоблайди. Холид жадидча маърифат ёйиш орқали “замонавий ва шу билан бир қаторда мусулмончиликни маҳкам ушлаган ва Туркистонга содик бўлган янги элита”¹⁴ яратишга ва бунинг натижасида замонавий дунёда минтақанинг манфаатларини ҳимоя қилишга шай бўлган ишга ҳаракат қилган туркистонлик жадидлар ва уларнинг издошларини ажратиб кўрсатишга уринади. Холиднинг таъкидлашича, Туркистон жадидчилиги аксар ҳолатларда Крим ва Волга-Урал татарлари фикрларини инкор этган ва мактаб иши, адабий тил ва бошқа масалаларда минтақа воқелигига мос йўллар топишга ҳаракат қилган¹⁵.

Шундай бўлса-да, туркистонлик жадидлар муҳим масалаларни ҳал қилишда Ички Россия мусулмонлари, айниқса Исмоил Гаспринский фикрларига кўпроқ таянганини ҳам айтиб ўтиш лозим.

И.Гаспринскийга кўра, миллий ғояни тарғиб қилиш учун энг биринчи восита бу хайрия жамиятлари эди. Туркистонда мусулмон ҳайрия жамиятларининг тарихи XIX асрнинг сўнгидан бошланади. Русларнинг Самарқандни босиб олганларига 25 йил тўлиши муносабати билан шаҳар қозиси Низомиддинхўжа ташабbusи остида 1894 йили 1500 сўм маблағ жамланиб маҳаллий аҳоли учун “Дор ул-ожизин” таъсис қилинган¹⁶. Орадан икки йил ўтиб, 1896 йили Фарғона вилояти Ўш шаҳрида маҳаллий мусулмонлар биринчи “Дор ул-ожизин” ташкил қилдилар. Ушбу “Дор ул-ожизин”нинг молиявий тарафини шаҳар савдогарлари ўз зиммаларига олишган¹⁷. Юқоридаги маълумотлар Туркистон генерал-губернаторлигига маҳаллий ҳалқ тарафидан ташкил этилган замонавий хайрия муассасалари тўғрисидаги ilk газета хабарлари эди. Бу “Дор ул-ожизин”ларнинг асосий вазифаси шаҳар

¹⁴ KHALID ADEEB. The politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia. Ph.D. diss., University of Wisconsin-Madison, 1993.–P.218.

¹⁵ Юқоридаги манба. – Р.23, 181–182, 262–328.

¹⁶ Самарқанд // Таржимон. 1894. №12.

¹⁷ [Ўш шаҳри...] // Таржимон. 1896. №27.

аҳолисидан ёрдамга муҳтож қатламини иссиқ овқат ва бошпана билан таъминлаш бўлган эди. 1897 йили Бухоро амири Абдулаҳадхон Бухоро шаҳрида кам таъминланган ва ногиронларга мўлжалланган “Дор ул-ожизин” таъсис қилди. Ушбу хайрия муассасасида бериладиган икки маҳал иссиқ овқат амир ҳисобидан амалга тайин қилинган¹⁸. Айни шу вақтдан эътиборан Туркистонда маҳаллий халқларнинг замонавий мусулмон хайрия тизимида янги давр бошланди.

Туркистонда кенг қамровли замонавий хайрия жамияти таъсис қилиш масаласи биринчи бор 1906 йили “Тараққий” газетасида кун тартибиға қўйилган эди¹⁹. Ана шундай кенг қамровли мусулмон хайрия жамияти орадан 3 йил ўтиб, 1909 йили 15 июль, айрим маълумотларга кўра, 10 августда²⁰ Тошкентда “Жамияти Имдодия” номи остида таъсис қилинди. Ушбу муассаса ташкилотчилари бошида Тошкент жадидларининг етакчиси Мунаввар қори Абдурашидхонов турди²¹. “Жамияти Имдодия”нинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган: 1) маҳаллий халқнинг барча қатламлари таълим олишлари учун турли мактаблар ташкил этиш; 2) йўқсил болалар ва етимларга ғамхўрлик қилиш; 3) турли бошпаналар ташкил этиш; 4) мусулмон талабаларига моддий ёрдам кўрсатиш ва ҳоказо²².

“Жамияти Имдодия” асосан аъзолик бадалидан даромад қилди²³. Жамият таъсис этилганидан бошлаб бир ярим йил давомида янги аъзолар жалб қилиш ва кейинги фаолиятини юргизиш учун маблағ йиғишидан бошқа ҳеч қандай фаолият олиб бормади. Туркистонлик жадидлар Ички Россия мусулмонлари амалга оширгандек садақа ва закотни хайрия жамияти фойдасига жалб қилишга муваффақ бўла олмадилар. Шаҳарнинг катта бой ва сав-

¹⁸ Бухори шариф // Таржимон. 1897. №8.

¹⁹ Тараққий. 27.07; 3.08; 12.08. 1906.

²⁰ ДОБРОСМЫСЛОВ А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. – Ташкент, 1912. – С. 432.

²¹ МУҲАММАДЖНОНОВ Мўминжон. Турмуш уринишилари (бир муллабатчанинг хотира дафтари). – Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1926. –Б.252–253.

²² Отчет мусульманского общества “Помощь” в Ташкенте // ТВГ. 1911. №9.

²³ KHALID ADEEB. The Politics of Muslim... – Р. 133, 166.

догарлари жамоат ишларига аралашмасдилар ва бундай хайрия ишларига маблағ сарф қилишдан ўзларини тортилар²⁴. Беҳбудий матбуот саҳифаларида эълон қилинган ўнлаб мақолаларида савдо ва ишлаб чиқариш вакилларини бошланган хайрия ишларини моддий жиҳатдан кўллаб-қувватлашларига даъват қила бошлади. У шундай мақолаларидан бирида “турли даврларда тараққиёт ва ислоҳотларни сармоя ва унинг вакиллари дастаклаб келган. Миллатга далда бериш, мактаблар ислоҳи, ёшларимизни Европа олий ўқув юртларига киришларига тайёрлаш, умуммиллий ишларни амалга ошириш учун бизга “Хайрия жамиятлари”, кутубхоналар, жамғармалар, турли тўгараклар, газеталар, журналлар, нашриётлар ва ҳоказолар керак. Миллатнинг тараққиёти мана шу йўл билан амалга оширилади ва бу ишлар учун маблағ зарур. Маблағ эса бизнинг бойларимиз кўлида”, - деб ёзган эди²⁵.

“Жамияти Имдодия” ўз молиявий аҳволини яхшилаш ва таъминлаш мақсадида маблағ йиғишнинг турли усулларидан фойдаланишга мажбур бўлди. Жамият раҳбарияти илгаридан рус ва айрим татар жамиятлари тарафидан хайрия ташкилотининг фойдаси учун ташкил этилган кўнгилочар томошалар ташкиллаштиришни кўллай бошлади. Ана шу мақсадда “Жамияти Имдодия” 1913 йили Тошкентда ўзининг фойдаси учун театр оқшоми ташкил этди. Ушбу оқшомда татар муаллифларининг асарлари асосида 2 спектакл ўйналди. Йиғилган 966 сўмдан 313 сўми театр труппасига, қолган маблағ эса жамият ҳисобига ўтказилди²⁶. Кейинчалик ушбу усулдан янги ташкил этилган турли жамият ва ташкилотлар тарафидан асосан янги усул мактаблари учун моддий ёрдам йиғиш мақсадида кенг фойдаланилди.

1913 йили Абдулла Авлоний ва Мунаввар қори ташаббуси билан “Жамияти Имдодия” қошида “Турон” жамияти ташкил этилди. Ушбу “Турон” жамияти икки йил давомида Тошкентда қироатхона очди, театр труппасини шакллантириди, газета ва нашриёт таъсис этди²⁷. Авлоний

²⁴ М.И. [Ташканд Жамиати Имдодияси] // Таржимон. 1910. №7.

²⁵ Миллатлар қандай тараққий этарлар? // Самарканд, 30.07.1913

²⁶ МУНАВВАР қори. Ташкандга театру // Таржимон. 1913. №170.

²⁷ ДОЛИМОВ У. Туркистонда жадид мактаблари. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 54.

жамият доирасида ўз мактаби ўқувчилари хорининг пластинкага биринчи ёзувини амалга оширди. Пластинкаларни сотишдан тушган фойда “Турон” жамияти ҳисобига ўтказилди²⁸. “Турон” драмтруппаси Тошкент шахри ва Фарғона вилояти бўйлаб гастроллар уюштириди. Жамият қўйилган спектакллардан тушган маблағларни янги усул мактабларини қўллаб-қувватлаш учун сарф этди.

Кўриниб турганидек, Туркистон жадидлари тарафидан тарғиб қилинган милий ғоя савдо ва ишлаб чиқариш синфи вакиллари томонидан у қадар яхши кутиб олинмади. Бу эса ўз навбатида Туркистон мусулмонларини бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишга олиб келувчи миллий ғоя тарғиботида содир бўлган ғоявий инқирозни англатади. Туркистонда ташкил этилган хайрия ташкилотларининг молиявий жиҳати ҳеч қачон дуруст бўлмади. Адиб Холиддинг таъкидлашича, туркистонлик ислоҳотчилар савдо-гарларни, уларнинг маблағларидан бир қисмини хайрия ва васийлик ишларига жалб қилишга ҳаракат қилдилар. Аммо бу ҳаракатлар Туркистонда хайрия институтини ташкил этишда у қадар самара бермади²⁹. Кўзланган ишларни самарали амалга ошириш учун, Гаспринский таъкидлаганидек, жамиятнинг барча қатламларини бир миллий ғоя остида бирлаштириш лозим эди. Беҳбудий Туркистон мусулмонлари зиёли қатламининг бу тариқа иш тутганини “ҳар ким ўз фойдаси ва шахсий иши билан банд. Бизда умуммиллий ёки диний ва миллий ишлар фойдасига ҳаракат қиласидиган одамлар йўқ. Бизда, бошқа миллатларда бўлганидек, миллатнинг тараққиёти учун жон куйдирадиган кишилар йўқ”³⁰, деб тушунтиришга ҳаракат қилади.

“Ойина” журналида чоп этилган бир мақолада Туркистон мусулмонлари шартли равища уч гуруҳга тақсим қилинган эид: 1) бадавлат инсонлар: ер эгалари, савдогарлар, ишлаб чиқарувчилар; 2) турли контора ёки алоҳида одамлар қўлида хизмат қилаётган ўқимишлилар; 3) “миллат” ҳақида умуман тасаввурга эга бўлмаган оддий халқ³¹.

²⁸ МУНАВВАР қори. Ташкентда мусулман жамиати // Самарқанд. 1913. №37.

²⁹ KHALID ADEEB. The Politics... – P.119.

³⁰ Миллатлар қандай тараққий этарлар? // Самарқанд, 30.07.1913

³¹ МУЛЛА ИСҲОҚЖОН. Жавоб // Ойина. 1914. №11.

Бу тасниф муаллифининг фикрича, агар мана шу гуруҳ вакиллари бирлашса ва тиллари ва диллари билан моддий ёрдам кўрсатса миллат манфаати ва равнақи учун исталган ишни амалга ошириш мумкин. Лекин туркистонлик ислоҳотчилар етарли даражада ана шу “бирлик”ни таъмин этса олмадилар. Улар юқорида тасниф этилган гуруҳларни етарли даражада жамоат ишларига жалб қилиш учун уларнинг “тили”ни топа олмадилар. “Шўро” журналининг муҳбирларидан бири бу борада ёзган сўзлари юқоридаги фикрни тасдиқлади. Унинг ёзишича, мусулмон дунёсида, хусусан Туркистонда пулсизлик ва хайрияning камлиги жуда кўп миллий лойиҳаларни барбод қилди³². Мана бу асос ва далил Туркистонда миллий гояни шакллантириш ва унинг тарғиботи хусусиятларини аниқ кўрсатиб беради. Шунга қарамай Туркистон жадидлари бадиий адабиёт ва турли театр саҳналари орқали жамият эътиборини умуммиллий ишларни амалга оширишга қаратса олди. Бундан ташқари, улар умуммиллий ишлар ва уларнинг муҳокамаларида фаол иштирок этадиган, айrim ҳолларда бир-бирларига қарши фикрда бўлган, жамият қатламини шакллантиришга муваффақ бўлдилар. Бу эса XX асрнинг 10-йилларида халқ орасида демократик қадриятлар ўса бошлаганидан далолат беради.

Туркистонда миллий гоя тарғиботнинг оқсашига энг катта тўсиқ миллий матбуотнинг йўқлиги эди. Ички Россия мусулмонлари соғ сиёсий ишлар билан шуғулланган вақтларда Туркистон жадидлари ва зиёлилари йиғилиб қолган муаммоларни ҳал қилиш учун турли жамиятлар тузиш тарғиботини давом эттираётган ёки айrim жойларда энди бошлаётган эдилар. Б.Қосимовнинг фикрига кўра, Туркистон жадидларининг газета, хайрия жамиятлари таъсис этиш, янги усул мактабларини ёйиш, театр ишлари ва бошқа барча ҳаракатлари бир миллий гоя учун хизмат қилди. Унинг таъкидлашича, ҳар бир гоянинг миллий гояга айланиши учун икки талабга жавоб бериши керак: 1) гоя миллатнинг ҳақиқий эҳтиёжидан, турмуш тарзидан, асрий анъаналаридан ва албатта, имкониятларидан келиб чиқиши керак; 2) ушбу гоя миллат томонидан англаб ети-

³² ТОҲИРИЙ Иброҳим. Кўрган билгандан // Шўро. 1914. №23.

лиши, бошқа сўз билан айтганда, миллийлаштирилиши керак. Яъни, ғоя миллатнинг ҳар бир вакили юрагига етиб бориши керак³³.

Беҳбудий “Аъмолимиз ёинки муродимиз” сарлавҳали мақоласида туркистонликларнинг турли тадбир, тўйларидан тортиб миллий ўйинларигача бўлган ҳар кунлик турмуш тарзини таҳдил қилас экан, халқни кўзини очиб ён-теварагидаги миллатлар ишларига ва қандай яшаётганинг қарашга чақиради. У халқни исрофли тадбирлардан воз кечиб, уларга сарф қилинадиган маблагни иқтисодиётнинг барча тармоқларида миллий кадрлар тайёрлаш мақсадида давлат таълим муассасаларида болаларни ўқиши учун йўналтиришга даъват этади. Беҳбудий бу ҳаракатларини умуммиллий ишлар, олий мақсадлар, хоҳишлар ва интилишлар деб атайди³⁴.

Бадиий адабиёт, хусусан шеърият миллий ғоя тарғиботида жуда катта рол ўйнади. Жадид шоирлари биринчи навбатда янги илм, фанни улуғлади ва халқни ушбу илм ва фанларни ўрганишга тарғиб қилдилар. Улар замонавий илм ва фанни тараққиётга эришишнинг бирдан-бир йўли деб қарадилар. Самарқандлик шоир Сиддиқий-Ажзий туркистонликларни “бир ғоя атрофида жипслалиб, бир йўлдан бормоқни” ва бир “олий мақсад”га интилиб, у учун “курашишга” чақиради³⁵.

Б.Қосимовнинг таъкидлашича, Бастилия қаҳрамонларининг севимли шиорлари, Номиқ Камол, Тавфиқ Фикрат, кейинчалик Беҳбудий ва Мунаввар қори томонидан кўп кўлланилган “Ҳақ берилмас, олинур” сўзлари миллат қалбига сингиши лозим эди. Бошқа сўзлар билан айтадиган бўлсак, у ҳақиқий миллий ғояга айланиши керак эди. Ана шундагина бу ғоя ҳақиқий кучга айланади. Б.Қосимов фикрларини давом эттирас экан, бу амалга оширилиши ўта қийин бўлган иш эди, деган хулосага келади³⁶.

Ўз навбатида Гаспринский мусулмонларга сиёсий ҳуқуқлар берилиши муаммони ҳал қилмайди, деб ҳисоблади. Унга кўра, рус тили ва қонунларини билмас-

³³ ҚОСИМОВ Б. ва бошқ. Миллий ўйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.67.

³⁴ Аъмолимиз ёинки муродимиз // Ойина. 1914. №6–7.

³⁵ ҚОСИМОВ Б. ва бошқ. Миллий ўйғониш... – Б.190.

³⁶ Юқоридаги манба. – С.294.

лик, ва энг асосийси – мусулмонларнинг замонавий билимлардан хабарсизлиги қўлга киритилган барча сиёсий хукуқларни йўққа чиқаради ва “биргина рус маъмури қирқ ўқимишли мусулмонни жиловида ушлаб юришда давом этаверади”³⁷. Шунинг учун ҳам Туркистон жадидларининг асосий фаолиятлари мусулмонлар орасида замонавий билимларни тарғиботига қаратилган эди.

Абдурауф Фитрат “Қуръон” сарлавҳали мақоласида миллат тараққиёти хусусида фикр юритар экан, ўз фикрларини илм ўрганишни улуғловчи Қуръон оятлари орқали тушунтиришга ҳаракат қиласди. Фитрат Қуръонни исталган миллатни саодатли ва кучли қилишга қодир бўлган ижтимоий қонунга қиёслайди. Бундан ташқари, у мусулмонларнинг ўша вақтдаги аҳволини Исломгача араблар яшаган “жоҳилият даври”га ўхшатади. Фитрат Қуръонда барча мусулмонлар саодат ва тарққиётга эришиш учун ҳаракат қилишлари кераклигига чақириқ кўради. Мақоласининг сўнгига Фитрат туркистонликларга савол билан мурожаат қиласди: “Ажабо, биз ўзимизни инсон деб атаб, ҳақиқий инсон каби ҳаракат қилишни хотирга келтирмаймизми? Наҳотки, биз қиёматгача ўзимизнинг жоҳиллигимизни тушуна олмасак ва сабабларини қидиришга ҳамда уларни ҳал қилиш чораларини топишга қодир бўлмасак?”³⁸

Яна бир бошқа мақолада Фитрат яна савол билан мурожаат қиласди: “Биз қандай қилиб тараққиётга эришамиз?” Мақола давомида у Туркистон мусулмонлари тараққиёт йўлини қандай топиш устида бош қотирмаса ҳам бўлади, бизгача бошқа тараққий этган миллатлар барча йўлларни очиб қўйганлар, биз фақат уларни ўзлаштиришимиз керак ва энг асосийси бу ҳаракатимиз эътиқодимизга умуман дахли йўқ, эканлигини тушунтиришга ҳаракат қиласди.³⁹

Фитрат Туркистон мусулмонларини жамоат ишлари билан шуғулланишга умуман хоҳишлари йўқлиги ёки бошлаб қўйилган турли ишларга кўмак бермасликларида айблайди. У мусулмонларни газета чиқариш, хайрия таш-

³⁷ Туркистон ишлари // Таржимон. 1906. №100.

³⁸ ФИТРАТ Абдурауф. Қуръон. // Ойина. 1915, № 16.

³⁹ ФИТРАТ Абдурауф. Таъланган асарлар. 5-Жилд . Тошкент: Маънавият, 2010. - Б.108.

килотлари, янги усул мактаблар ва бошқа бошлаб қўйилган ишларни такомиллаштириш ва қўллаб-қувватлашга чақиради⁴⁰.

Ўз навбатида Беҳбудий ҳам жадидларнинг ёш авлодини миллатни бўлиш ва айрим умуммиллий лойиҳаларнинг муваффақиятсизликка учрашида айблайди. Беҳбудийга кўра, жадидларнинг ёш авлоди ўртасида ғоявий жиҳатдан ихтилоф бор эди. Айнан ана шу ихтилоф сабаб ҳалқ жадиддан юз ўғирди. Беҳбудий ёшларни тезроқ ўзаро келишув йўлинни топишга ва йўқотилган ҳалқ ишончини қайтаришга чақиради⁴¹.

Туркистонга Миллат ва Ватан нима эканлигини аниқ тасаввур қила оладиган ўқимишли ва зиёли ёш авлод керак эди. “Садойи Туркистон” газетаси ёзганидек, бу ёш авлод ўзининг хизмати, ҳаракати, ёрдами ва содиқлиги билан ҳақиқий зиёли эканлигини қўрсатиши керак эди.⁴²

Туркистон жадидлари миллий ғояни самарали тарғиботи учун 1914 йилдан бошлаб турли нашриёт, ширкат ва кутубхоналар ташкил қила бошладилар. Бундай муассасаларнинг асосий мақсади миллий ғоя тарғиботи ва сиёсий ироданинг мустаҳкамланишига хизмат қиласидиган газета, журнал ва китобларни нашр қилиш ва Туркистон аҳолиси орасида тарқатишдан иборат эди. Бунда асосий эътибор ўрта авлод мусулмонлар аудиториясига қаратилди. Ана шундай ташкил этилган муасссалар қаторига Кўқондаги “Файрат” кутубхонасини, Тошкентдаги “Нашриёт” ширкатини, Бухородаги “Маърифат” кутубхонаси ва “Баракат” кооперативини мисол қилиш мумкин⁴³. Туркистонлик жадидларнинг бу ҳаракатини Гаспринский сўзлари билан айтадиган бўлсак, бу даврдан бошлаб Туркистон жадидла-

⁴⁰ ФИТРАТ Абдурауф. Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир // Ойина. 1915. №7.

⁴¹ Мұхтарам самарқандийлара холисона арз. // Хуррият. 03.05.1917.

⁴² Бизда ҳамигит. // Садои Туркистон. №58

⁴³ Togan A. Zeki VELİDİ. Hâtıralar. Türkistan ve Diger Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mucadeleleri. – İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969. – S.136; ҚОСИМОВ Б. Үйғонишибоири // Тавалло. Равнақул-ислом. – Тошкент: Фан, 1993. – B.7–8; Carrèred'Encausse Hélène. Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia. (Comparative studies on Muslim societies; 8. BARBARA D. Metcalf, Editor). University of California Press, 1988. – P.92; САМОЙЛОВИЧ А. Первостайное общество младобухарцев // Восток: журналлитературы, наукиискусства. Книга первая. – Петербург: Всемирная литература, 1922. – С.99.

рининг барча фаолиятлари “оғзаки тилдан босма матбуотга ўтди” ва халқ орасида тез ёйила бошлади⁴⁴.

1905 йил чор ҳукумати тарафидан Манифест эълон қилиниши натижсида империя мусулмон аҳолисининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти бутунлай ўз йўналишини ўзгартирди. Мусулмон зиёлилари биринчи навбатда мусулмон жамиятининг бирлигини сақлаб қолиш ва унинг диний ва таълим муассасалари ишида мухторликни таъминлашга қаратилди⁴⁵. Беҳбудий З-Бутурессия мусулмонлари съездиде Туркистон делегацияси бошлиги сифатида иштирок этди ва Туркистон бўйича асосий маъруза қилди⁴⁶. Туркистон делегацияси ўзининг кейинги фаолиятини съезд президиуми билан мувофиқлаштирган ҳолда олиб боришга ҳаракат қилди. Бу делегациянинг съезд президиуми билан бўлиб ўтган музокарасида вақф ва таълим ишлари, диний муаммолар ҳамда Туркистонда “Маҳкамай Исломия” ташкил этиш масаласи мухокама қилинди.⁴⁷ Бундай бошқарув тизими Гаспринский таклиф этган мухтор ташкилотнинг асосий бўғинини ташкил этар эди.⁴⁸

Беҳбудий съезд президиуми билан келишув ҳамда Россия мусулмонлар Иттифоқининг қабул қилинган дастури⁴⁹ асосида 1907 йил арпель ва ноябрь ойларида Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига “Туркистон Маданий Мухторияти” лойиҳасини тақдим этди⁵⁰. Бу лойиҳа 74 моддадан иборат бўлиб, Маданий Мухторият тузилмаси ва фаолиятини тўлиқ қамраб олган эди. Япониялик олим X. Коматсунинг таъкидлашича, Беҳбудий тақдим этган

⁴⁴ Мезон // Таржимон. 1913. №245.

⁴⁵ ХАБУТДИНОВ А., МУХЕТДИНОВ Д. Всероссийские мусульманские съезды 1905-1906 гг. Н.Новгород, 2005. –С.26.

⁴⁶ ПЯСКОВСКИЙ А.А. Революция 1905 – 1907 годов в Туркестане. – М., 1958. –С.559.

⁴⁷ Туркистон ишлари // Таржимон. 1906. №100.

⁴⁸ ХАБУТДИНОВ А. Татарское общественное движение в российском сообществе (конец XVIII – начало XX века). Дис... докт. ист. наук. – Казань, 2002. – С.87.

⁴⁹ ХАБУТДИНОВ А., МУХЕТДИНОВ Д. Всероссийские мусульманские съезды... –С. 52–59.

⁵⁰ Программа проекта с комментариями была опубликована Тимуром Кохаоглу: Hablemetoğlu Necip, Kocaoğlu Timur. Behbudi'nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layıhası. См.: Kocaoğlu Timur (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900 – 1924). SOTA. – Haarlem, 2001. –Р.436–466.

лойиҳа мусулмон диёрининг икки асосий устунини тан олдириш ва кучайтириш асосида Туркистон мусулмонларини бирлаштиришга йўналтирилган эди⁵¹.

Беҳбудийнинг “Туркистон Маданий Мухторияти” лойиҳаси амалга ошмаган бўлса-да, Беҳбудий яна бир бор 1917 йили “Турк Адам Марказият” партияси лойиҳасида иштирок этди⁵². Туркистон жадидлари тарғиб қилган миллий ғоянинг амалий натижаси 1917 йил 27 ноябрда Кўқон Мухторияти ташкил этилиши билан якунланди. Мухторият кўп яшамади, у 1918 йил 20 февралда большевиклар томонидан яксон қилинди.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш керакки, Туркистон жадидлари миллатни жиспластирувчи, ягона йўлга бошловчи миллий ғояни Ички Россия мусулмонларидан олган бўлсалар-да, маҳаллий воқеликка мослаган ҳолда қайта шакллантирилар. Туркистон жадидлари бошланғич паллада таълим, замонавий билимлар тарғиби ҳамда маҳаллий аҳолининг турмуш шароитини ўзгартиришга қаратилган дастур асосида иш олиб борди. Айнан мана шу масалалар жадидларнинг миллий ғояси асосини ташкил этди. Миллий ғоя тарғиботи асосини ташкил этувчи хайрия муассасаларининг тўлақонли фаолиятига бир тарафдан маҳаллий савдогар ва ишлаб чиқарувчилар синфининг сустлиги, иккинчи тарафдан атрофдаги мамлакатлардаги сиёсий вазият ҳамда чор ҳукуматининг ўлкада олиб борган сиёсати тўскىнлик қилди.

Туркистонда миллий матбуот ва хайрия муассасаларининг фаолияти жадидларнинг миллий ғоя борасидаги ҳаракатларини маҳаллий жамиятнинг турли қатламлари орасида у қадар таянч топа олмаганигини кўрсатди. Шундай бўлса-да, матбуот ва адабиёт орқали жадидлар мусулмон аҳолиси ўртасида оз бўлса ҳам замонавий билимларни эгаллашга, жамоат ишларида қатнашишга бўлган қизиқиши Уйгота олди.

⁵¹ KOMATSU Hisao. From Holy War to Autonomy: Dār al-Islām Imagined by Turkestani Muslim Intellectuals. Cahiers d’Asiecentrale, 17/18, 2009. – P. 467–471.

⁵² Батафсил маълумот учун, қаранг: KOMATSU Hisao. The Program of the Turkic Federalist Party in Turkestan (1917).Introduction and translation by Hisao Komatsu. In H.B.Paksoy (ed.). Central Asia Reader: The Rediscovery of History. Armonik: M.E.Sharpe, 1994. – P. 117–126.

Туркистон жадидларининг миллий гояси ўз амалий татбиқини 1917 йили Кўқон Мухториятини ташкил этиш билан якунлади. Мухторият Туркистоннинг биринчи ва сўнгги мустақил сиёсий тузулмаси сифатида тарихга кирди.

***

Рустам ШАМСУТДИНОВ
Андижон давлат университети,
тарих фанлари доктори,

Шодия САЙДАЛИЕВА
мустақил тадқиқотчи

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ НАМОЯНДАЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ, МАЊАВИЙ-МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИГА ДОИР

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” китобида: “Жамиятшунослар Ўзбекистон тарихининг кўпгина саҳифаларини қайта битишлари... 1920-1930 йиллардаги адабий-ғоявий жараёнлар, коллективлаштириш ва бошқа ходисаларга хужжатлар асосида назар солишлари керак⁵³”лигини, бу масалалар ўз тадқиқотчиларига мунта-зир бўлиб турганликларини қайд этган.

Юртбошимиз “Она юртимиз баҳту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир” номли янги асарида XX асрнинг 17-йилидан бошлаб ёзилган тарих китоблари ёлғон ғоялар асосида яратилганини алоҳида таъкидланган⁵⁴.

Ушбу методологик концепциядан келиб чиқиб, 1920 йилларда жадидчilik ҳаракати намояндларининг мислсиз оғир ижтимоий-сиёсий шароитда ҳам ватанимиз келажаги, миллатимиз тараққиёти ва равнақи учун имкон борича фаолият кўрсатганликлари ҳақида мазкур ахборотда тўхталамиз.

⁵³ КАРИМОВ Ислом. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: “Ўзбекистон”. 2001. – Б. 91.

⁵⁴ КАРИМОВ Ислом. Она юртимиз баҳту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: “Ўзбекистон” 2015. – Б. 111.

Ўзбекистон миллий зиёлилари коммунистик режим, совет куч ишлатиш органларидан энг асосийси ҳисобланган ОГПУ ва унинг қуи шўйбаларининг доимий кузатуви, назоратида бўлганлар. Миллий зиёлиларга миллатчи, ҳатто ўзбек шовинисти деган тамға босиш, уларни кенг омма кўз ўнгида бадном этиш, уларга нисбатан халқнинг нафрат-ғазабини қўзгатиш, шу йўл билан жамиятда қўрқув, ҳадиксираш вазиятини яратишдек маккарона ва мудхиш сиёsat олиб борилган. Бу жараённи очиб беришнинг манбавий базалари совет режими даврида ёпиқ ҳисобланган, тадқиқотчилар улардан фойдалана олмаганлар. Эндиликда “ўта маҳфий” тамғаси босилган бундай ҳужжат ва материаллар билан танишиш, улар асосида тарихимизга янгича ёндашиш, инновацион фикрлар айтиш имкони туғилди. Москвадаги Россия ижтимоий сиёсий ташкилотлар тарихи давлат архиви⁵⁵да ана шундай ноёб ҳужжат ва материаллар сақланмоқда. Ўзбекистоннинг 1920 йиллардаги тарихи, хусусан миллий зиёлиларимизнинг фаолияти ва тақдирларини ўрганишга оид инновацион фикр-гоялардан иборат бир қанча расмий ҳужжатлар - И.В.Сталиннинг Туркистон Компартияси МК ва Ўрта Осиё бюроси раҳбарлари билан олиб борган ёзишма ҳатлари, ВКП(б) МКнинг динга қарши комиссияси раиси Е.М.Ярославскийнинг ВКП(б) МК сиёсий бюросига тақдим қилган “Ташкилий бюронинг мусулмонлар диний ҳаракатларит тўғрисидаги қарорлойиҳасига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги маърузаси, ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги раиси Л.М.Бельский, Шарқ бўлими бошлиғи Яковлевнинг 1928 йил 1 декабрда Ўрта Осиё бюроси раиси И.А.Зеленскийга ёзган “Ўзбекистон шаҳарларидағи мадрасалари ахволи тўғрисидаги маърузаси”, ВКП(б) МК масъул инструктори М.К.Амосовнинг ВКП(б) МКга 1929 йил 8 майда ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги раиси ўринбосари В.А.Каруцкийга, Шарқ бўлими бошлиғи В.М.Круковскийга, 1930 йил 6 февралдаги “Аксилинқилобий ташкилот – Ботиргапчилар тўғрисидаги”, ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги раиси Л.Г.Миронов, ОГПУ Шарқ бўлими бошлиғи Зи-

⁵⁵ РГАСПИ – Российский государственный архив социально политической истории.

бракнинг “Эски жадидчи, пантуркчи буржуа зиёлиларини Англияга муносабати” тезкор маърузаларини синчковлик билан, танқидий таҳлил этиш масалага холисона ёндашув имконини беради. Уларни турли хил ноқонуний йўл, усуллар, хуфиёна ахборотлар, агентлар хабарлари, чақувлар асосида тайёрланганлигини ҳам эътиборга олиш зарур. Бироқ, айрим соҳта айблов, даъволар, фикрлар у ёки бу зиёлини қамоқча олиш, қатағон қилиш учун асос бўлиб хизмат қилганини ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади. Юқорида номлари зикр этилган ҳужжатлардан бири – СССР ОГПУ-сининг 1928 йил 31 майда ВКП(б) МКга “Ўзбекистондаги сиёсий кайфият тўғрисида”ги маърузаси⁵⁶даги фикрларга тўхталиб ўтамиз. Ҳужжатда Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ўсиш заминида ўзбек зиёлилари орасида Москва таъсиридан қутулиш тенденцияси ривожлана бошлагани қайд этилган.

Унда ўзбек зиёлиларида шовинизмнинг ривожи ва ўсиши тўғрисида агентура-ҳужжатли маълумотлар келтирилган. Маърузада бошқарув тизимини ўзбеклаштириш, панўзбекизм, советларга қарши тарғибот, ўзбек миллатчиларининг тактикаси, советларга қарши фаолиятнинг ташкилий тамойиллари, Ўзбекистонда бошқарувни қандай тушуниш лозим, оммадаги умидсизлик масалалари талқин қилинган. Бу ҳужжатда “Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ўсиши заминида зиёлилар орасида Москва таъсиридан қутулиш тенденцияси ривожлана бошлагани оқибатида озчиликни ташкил этган ўзбек бўлмаган элат, миллатларни менсимаслик, уларга нисбатан ўзбеклар гегемонлигини ўрнатишга интилиш сезилмоқда”, деган фикр ифодаланган. Бундай интилиш кўпроқ совет аппаратини, умуман бошқарув тизимини махаллийлаштиришда яъни ўзбеклаштиришда ўз ифодасини топаётганлиги кўрсатилган. Бунга мисол қилиб бир қанча хуфиёналик билан тўпланган агентура маълумотлари келтирилган. Улар қанчалик рост, ёки тўқима тухмат, уюштирилган уйдирма эканлигини шу маъruzанинг бутун мазмунидан тасаввур қилиш мумкин деб ўйлаймиз. Ҳужжат тафсилотлари билан танишгач Ўзбекистоннинг ўша 1920 йиллардаги иж-

⁵⁶ РГАСПИ 558-фонд, 11-рўйхат, 65-иш, 87-варап; ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. М. 2009.

тимоий-сиёсий, маданий-мафкуравий ҳаёт тарзи ҳақида ўқувчилар умумий тушунчаларга эга бўлсалар керак деб ўйлаймиз.

Жадидлар Ўзбекистонни бошқарувида ҳамон чоризм давридагидек европаликлар асосий ўриндаликлари, давлат, ҳукумат ва маҳаллий раҳбарлик органларини маҳаллийлаштириш амалда эмас қоғозда бажарилаётганилигини айтишга журъат қилганлар.

Мунаввар қори Абдурашидхонов маҳаллийлаштириш гоясини европаликларнинг ўзлари дискредитация қилишмоқда, миллий кадрларни аввал тасдиқлайдилар, сўнгра муносиб эмас, деб ҳайдайдилар, муносиб кадрларни тайёрламайдилар, ишни кўзини биладиганларни эса “мафкураси” учун четлаштирадилар, европаликларга ҳеч қандай чегара қўйилмайди, ўзбекларни номига ишга жалб этаётгандек, аслида уларни ўз одамлари билан тўлдиришни кўзлайдилар, деб айтган. Унингча Ўзбекистонда Зеленский, Бельскийлар ҳукумати бор экан, ҳукумат таркибида ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди, унинг таркиби Москвага қулоқ солади, маҳаллийлаштириш йўқ, атайлаб “Азияхлеб”га кирганимда унда бор-йўғи 1 ўзбек ишлаётганини шоҳиди бўлдим, ГПУ маҳаллийлаштирилмаган экан, Ўзбекистоннинг мустақиллиги қаерда қолади, гурухлараро курашни сунъий тарзда юзага келтиришмоқда, Москва буюради, сайловлар ГПУ назоратида ўтади, бизлар ўз одамларимизни қўямиз, улар эса бу кадрларни хайдайдилар.

Маърузада Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг “Революция бизга ҳеч нарса бермади, хамма нарса чоризм давридагидек эскича, фақат байроқ ўзгарган. Байроқ остида эса ўлкада ишсизлар жойлашмоқдалар” деган фикри келтирилган.

Бир партия аъзосининг ёзишича “ўзбеклар мислсиз зулмга бардош бермоқдалар, чунки ГПУ маҳаллийлаштирилмаган, у ерда мустамлакачилар аҳолини эзмоқда, ГПУ томонидан қамоққа олингандар изсиз йўқолмоқда”. Яна бир партия аъзоси “Ўзбекистондаги русларнинг сиёсати чоризм сиёсатидан фарқ қилмайди, барча жойда европаликлар” деб ёзган.

Обиджон Маҳмудов эса Тошкентдан у ёки бу миллий раҳбар иши Москвага юборилади, у ерда эса арманилар

ўтирган бўлади. ГПУ ЎзССР Марказий ижроия комитетига бўйсунмайди, Москва раҳбарлигига иш олиб боради, янги байроқ остида аввалги мустамлакачилик сиёсати олиб борилмоқда деб таъкидлаган.

Ўзбекистоннинг маънавий-маърифий ҳаётига даҳлдор фикрлар ҳам ана шу маърузада ифодаланган.

Маърузада “Қизил Ўзбекистон” (хозирги “Ўзбекистон овози” газетасининг ўтмишдоши) газетасидаги мақоладан мана бу парча келтирилган: “Тошкентдаги 2 та мусиқа техникуми: эски ва янги шаҳарда. Эски шаҳардагисининг ахволи ачинарли даражада, мутасадди органлар уни бюджетдан қийнамоқдалар. Айни вақтда янги шаҳардаги техникум гуллаб яшнамоқда, 200 га яқин ўқувчилар бор, ўзбек техникумида эса бору-йўғи 10 киши”.

Олий таълимда тенгсизлик мавжудлигини жадидлар пайқаб, бу адолатсиэликни айтишни лозим билганлар. Ўқитувчи Эсон афанди ўз хатида “Ўрта Осиё давлат университети рус талабалари билан тўлиб кетган, ўзбеклар арзимас даражада озчиликни ташкил этмоқда. Большевизмнинг энг салбий томони унинг мустамлакачилик сиёсати, Туркистонни европаликлар билан тўлдириб юбораётганлигидир”, деб ёзган. Масъул ходимнинг мақоласида Ўрта Осиё давлат университетида минглаб талабалар, ўзбеклар эса ўнлабдир ва у Ўрта Осиё давлат университети деб аталмоқда, деб таъкидлаган.

Маърузада Чўлпон Абдулхамид Сулаймон ўғлининг шеърлари ва Чўлпон атрофидаги гапларга алоҳида эътибор қаратилган. Чўлпон ва унинг издошлари совет ҳокимиятининг душманлари, миллий зиёлиларининг реакцион қисми жадидлардан ҳам хавфли эканлигига ургу берилган. Чўлпоннинг қоралама ёзганлари ҳам шарҳланган. Масалан Чўлпон “агар ўз миллатинг ривожи ҳақида ёзиш имконига эга бўлмасанг, бу сенинг учун катта жазодир, бундай шароитда Ўзбекистонда ҳаётнинг ўзи йўққа ўхшаб қолмоқда, кўплаб ўзбек ходимлари мустамлакачиларнинг миллатчилиги ва мустамлакачилигидан шикоят қилишмоқда, хатто масъул ходимлардан Усмонхон Эшонхўжаев ва Раҳим Иноғомовлар Москвада “Ўрта Осиё – социалистик мустамлака, унинг бойликлари Ўрта Осиёга сарфланмаяпти, совет ҳокимиятининг сиёсати аҳолининг

миллий ва иқтисодий талабларига мувофиқ келмаяпти, ўзбеклар ҳозирги шароитда мустақилликдан мутлақо маҳрумдир, умустамлакачилар ваяхудийларнинг қулидири, шу боис Фарғонада босмачилик кучаймоқда ва бу ҳаракат Ўрта Осиёning бошқа районларига ҳам ўтиши мумкин”, деб айтган. Чўлпон маълумот олишда, мактаб, миллий адабиётда ҳам эркинлик йўқлигини, солиқлар шаҳар учун ҳам қишлоқ учун ҳам тўлаб бўлмайдиган миқдорда юқори экани, ўзбек ходимларининг кўпчилиги омма олдида ўз обрўларини йўқотиб қўйгани, улар фақатгина Москванинг талаби ижрочилари эканлиги, ҳақиқий ўзбек зиёлилари қувилаётгани, ўз қардошларимизнинг онгсизлигидан ва беъманилигидан фойдаланилаётганини айтган.

Маърузада миллий зиёлиларнинг мактабга бўлган муносабати тасвиrlаниб, қатор мисоллар келтирилган. Мунаввар қори: “Революция агар мактабни берган бўлса, бироқ, тарбиясини бизлар учун қабул қилиб бўлмайди.”

Советларга қарши турган ўқитувчилар ўзаро сухбатларида “Ўқувчиларда ҳам миллий руҳ мустаҳкамланаётганини кўриш беҳад қувончлидир” деб айтишган.

Муҳожирликда Туркияда турган Ёкуб Файзий хотинига йўллаган хатида ўзбек мактабларида ҳатто фаррошлар ҳам мустамлакачиларданлиги, ўзбеклар эса мактабларни саранжом-саришта қилишга ҳам яқинлаштиришмаётганини ёзган.

Турк, ўқитувчи Иброҳим афанди “Ўрта Осиё давлат университетида дарс бериш рус тилида олиб борилмоқда. Ўқувчиларнинг миллат учун фойдаси йўқ” деб айтган. Қаюм Рамазон: “Ўзбек мактабларида ўзбек тили бўлиши керак, ўзимизнига эга бўлмасак, ўзимиз тайёрламасак бундай ҳолатдан чиқиб кетолмаймиз” деб ёзган. Мақолаларидан бирида у “Кишлоқ мактаблари ўқувчиларини ўзимизнинг ёзувчиларимиз, шоирларимиз асарлари билан таништиришимиз керак” деб кўрсатган.

Мунаввар қори: “Кишлоқ мактаблари орқали динга қарши тарғибот олиб бормаслик керак”.

Эсон афанди: “Яхшиси, ўрта ўқув юртларини аралаш бўлиши керак, аралаш мактабларда доимий равишда

ўзининг қуллик ҳолатини ҳис этиб, ўзбек ўқувчиларидан миллатчилар етишиб чиқади, соғ ўзбек мактабларида улар қизиллар тарғиботига осонроқ тортиладилар, чунки ўзларини мактаб эгалари деб ҳис этадилар. Шуни қайд этиш керакки, ўзбек миллатчилари орасида ёшлардан ҳақиқий миллатчиларни тайёрлаш Озарбайжон ва чет эл мактаблари орқали тайёрлаш зарур. Бу соҳадаги уларнинг умидлари Берлиндан келган ўқувчилар мисолида яққол намоён бўлаётгани маълумдир. Москва ва бошқа мактабларида коммунистик тарбия берилмоқда. Бокуда Туркия таъсири кучли, Туркия билан алоқада бўлиш керак, бу ерда “мафкуравий фронт” йўқ, ўқитиш учун Бокуга юбо-риш керак”.

Маърузада “мафкуравий фронт” масаласида янги лотин алифбоси атрофидаги кураш қайд этилган, алифбога қарши туришнинг асосий сабаби шундаки, бу алифбо ва умуман туркий халқларни мусулмонлар олами ва мусулмон маданиятидан узиб, бир-бирларидан ажратиб қўяди. Аммо, миллий зиёлилар орасида янги алифбога ўтишга салбий муносабатда бўлишларига қарамай уларнинг орасида аввал қарши турган “янги туркий алифбо (ЯТА)”га мойиллик билдираётгандар ҳам борлиги, улар бу йўналишда ЯТАни эътироф этгандек бўлиб, амалда уни жорий қилмаслик, аста-секин унга саботаж қилиш йўлини тутаётганлар ҳақида ҳам фикр айтилган.

Ўзбек зиёлилари орасидаги гапларда “ЯТА – русларнинг мусулмонларни мумтоз адабиётидан узиб қўйишдаги яширган мақсади экани, ёшлар ўз худосини ва миллатини эсдан чиқармайдилар” деган фикрлар ҳам келтирилган.

Андижондан Ҳасанхон шундай айтган: “Озарбайжонда ЯТА: биз, қардошимиз Озарбайжондан узилиб қолдик, аввал унинг адабиёти, газетасини ўқирдик. ЯТА мусулмон олами билан маданий алоқани йўқотишидир. Русларнинг яширин разил мақсадидир...”

Эшонхон: “Лотин – русларнинг разил мақсади, мусулмонларни эски маданиятдан ажратиб олишдир, ёшлар руслар қурбони бўлиб, ўз миллати ва худосини эсдан чиқарадилар”.

Ўқитувчи Содиқмирза Мұхаммедов: “Янги алифбо руслаштириш йўли. Бу янги миссионерлик”.

Ашурали Зоҳирий: “Лотин алифбоси – ўзбек халқи устидан ҳақорат қилишдир”.

Санжар – Жулқунбой: “Лотин алифбоси – қўғирчоқ комедиядир”.

Қаюм Рамазон: “Мен, лотинлаштиришга қаршиман. Кўришни хоҳламайман. Бироқ, ўз фикримни айтишдан кўрқаман. Ҳеч қачон мумтоз адабиётдан юз ўғирмаймиз. Лотинлаштириш амалга оширилмайди”.

Элбек: “Мен, антилотинчиман, лотин тўғри ёзиш масаласини ҳал қила олмайди. Мен, лотинлаштириш марказий комитетида 6 ой ишладим, лекин 6 кун ҳам ишлаган эмасман. Ким жинни? Шу иш учун менга пул берган кишими, ёки менми? Биз қарор қилдик ва тарқалдик, шу билан иш тамом! Мен ютиб чиқдим, 5 000 сўм ҳақ олдим. Мен лотинчи бўлишим мумкин, лекин, уни амалга оширилишига ишонмайман. Иккинчидан, ахир биз виждонга қарши кам ишлайпмизми? Лекин улар буни амалга оширасалар “биз буни қилдик, деб айта оламиз”. Бундан ташқари, уларнинг ўзи мени ишга чақиришмоқда”. Коммунистлар бизларни ҳақорат қилмоқда, ўзларини ҳам ҳақорат қилмоқда. Ёшлардан ҳақиқий социалистлар тайёрланмоқда. Амал курсиси учун жанг қилишмоқда, Москов талабаларини ҳам сотиб олиб ўзларининг гуруҳий курашига қўшиб олмоқда. Чўлпоннинг яна мана бу фикрлари келтирилган: “Мен шеър ёзишни ташладим, саҳнага бораман ва пъеса ёзаман... Ўзбекистон ходимлари бир-бирларини ғажишмоқда, натижада ҳалқ эзилмоқда. Буни кўриб туриб мен ҳалқ номидан фигон чекаман. Барча батрак ва камбағаллар, ўртаҳоллар ва бойлар зулм остидадирлар”.

Москвага йўлланган ана шу маърузада Чўлпоннинг қўйидаги фикрлари келтирилган: “Тилни ўрганиш ва тоҷикларнинг келиб чиқишини ўрганиш учун Бартольд раислиги остида комиссия ташкил этилган, унга Андижоннинг собиқ миссионери Кузнецов киритилган. Комиссия тоҷик тили рус тили билан ўхшаш, тоҷиклар келиб чиқиш жиҳатидан мустамлакачилар ва эронийларга жуда ҳам яқиндир деган фикрга келган. Тошкент тоҷиклари – эронлилардир. Бу профессор совет ҳокимиятидан яхши маош билан таъминланган. Миллатлар орасига

низо уруғини сочишни яхши кўради.” Ушбудан маълумки, буюк ватанпарвар, миллатпарвар Чўлпон академик В.В.Бартольднинг тилшуносликка оид фикрини ва 1913 йили Парижда “Марказий Осиёда цивилизация ва тиллар кураши” мавзууда докторлик диссертациясини ҳимоя қилган, Андижон уезд-شاҳар маориф бошлиги, рус чиновниги Пётр Кузнецовнинг 1898 йилги Андижон қўзголони тарихини сохталашибганидан боҳабар бўлгани, академик Бартольд, профессор Кузнецовларнинг илмий қарашлари билан келиша олмаганлигини билиш қийин эмас. Бу унинг ижтимоий, сиёсий, маънавий, мафкуравий соҳада ўз замонасининг етук кишиси бўлганлигидан далолатdir.

ОГПУнинг юқоридаги маърузасида Чўлпонга қарши қаратилган Фитрат, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Садриддин Айний, Элбекларнинг салбий фикрлари ҳам келтирилган. Шунинг билан бир қаторда Чўлпонни ёқлаб чиққанлар ҳам эслатиб ўтилган. Ўша вақтда партия аъзоси бўлган Ойбек шундай ёзган: “Чўлпон – ҳақиқий шоир, ўз миллати қайғусини куйловчисидир, ўз шеърларида ўз халқининг мазлумлик ҳолатини дард-алам билан гапирмоқда. Унга бўладиган ҳужум фақат бегона миллатчилик томонидан бўлади”. Шокир Сулаймон шундай ёзган: “Чўлпонга қарши бошқаларнинг ҳам ҳужуми бўлаяпти. Бутун ўзбек маданияти ҳалок бўлиши мумкин”.

Юқорида номлари зикр этилган жадидлар ва уларнинг яқинлари ҳақидаги фикрлар, маълумотлар уларни қатағон қилиш учун советларнинг куч ишлатар органлари учун асосий манба, дастак бўлиб хизмат қилди.

Хуллас, жадидларнинг Ўзбекистон жамиятида ҳалқ маорифи, олий таълимни ривожлантириш, бунда миллий кадрлар тарбиялашга асосий эътибор берилиши зарурлиги, бунинг учун совет бошқарув органларини миллийлашибтириш кераклиги ҳақида олиб борган баҳоли қудрат фаолиятини кенг очиб бериш учун кўплаб янгидан янги ҳужжатларни ўрганиш, таҳлил этиш орқали илмий истеъмолга солиш ҳозирги тарихшунослигимизнинг долзарб масалаларидан эканлиги аниқ ва равшандир.

Тоҳиржон ҚОЗОҚОВ
Наманган давлат университети
тарих фанлари номзоди

ФАРГОНА ВОДИЙСИДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Туркистон халқарининг ижтимоий-сиёсий ҳаётда жаҳон халқларидан ортда қолаётганигини XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтган илғор фикрли зиёлилар ўз вақтида англаб етган эдилар. Улар бу қолоқлик исканжасидан қутилишнинг ягона йўли деб илм-маърифатни танладилар. Ушбу даврда ижод этган шоир Зокиржон Фурқат илм-фаннинг тараққиёт учун нечоғлик аҳамиятли эканлигини англаған ҳолда қуидаги байтни битган эди:

Керак ҳар илмдан бўлмоқ хабардор,
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор.

Илм тараққиётнинг негизи эканлигини англаб етган илғор зиёлилар аввало қолоқликдан қутилишнинг асосий шарти деб, маърифатни танладилар. Шу мақсад йўлида XIX асрнинг сўнгги чорагида Водийда дастлабки янги усул мактаблари очилди.

Фарғона ўқув юртлари инспекторининг Туркистон ўқув юртлари бош инспекторига 1909 йил 6 декабрда йўллаган янги усул мактаби ҳақидаги маълумотномасида кўрсатилишича, Водийдаги дастлабки янги усул мактаблари Кўқон уездидан Аҳмаджон қори томонидан 1892 йилда очилган⁵⁷.

Фарғонадаги жадидчилик ҳаракатининг атоқли намояндадаридан Исҳоқхон Ибрат ҳам Кўқонда мадрасани тамомлагач, 1886 йилда Тўрақўргонда мактаб очади лекин у тез орада ёпилади⁵⁸.

Жадидларнинг ҳаракати туфайли XX аср бошларига келиб Водийда ўнлаб янги усул мактаблари фаолият кўрсатмоқда эди.

⁵⁷ ЎзР МДА, И-47 фонд, I-рўйхат, 1004-иш, 95-варақнинг орқа томони.

⁵⁸ НОСИРОВ О., МАЪМУРОВ М. Ўзбек адабиётчининг муҳим сана-лари. – Наманган: Нам ДУ, 1993. – Б. 124.

ХХ аср бошларида бутун Россия империясида талабалар ҳаракати кенг ёйилгани каби, мусулмон мадрасаларида ҳам талабаларнинг сиёсий фаоллиги бир мунча ортган эди. Жумладан, Фарғонада ҳам дастлабки тараққийпарвар жамиятлар ташкил топди. 1908 йилга келиб эса, Қўқон шаҳрининг бир гурӯҳ илғор фикрли мадраса талабалари томонидан “Шамсинур” жамияти тузилади⁵⁹.

Жамият аъзолари халқ оммасини илмли, маърифатли қилишни, мадрасаларда аниқ фанлар ўқитилишини жорий қилинишини биринчи галдаги вазифалардан деб билдилар.

Жамият йиғилишларида ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалалар ҳам муҳокама қилинган.

“Шамсинур” жамияти фаолиятида жадидларнинг сезиларли таъсири бўлган. Фарғонанинг атоқли жадидларидан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам ўз сиёсий фаолиятини илк бор шу жамиятдан бошлаган⁶⁰.

1912 йил 20 июлда Қўқон шаҳрида “Қўқон артистлар тўгараги” ташкил этилган бўлиб, Ҳамза унинг асосчиларидан бири эди⁶¹. Тўгаракнинг мақсади драматик асарларни ўрганиш ва уларни саҳналаштириш ҳамда санъат ҳаваскорларини унга жалб этишдан иборат эди. 1914-1916 йиллар мобайнида у 18 дан ортиқ адабий-публицистик асарлар яратди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида ўлка зиёлилари ижтимоий-сиёсий ҳаётга фаол аралаша бошладилар.

1916 йил Қўқон шаҳрида тараққийпарварлар томонидан “Файрат” жамияти тузилади. Бу жамиятнинг ўз олдига қўйган мақсадлари, биринчидан, янги усул мактабларини дарслик, дафтар ва ўкув қуроллари билан таъминлаш бўлса, иккинчидан, ерли халқ орасида китоб, газета ва журналларни маҳаллий тилда чоп этиб, тарқатишдан иборат бўлган. Жамиятга қарашли дўконда, ўша давр маҳаллий аҳоли орасида машҳур бўлган “Вақт”, “Сўз”, “Очиқ сўз” газеталарининг савдоси қизғин бўлган. Бундан ташқари жамият томонидан рус тилидаги газеталардан Андижон-

⁵⁹ БОБОХОНОВ А. Ҳамза Ҳакимзоданинг педагогик ғоялари. – Т.: Кизил Ўзбекистон, 1960. – Б. 13.

⁶⁰ БАБАХАНОВ А.А. Общественно-педагогическая и литературная деятельность Хамзы. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – С. 26.

⁶¹ История Коканды.... – С. 32.

да нашр этиладиган “Туркестанский голос” газетаси ҳам тарқатилган⁶².

А.А.Чайкин мұхаррирлиги остида нашр этиладиган “Туркестанский голос” газетасининг Фарғона жадидлари томонидан тарқатилишига тараққийпарварлар билан рус демократлари орасидаги ҳамкорликнинг бир кўриниши сифатида баҳо бериш мумкин.

Газета саҳифаларида маҳаллий аҳоли мактаб-маориф тизими ҳақида ҳам кўплаб мақолалар эълон қилинган: “... Маданиятли ерли аҳоли ҳозирги замон шароити уларнинг болалари олдига қандай талабларни қўяётганинги бутунлай англаб етдилар. Бугунги рус-тузем мактаблари-нинг қониқарсизлигидан, улар ўз фарзандларини билимли қилиш учун бошқача йўлларни қидира бошладилар. Бунинг натижасида янги усул мактаблари пайдо бўлди...”⁶³.

Кўкон шаҳридаги “Файрат” мусулмон маърифатпарварлик жамияти аъзолари орасида “Туркестанский голос” газетасининг кўп сонли пайчилари мавжуд эди. Юқоридаги газета мұхарририятининг умумий раҳбарлиги остида 1916 йилнинг октябр ойи бошларидан эътиборан, Андижон шаҳрида маҳаллий тилдаги матбуотни ташкил этиш учун ҳаракатлар бўлган.

Хужжатларнинг гувоҳлик беришича, 1916 йил 9 октябрада Кўкон шаҳрида таникли жадид Обиджон Абдухолик ўғли Маҳмудов хонадонида “Файрат” жамияти нашри афкорини ташкил этиш, хусусий босмахона масалаларини ҳал қилиш учун навбатдаги йигилиш бўлиб ўтади. Нашр учун Кўқоннинг маҳаллий бойлари маблағ ажратажакларини билдирадилар⁶⁴. Обиджон Маҳмудов бу борада фаоллардан хисобланган. Маҳфий полиция маълумотларига кўра, “Файрат” жамияти “Ёш сартларнинг тўнғич ташкилотларидан” бўлган.

Мустамлакачилар томонидан Тошкентда чоп этиладиган жадидларнинг “Садойи Туркистон” газетаси ёпиб қўйилгач, таникли жадид Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев Тошкентдан Андижонга келган эди. Миллий матбуотимзининг қалдирғочлари “Тараққий”, “Хуршид”, “Шухрат”

⁶² Ўз МДА, 1-И фонд, 31- рўйхат, 1144-иш, В. 36.

⁶³ Туркестанский Голос.-1916.-12 нояб.

⁶⁴ Ўша манба.

ва бошқа газеталарнинг ҳеч қанча сони чиқмасдан ёпиб қўйилиши, чор маъмурларининг ўлка халқларини ҳар жиҳатдан асоратда сақлашга интилиб олиб борган сиёсатининг бир кўриниши эди. Худди шундай аянчли қисмат “Садойи Туркистон” газетаси бошига ҳам тушди. Шундан сўнг муҳаррир Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев газетани Андижонда чиқаришга ҳаракат қилди. Бироқ Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Асадуллахўжаевнинг газета чиқаришига рухсат бермайди⁶⁵.

1916 йилга келиб жадидлар томонидан Андижон шаҳрида “Тараққийпарвар” жамияти тузилди. Бу даврда ўлка жадидларининг сиёсий фаоллиги анча ошган бўлиб, улар ўз йигилишларида, газета ва журналлардаги мақолаларида маърифий мавзулар билан бирга ижтимоий, иқтисодий масалаларни ҳам кўтариб чиқа бошлаганлар. Андижондаги бу жамият таникли жадид Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев раҳбарлигида тузилган эди. “Тараққийпарвар” жамияти сафида маҳаллий миллат вакилларидан ташқари Чайкин, Шапиро ва Оқун каби шахслар ҳам бўлиб, жамият ташкилий жиҳатдан яхши уюштирилган эди⁶⁶.

Андижонлик тараққийпарварлар томонидан Махмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” пьесаси ҳам саҳнага қўйилган. Пьеса янги усул мактабларининг ўқитувчилари, театр ҳаваскорлари томонидан саҳнада ижро этилган⁶⁷.

1916 йилнинг октябрь ойи бошларида Андижон шаҳрида муҳолифат йўналишидаги “Туркестанский голос” газетаси идорасида муҳаррир А.А.Чайкин раҳбарлигида ҳар куни кечқурунлари Андижонлик 20 га яқин илғор фикрдаги ёшларнинг йигилишлари ҳақидаги маълумотлар тўпланади. Ушбу гуруҳдаги ёшлар ўзларини “Тараққийпарвар”лар деб атаганлар⁶⁸. Анатолий Афанасьевич Чайкин идорасидаги йигилишларда мавжуд ижтимоий-сиёсий вазият ҳақидаги масалалар кўриб чиқилган.

⁶⁵ ТОЖИБОЕВ Р. Мустамлакачилар ва миллий матбуотимиз Жамият ва бошқарув. -1997. - Б. 61.

⁶⁶ ЎзМДА. 461-фонд, 1-рўйхат, 2023-иш, В.15.

⁶⁷ Ўша хужжат.

⁶⁸ ЎзМДА. 461-фонд, 1-рўйхат, 2023-иш, В. 23.

Андижонда илғор фикрли ёшлар жамиятининг пайдо бўлиши, уларнинг ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётига фаол араласиб бориши, мустамлака ҳукумат айгоқчиларининг эътиборини ўзига тортган.

1916 йил 25 июндаги Подшо Николай II нинг фронт ортидаги ишлар учун маҳаллий аҳолидан мардикорликка олиш ҳақидаги фармони Андижонда ҳам халқнинг кескин норозилигига сабаб бўлган эди. 1916 йил июл ойида Андижон жамоатчилиги номидан Петербургга бир гуруҳ тараққийпарварлар бориб, Туркистонда рўй берадиган воқеаларни изоҳлаб, Давлат Думаси аъзоларидан Андижонга келишларини муҳим масала сифатида ўртага кўядилар. IV Давлат думаси аъзолари А.Ф.Керенский ва К.Б.Тевкелевлар 24 август куни Андижонга келишади ва жомъе масжидида маҳаллий аҳолидан июл воқеалари ҳақида, уларнинг арз-шикоятлари хусусида сўровлар ўюштирадилар. Депутатларни таниқли жадидлар Асадуллаҳўжаев, Мустафо Чўқаев ва бошқалар кузатиб борганлар⁶⁹.

Аҳолидан тушган ариза ва шикоятларни Асадуллаҳўжаев рус тилига таржима қилиб, Куропаткинга вазиятни тушунтириб берган. Асадуллаҳўжаевнинг генерал-губернаторга ўз номидан ёзилган аризасида подшо маъмурларининг порахўр, товламачи эканлигини аниқ фош этиб ёзган эди⁷⁰.

Тараққийпарварларнинг саъии-ҳаракати зое кетмади. Тез орада генерал-губернатор фармони билан Андижон уезди бошлиғи ва шаҳар бош оқсоқоли ўз вазифаларидан озод этилдилар. Бу эса айни чоғда уларнинг маҳаллий халқ орасида обрў ва эътиборларини ошишига сабаб бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Фаргона водийсидаги жадидчилик ҳаракатининг ривожланиш жараёнини қўйидаги З та босқичга бўлиш мумкин:

1) XIX аср охирларидан 1908 йилгача бўлган маърифатчилик босқичи. Бу даврда водийда дастлабки янги усул мактаблари; Тўракўронда Исҳоқхон Ибрат, Қўқонда Мулла Шоазим домла, Салоҳиддин домла, Абдулваҳҳоб Ибодий, Андижонда Шамсиддин домла, Азим Қодиров ва

⁶⁹ СОДИҚОВ Х. Туркистон уч инқилоб даврида Фан ва Турмуш.-1990. №3. - Б. 15.

⁷⁰ СОДИҚОВ Х. Кўрсатилан манба... – Б. 16.

бошқалар томонидан очилди. “Таржимон” ва бошқа газета-журналлар водий зиёлилари орасида кенг ёйилди. Наманганда Исҳоқхон Ибрат томонидан “Матбааи Исҳоқия” босмахонаси очилди.

2) 1908 йиллардан 1917 йилгача маърифатпарварликнинг кенгайиши ва сиёсий фаоллашувнинг ўсиш боскичи. Кўқонда “Шамсинур” жамияти (1908), “Артистлар тўғараги”нинг (1912) тузилиши, жадид мактаблари сонининг ортиб бориши. Миллий матбуотининг ривожланиши, янги усул мактаблари учун дарсликлар ёзилиши. Андижонда “Тараққийпарвар” жамиятининг, Кўқонда “Ғайрат” жамияти ва кутубхонасининг очилиши, Фарғона жадидларининг водийдаги бошқа демократик ҳаракатлар билан ҳамкорликда фаолият юритишлари, Кўқонда “Садойи Фарғона” ва “Ферганское echo” газеталарининг чоп этилиши, матбаа ишларининг йўлга қўйилиши, илм-фан, адабиёт, маданият-маорифни миллийлаштириш учун курашнинг кучайиши.

3) 1917 йил февралидан 1918 йил мартаигача Фарғона жадидларининг Туркистон Мухторияти учун кураш боскичи. 1917 йил феврал инқилобидан кейин “Тирик сўз”, “Кенгаш”, “Юрт”, “Хуррият”, “Равнақул Ислом” каби янги журналларнинг нашр этилиши, “Шўрои Исломия” нинг фаолиятида фарғоналий тараққийпарварларнинг фаол иштироки. Туркистон Мухториятида Фарғона жадидларининг иштироки.

***

Башорат ЖАМИЛОВА,
Бухоро давлат университети,
доцент

ВАТАН АРМОН, ИСТИҚЛОЛ ОРЗУ...

Ҳар бир даврнинг ўзига хос муаммолари, покланиш ва янгиланиш жараёни бўлиши табиийдир. Истиқлолнинг дастлабки йилларида кечган воқеалар, ўзгаришлар ҳам давримизнинг муҳим талаби, ҳаётий эҳтиёж эканлиги эндиликда аён ҳақиқат. Асосийси, шу даврдан кўп нарсани ўз номи билан аташга ўргандик. Яқин тарихимизга холислик

билин ёндашиб, унинг оқ-у қора саҳифаларии очик-ойдин айтиш вақти келганлиги англашилиб борди.

Машъум 1937 йил халқнинг жуда кўп асл фарзандларини тұхмат, ҳасад билан бағридан юлиб кетди. Улар ўз вақтида халқи, юрти учун қылған хайрли ишлари эвазига кўрган азоб-үқубатлари, фожиали қисматлари ва оиласаларининг сарсон-саргардонлиги етмаганидек, номлари халқ орасида бадном қилинди. Натижада, халқимиз ўз фарзандларининг номини тилга олишдан, ёзган асарлари-ю, қылған хизматларини ўрганишдан чўчиб, узоқ йиллар дилидаги ни тилига чиқаролмай юрди. Зотан, ана шундай фидойи инсонлардан бири, маърифатпарвар ва оташин публицист, маориф етакчиси Маннон Абдуллаев Рамзийдир. Ўтган асрнинг 20-30-йиллар матбуотида Рамз, Рамзий тахаллуси билан танилган Маннон Абдуллаев номи истиқлол арафа-сида айрим манбаларда тилга олина бошлади¹¹.

...1990 йилнинг сентябрьда журналистика факультетининг бир гурух битирувчи талабаларига қатағон қурбони бўлган, аммо шахси ҳали ўрганилмаган маърифатпарвар публицист, журналистлар ҳаёти ва ижодини ўрганиш, номини тиклаш бўйича диплом иши мавзулари тавсия этилди. Ушбу сатрлар муаллифига эса XX аср бошларидағи маорифчи публицист Маннон Рамзий ижоди тўғри келди. Рост, битирувчи талабалар ўша кезда бу каби мавзуларни тадқиқ этиш машаққатларни тўла ҳис қилмаганди. Шу сабабли энциклопедик луғатлардан бу тарихий шахслар ҳақида маълумот олиш, Ўзбекистон Миллий кутубхонасидаги архив материалларидан “Маориф ва ўқитғувчи”, “Садойи Туркистан”, “Садойи Фарғона”, “Иштирокиён” каби матбуот нашрларининг 1905-1930 йиллардаги сақланиб қолган сонларидан улар мақоласини излаб топиш, сўнгра эски ўзбек ёзувидан ўз алифбомизга ҳижжалаб кўчириб чиқиши, ниҳояти, маҳсус рухсатнома орқали Ўзбекистон Давлат Хавфсизлиги Комитети Бош Бошқармаси архивидан ўша шахсларга, жумладан, Маннон Абдуллаевич Рамзийга тегишли “Дело”ни ўрганиш орқали битирув иш мавзусига ойдинлик киритилган эди. Жами 36 ҳужжатдан иборат бу “Иш”да Маннон Рамзийнинг 1920 йилдаёқ Му-

¹¹ АЛЕКСЕЕВ С. Восстановливая справедливость. // Вечерний Ташкент, 1990, 13 август;

наввар қори, Боту, Олтойлар қаторида “Чифатой гурунги”, “Миллий иттиҳод”, “Миллий истиқлол” “аксилинқилобчи” ташкилот аъзоси сифатида қамоққа олингани, отиш ҳукми кейинчалик 10 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилганидан бошлаб, то 1938 йилдаги ўлим жазоси ижро этилгунга қадар бўлган маорифчи, журналист, публицист сифатидаги фаолияти маълум бўлди.

Кейинчалик эса М.Рамзийнинг яқинларини топиш мақсадида ўша ҳужжатларда кўрсатилган манзиллар бўйича қидиришга тушдик. Архив ҳужжатларида қайд этилган маҳалла, кўчаларни излаб, унинг бир жияни орқали Рамзийнинг ўғиллари – Билик ва Элдор Рамзийлар билан учрашишга мусассар бўлдик. Натижада, қатағонга учраган бир йирик тарихий шахс тақдиди, қисмати, ижоди ва истеъоди, маориф соҳасидаги хизматлари, энг муҳими кўплаб публицистик мақолалар муаллифи сифатида ёрқин из қолдирган Маннон Рамзий ижодига бағишлиланган битирув ишини ёзиш ҳамда муваффақиятли ҳимоя қилишга эришган эдик. Бинобарин, ушбу шахснинг жадид маърифатпарварлари сингари миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси бениҳоя каттадир.

Маннон Абдуллаев 1896 йил Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон оиласида дунёга келади. У дастлабки саводини эски мактабда чиқаради. Бухоро мадрасасида таҳсил олган вақтида амакиси Муҳаммад Файзийнинг уйида хизматкорлик қиласи. 1917-18 йилда масжид имоми бўлган бўлса, кейинги ҳаётини ёш авлод тарбияси ҳамда маориф хизматига бағишилайди. М.Рамзий 1923 йилгача Халқ маорифи идораларида ишлаган. Шу йилдан бошлаб Тошкент Эски шаҳар Ижроия қўмитасининг раиси этиб сайланади. Кейин эса район қўмитасининг котиби, “Туркистон” газетасининг муҳаррири лавозимида ишлади. 1925-26 йилларда у Тошкент вилояти фирмә қўмитасининг бўлими мудири, “Қизил Ўзбекистон” рўзномасининг масъул муҳаррири, 1927-29 йилларда эса “Маориф ва ўқитувчи” ойномасининг муҳаррири, Халқ маорифи комиссари вазифаларини бажарган. 1929 йил 28 марта Самарқанддаги Илмий текшириш институтининг директори бўлган.

Рамзийнинг сўров баённомаларида келтирилишича, у 1922 йилнинг ёзида А.Икромов таклифи билан “Чигатой гурунги”, 1925 йилдан “Миллий иттиҳод”, кейинчалик “Миллий истиқлол” уюшмаларига кириб, Чўлпон, Фитрат, А.Икромов, А.Тожиев, Қосим Сорокин, Босит Қориев кабилар билан танишган. Уларнинг асосий мақсади халқ турмушини яхшилаш, юртнинг обод ва озод бўлиши, ватанпарвар фарзандларни тарбиялаш, ерли камбағалдехқон болаларини илм-ҳунар эгаллашга даъват этиш кабилар бўлган. Зотан, архив ҳужжатларида сарғайиб ётган маълумотларнинг қай даражада рост ёки ёлғонлиги бизга қоронғидир, аммо ўша инсонларнинг яқин кишилари, фарзандлари берган кўрсатмалар, улар хотирасида сақланаётган ҳақиқат алдамчи эмас, албатта. Жумладан, 1991 йилда 73 ёшли Билик Рамзийдан ёзиб олинган айrim маълумотлар фикримизни тасдиқлайди.

1930 йилнинг биринчи сентябри Маннон Рамз учун энг даҳшатли, ҳаётини остин-устун қилиб, бир умр айрилиқ гирдобига тортадиган қора кунларнинг даракчиси бўлиб кирди. У Самарқанд Илмий-текшириш институтининг директори лавозимида ишлаб турган чоғида, ўша вақтдаги Давлат сиёсий бошқармаси бўлими томонидан ҳисбса олиниб, партия сафидан ўчирилади. Бир неча кун Тошкент турмасида сақлангач, марказга жўнатилади. 61 ёшли онаси Ҳамро аянинг ва эндиғина 29 баҳорни қаршилаган турмуш ўртоғи Турсунхон Файзиеванинг елиб-югиришлари зое кетади. Улар М.Рамз ҳақида аниқ маълумот ололмай сарсон бўладилар. “Халқ душмани” сифатида қораланган М.Рамзийнинг 3 ёшли Элдор ва 12 ёшли Билик (асли исми Убайдулла бўлиб, илмли бўлсин дея, шундай аташган) ҳам оталарининг эрта-индин кириб келишини интиқлик билан кутар; оталари ҳақида янгиш ишлар бўлаётгани, қачондир ҳақ қарор топишига чин дилдан ишонарди.

Аммо марказда бир йилга яқин олиб борилган тергов хуносалари натижасида Маннон Абдуллаев “айб”ларига тўла икрор қилинади ва отишга ҳукм қилинади, кейинчалик бу ҳукм 10 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилади. У хат ёзиш, “передача” олиш ҳуқуқидан маҳрум этилади.

К.Икромов ўзининг “Дело моего отца” асарида отаси билан маслакдош, сұхбатдош бўлган кўпгина шахслар билан

учрашиб, “Рамзий ва Ботулар нега қораланган?”, – деган саволни қўяди. Шунда Р.Шокирбеков: “ Улар фақат битта саволни қўйишган, –дейди, – нима учун миллий кадрларга ишонч йўқ?”. “Бу савол нафақат уларнинг ўзини, – деб таъкидлайди М.Ўринхўжаев, – балки кўплаб авлодларни ҳам тортиб кетди”⁷².

Ҳақиқатан, миллий жумҳуриятни мустақил ривожлантириш, корхона ва ўқув юртларига кўпроқ ерли халқ фарзандларини жалб қилиш, улар саводхонлигини ошириш хусусидаги қарашлар ва тарғиботлар собиқ шўро тузумига ёқмаган. Шу сабабли Бутири турмасида жазо муддатини ўтаётган М.Рамз 1933 йилнинг ёзида “Ухтпечлаг”га кўчирилади. Сентябрь ойида эса А.Икромовдан “...руҳингни туширма, туҳматларга қарши шикоят хати ёз!” – мазмунидаги мактуб олади. Марказий қўмитага ёзган 3 та аризаси жавобсиз қолишига қарамай, 1934 йилнинг сараторонида 4-аризани ҳам ёзиб, ёзувчи Остап Вишняннинг хотини (у лагерга келиб турган) орқали Москвага-Тожиевга етказади. Шу йилнинг ноябрида М.Рамз Москвага чақирилиб, муддатидан олдин қамоқдан бўшатилади ва Кисловодск санаториясига жўнатилади. Сўнгра, Ростов-Донда ишга тикланиш учун йўлланма берилади. М.Рамз Ростовдаги “Ростсельмаш” заводида ишга жойлашгач, 1935 йилнинг ёз ойларида Тошкентдан оиласини кўчириб, олиб кетади. Аммо, у ерда туриб ҳам ўз юртига қайтиш, матбуотда ишлаш истагида республика марказқўмига бир неча марта хат йўллайди. Фирқага тикланмагани боис бунинг иложи бўлмаганидан, қачондир ҳақиқат қарор топиб, она-Ватанига қайтиш умиди билан яшайди.

М.Рамз “Ростсельмаш” заводининг кадрлар тайёрлаш бўлими бошлиғи бўлиб ишлар экан, бу ерда ҳам аввало, сифатли ишчилар тайёрлаш, курслар очиб, ишчиларни ўқитиш, кадрлар танқислигини ҳал қилиш бўйича тадбирлар ишлаб чиқишига фаол қатнашади. У ерда Куликов, Никонов, Козлов, Умнов каби ҳамфир ҳодимлар билан танишади. Улар заводнинг режаларини бажариш, трактор-комбайн цехларига кадрлар етишириш учун уч ойлик курсларга колхозчиларни ёллаш натижасида ишчилар ўрнини тўлдириш муаммоларини ҳал этишга ҳаракат

⁷² К.ИКРОМОВ. Дело моего отца. // Знамя, 1989, май-июнь

қиласидар. Уларнинг суҳбатларидан бирида Никонов-нинг Америкада бўлгани, у ерда техника қудрати ҳамда алоҳида тадбиркорлик натижасида ишчилар турмуши жуда ривожланганлиги тилга олинади. Кейинчалик, ана шу холосаси учун унинг устидан жиноий иш қўзғалади ва бу суҳбатнинг гувоҳи бўлганлар, жумладан, М.Рамз ҳам тергов қилинади-ю, асосли далиллар йўқлиги учун жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Шундан кўп ўтмай, 1937 йилнинг августида М.Рамзий энди А.Икромов “иши” бўйича қамоққа олинади. 10 кун муддатда Ростов-Дондаги турмада сақлангач, Тошкентга келтирилади. Бу ерда М.Рамзий ўзи билан бирга қамоққа олинган Абдулхай Тожиев, Абдулхамид Сулаймонов, Босит Қориев, Акмал Икромов, Аъзам Аюпов, Абдурауф Фитрат – жами 34 нафар маҳбус билан юзлаштирилиб, тергов қилингач, айловларга маҳбусларнинг барчаси тўла “икрор” қилинади, “берилган кўрсатмалар” тасдиқлаб олинади. Унга ҳам “халқ душмани” деган тамға босилиб, Ўзбекистон ССЖ жиноят кодексининг 60-62-67-моддалари билан айлов қўйилади. Бундан ташқари, уни Ўзбекистондаги маҳфий ташкилотларнинг иштирокчиси, “Ростсельмаш” заводидаги “ўнг троцкийчилар маслакдоши ҳамда аксилиниқилобчи кадрлар тайёрловчи жосус” сифатида РСФСР жиноят кодексининг 58-1, 58-7, 58-8, 58-11 моддалари билан айглашади. Шулар асосида М.Рамзий олий жазо – отишга ҳукм қилинади. Аммо ҳукмнинг қайтариقا ва қаерда ижро этилгани ҳам номаълум.

С.Алексеевнинг “Восстановливая справедливость” мақоласида “...Рамзи приговорен к расстрелу. В этот же день приговор был приведен в исполнение в Москве” (“Вечерний Ташкент”, 30 августа, 1990) дейилган бўлса, архивда сақланнаётган “Дело”нинг 1956 йил 26 октябрдаги маълумотномасида М.Рамзий 1944 йил 26 июлда жазо муддатини ўташ чоғида вафот этганлиги қайд қилинган. ЎзСЭда эса унинг 1939 йил Тошкентда вафот этганлиги ҳақидаги маълумот берилган. 1957 йилнинг 3 декабрида эса Рамзий тергови бўйича ҳукм бекор қилингани, қўшимча далиллар унинг айбизлигини тасдиқлагани ҳамда унинг номи тўлиқ оқлангани маълум қилинган.

Маннон Рамзийнинг қариндошлари, яқинларини излаб топиш, тўғриси қийин кечмади. Негаки, ўша архив хужжатларида манзил – Самарқанд дарвоза, Термиз проезди, 7-уйни излаб топиш истагида борганимизда, айнан шу хонадонда Рамзийнинг жияни истиқомат қилишини гувоҳи бўлдик. М.Рамзийнинг Элдор исмли ўғиллари Тошкент шаҳридан анча олисроқдаги маҳаллада яшашаркан. Ўша манзилни излаб топганимизда, дарвозани 60 ёшлардан ошиб қолган Элдор Рамзийнинг ўзи очди. Биз мақсадимиз ва М.Рамзий ҳақида сўраганимиз биланоқ у киши жуда кўрқиб кетди (чунки бу вақтда ҳали истиқлолга эришилмаган, оғзи куйганлар ҳамон қатиқни пуфлаб ичарди-да). Сўнгра, кўрқа-писа ён атрофга ола-зарак бокиб: “Мен отам ҳақида ҳеч нарса билмайман, жуда ёш бўлганман. Мендан анча каттароқ ёшдаги акам Билик Рамзий Тошкент шаҳрида яшайди”, – деб манзилни берди. Шундан кейин Билик Рамзийни излаб топдик. У киши ҳам 73 ёшга етиб қолган, бизга ишонқирамай, бирор маълумот айтишга дарров рози бўлмади. Биз эса М.Рамзий шахсини маҳсус ўрганаётганимизни зўрға тушунтиридик (чунки Билик Рамзий бутун умрини ўз юртидан олисда ўтказганлиги сабали, она тилини тушуниши ва сўзлаши анча мушкул эди). Оғир кунлар, турли дард-аламларни бошидан кечириб, анчагина хаста ва заиф ҳолга келган Б.Рамзий ҳарқалай айрим воқеаларни эслашга куч топди:

“... Оиласиз 1930 йилнинг 1 сентябригача жумҳуриятнинг ўша вақтдаги пойтахти Самарқанд шаҳрида истиқомат қиласр эдик. Отам бу пайтда Илмий текшириш институтининг директори эдилар. У киши қамоқقا олингач, оиласиз пароканда бўлди. Яшаб турган уйимизни дарҳол бўшатишимизни айтиб, “халқ душманининг болалари” сифатида кўчага ҳайдашди. Ойимни ҳам фирмә сафидан ўчириб, ишдан бўшатиб юборишли. Синглисига юраги ачиган тоғам Мирочил Файзиев бизни Тошкентга – ўз уйига кўчириб олиб келди. Бу ерда ҳам бизни пана-панадан нотаниш шахслар четга имлаб, отам М.Рамзийнинг қўлёзмалари бўлса, ўқимоқчи экани, у кишининг ёзгандарига қизиқишини айтарди. Ёки, даб-дурустдан сўроққа тутарди. Танишлар, кўни-кўшнилар эса биздан иложи борича узокроқ юрар, кўрмаганга олиб, юзини тескари ўгириб кетишарди. Ҳатто ўз амаким ҳам “бизникига

коронғи тушганда келинглар, бирор кўриб қолмасин”, – деб ҳадиксиарди. Бир куни тоғам менга жаҳл билан бундай дедилар: “Отангни ҳалоллиги, ҳалқпарварлиги бошига етди. Ўзи ва болаларининг келажагини ўйламай, Ватан, юрт деб жонини қурбон қилди. Пули, имконияти борлигига бирор бошпана, ҳовли қуриб олишини ёки харажатини кўтарса, ўзим солиб беришимни унга неча марта айтдим. У эса: “Йўқ. Биз учун ортиқча ҳовли-жой қуришга эҳтиёж йўқ, ҳали ҳалқ оч-яланғоч, битта ҳам уйга ёлчимай қашшоқ яшаса-ю, биз мансабимизни сустеъмол қилиб, уй қурамизми, деб унамаган эди. Мана, уларнинг поклиги, виждонлилигининг оқибати...”. Ҳа, чиндан ҳам биз энди бутунлай уй-жойсиз қолган эдик. 3-4 йил ичидан отамдан атиги бир марта гина мохорка қофозига ёзилган: “Қўрқманглар, Сталинга хат ёзинглар, менинг ҳеч қандай айбим йўқ”, – деб ёзилган мактуб келганди. Онам ва отамнинг дўстлари жуда кўп аризалар ёзиши, суриштириши сабаблими, у киши 1934 йилда қамоқдан озод қилинди...”

Билик Рамзий ҳикоя қилишича, шунда ҳам М.Рамзийга Ростов-Донда ишлаш учун йўлланма берилган. 1935 йилнинг ёзида М.Рамзий оиласини Тошкентдан Ростовга кўчириб олиб кетади. Бу вақтда Билик Рамзий Тошкент Механика техникумини тугатган, укаси Элдор эса 8 ёшли бола эди. Б.Рамзий Ростов-Донда “Машинастроительний” институтининг кечки бўлимида ўқиш билан бирга, кундузи “Ростсельмаш” заводида ишлайди. Улар заводнинг 2 хонали уйида яшаб туришади.

М.Рамз 1937 йил 2-марта қамоқقا олингач, бегона юртда кимсасиз қолган оиласи бошига тағин бесаранжомлик тушади. Эри ҳақида ҳеч нарса аниқлай олмаган Турсунхон кичик ўғлини олиб Тошкентга жўнайди. Катта ўғли Билик эса институтни қизил диплом билан битириб, аспирантурада ўқий бошлайди. Уруш бошлангач, Б.Рамзий дипломларини конвертга солиб Тошкентга жўнатади-да, ҳамма қатори урушга кетади.

1941 йилнинг октябрида Билик Рамзий Урал фронтига кўчирилади. 1943 йилда Шимолий Гарбий фронтда фирмсафига киради. Айни пайтда зобитлар олий мактабини ҳам тугатади. Мардонавор жанг қилиб, 1946 йилда Тошкентга қайтган Билик Рамзийни ҳамон қатор нохушликлар кутиб турарди. Аввало, отасидан ҳанузгача ном-нишон йўқ эди.

Уларни “халқ душмани”, “хоин”нинг фарзандлари сифатида ёмонотлиғ қилиб келиш давом этмоқда эди. Шу сабабли Билик Рамзий олий маълумотли фирмә аъзоси, Улуг Ватан уруши қатнашчиси бўлишига қарамай, ўз юртида бирор ишга қабул қилинмайди. 1949 йилдан ҚҚАЖда ишлашга мажбур бўлади. У ердаги қийинчиликлар, ҳар хил иғволарнинг ҳамон тинмаганлиги сабабли хотини касалликка чалиниб, бевақт вафот этади. Энди фарзандларидан ҳам хавотирга тушган Билик Рамзий уларни Москва олиб кетади. Сўнгра ўзи Москва обlastидаги Каломин оғир танк қурилиши (Каломинский завод тяжело танкостроения) заводида оддий ишчи вазифасидан билимдонлиги, жонкуяр ишчи ва қобилияти сабабли завод директори лавозимигача кўтарилади.

У шарафли меҳнати туфайли 1960-66 йилларда “Меҳнат Қизил Байроқ” ордени ҳамда фахрий медаллар билан тақдирланган. Билик Рамзий намунали фаолияти сабабли Франция, Япония, Италия, Финляндия, Германия, Руминия сингари мамлакатларда малака ошириб қайтади. Шунингдек у Давлат мукофоти лауреати, МК бюроси аъзоси, МК КПСС Пленуми аъзоси, шунингдек, область, шаҳар советларига депутат этиб сайланади.

1971 йилдан эса Тошкент “Экскваторний” заводи директори бўлиб ишга келади. Б.Рамзийнинг оиласи ҳам ўзи сингари олий маълумотли, илм-фанни қадрловчи покдомон инсонлар эканлиги алоҳида таъкидга лойик. Унинг 2 нафар қизи Москва Каломин заводининг олий малакали ишчиси, кичик ўғил-қизлари ҳам илм олишга иштиёқманд. Элдор Рамзийнинг ҳам 4 нафар қизи бўлиб, барчаси оиласи бўлишган.

Дарҳақиқат, бутун умри отаси ҳақидаги ҳақиқатни рўёбга чиқаришдан умидворлик, кетма-кет суриштиришларнинг самарасизлиги, асосийси эса тузум ва замоннинг носозликларидан кўнгли зардобга тўлган авлод болалигини хотирлаш нақадар оғирлигини ҳис қилмаслик мумкин эмас. Қатағон қурбонлари шу тариқа ўз болалари бағридан юлиб олингани қанчалик аянчли эканини Билик Маннович Рамзийнинг отаси ҳақидаги армонли нидоларидан яққол англашилади: “...шундай ҳалол, покиза одамни бехуда қурбон қилиб юборишди-я, ҳеч ким билмаса ҳам, мен биламан, ишонаман, мен бир умр отамга сажда қилиб

ўтганман, ҳақиқий инсонларнинг қиёфасини ўшаларда кўрардим”, –деган эди кекса отахон кўзларига ёш олиб.

Ха, Маннон Рамз илмпарвар, ҳалқпарварлиги сабабли қатагон қурбони бўлди. Хотини ва фарзандларининг билим олиши, миллатни юксалтиришни ўз саодати деб билгани учун шундай қисматга дучор бўлган.

Бундан ташқари, М.Рамзнинг ўзбек матбуоти тарихидаги ўрни ҳам ўтган асрнинг 20-30 йилларида ғоят самарали кечган. У журналистик фаолияти давомида “Туркистон”, “Қизил Ўзбекистон” газета, “Маориф ва ўқитғувчи” журналнинг деярли ҳар сонида бош мақола ёзиб, олий ўқув юртлари, рабфак(ишчилар факультети), мактаб ва техникумлардаги ўқиши-ўқитишиш ишлари, таълим-тарбия соҳасидаги камчиликларни таҳлил қилиб, таклиф ҳамда мулоҳазаларини баён қилиб борган.

М.Рамзнинг шундай долзарб мавзудаги 10 та бош мақоласи “Маориф ва ўқитғувчи” журналининг 1927-29 йилги сонларида, 17 таси “Туркистон” газетасининг 1923-24 йилги, 10 таси “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1927 йилги сонларида эълон қилинган.

Чин мураббий, журналист ва маориф ходими Маннон Абдуллаев (Рамзий) публицистикасидаги етакчи мавзуларни ҳам шу маънода таълим-тарбия, қишлоқ ва болалар турмуши, иқтисодий муаммолар ташкил этади. Рамзийнинг матбуот ва маориф соҳасидаги кўп йиллик тажрибаси ва тўплаган маълумотлари уларга асос бўлиб хизмат қилган. Шу боисдан ҳам унинг публицистик мақолалари аниқ факт ва рақамларга асосланганлиги билан ажралиб туради. Адибнинг “Хотун-қизларимиз эркли турмушга чиқсунлар”, “Чин таълим-тарбия эгалари етишадир” мақолаларида асосан ёшлар тўғрисида фикр юритилган, тарбиячиларнинг масъулиятли вазифаси таъкидлана туриб, болаларнинг ўқиши ва билим олишига монеълик қилувчи иллатларни очишга ҳаракат қилинган. Хусусан, муаллифнинг маориф ва маданият соҳасидаги ўзгаришларга оид қарашлари аҳамиятга молик. У қишлоқ болаларининг мактабларга кам (шаҳарлик болаларнинг 51,3 фоизи бўлгани ҳолда, қишлоқ ёшлари 9,1 фоиз) жалб қилиниши сабаблари, ижтимоий аҳвол ва иқтисодий қийинчиликлар тўғрисида ташвишланиб ёзади: “Батрак-камбағалларнинг болалари ёшлиқдан оталари ёнида

дастёрлик қилиб, уларнинг ишларига боқишиб кетадилар. Ёхуд оёқ кийим, уст кийим бўлмағонидан, мактабга ёзилғон бўлсалар ҳам қатнолмай қоладилар”⁷³. Муаллиф бу камчиликларни бартараф этиш учун уларга моддий ёрдам кўрсатиш, маҳаллий бюджетдан маълум миқдорда (бир йилга 150 минг сўм) маблағ ажратилишини таклиф қиласи. Шунингдек, мақолада узоқдан қатнайдиган болаларни араваларда келтириб, қайтиб олиб бориб қўйиш, интернатлар ёнида ётоқхоналар барпо қилиш каби ўринли таклифлар ҳам илгари сурилган. Албатта, булар шунчаки мулоҳаза эмас. Публицист қатор далил ва рақамлар асосида миллат болалари маънавиятидаги кемтикликни ойдинлаштириш баробарида Халқ маорифи комиссари сифатида амалий ёрдам ҳам бера олган. Бу билан уўз қарашларининг амалий моҳиятини кучайтиришга эришгани адиб публицистикасининг халқчиллигини таъминловчи долзарб хусусиятга айланган.

М.Рамзанинг ижтимоий-сиёсий, маориф ва маданият, ер ва солиқлар, ишчи-дехқонлар ва хунармандлар аҳволи мавзусига бағишлиланган публицистик мақолалари ҳам ўз даврининг долзарб муаммолари эди. Унинг кўпгина мақолаларида ерли халқнинг яшаш шароити, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, шаҳар саноатини юксалтириш, хотин-қизларнинг озод ҳаёт кечириши таҳлил этилган. Жумладан, ерлик дехқонларнинг назарий билимсизликлари оқибатида кўпгина боғларнинг чакалак ҳолига келиб қолиши, мевали дарахтларни саралаш, кўпайтириш борасидаги мулоҳазаларини баён қиласи, қўйидагиларни алоҳида таъкидлайди: “...Сўзнинг қисқаси ер-сув комиссарлиги томонидан чиқадурғон журнал ҳам ўрисча чиқадир. Туркистонда яшагучи халқнинг кўпчилиги боғбонлик билан кун кўргувчилардир. Ерлик тилда жўрнал чиқариш, зироат ишларида ҳам одамларни жойларға юбориб ишлатиш ҳам биринчи планда тутилсун...”⁷⁴. Ёки, публицистнинг бошқа бир мақоласида Туркистонда яшайдиган халқларнинг саноатдаги камчиликлари, хунармандларга эътборсизлик, қишлоқ ва шаҳардаги ишсизликлар сабаби ҳақида мушоҳада юри-

⁷³ РАМЗИЙ М. Яна бир муҳим юмуш // Маориф ва ўқитувчи. – 1928. - № 12.

⁷⁴ РАМЗИЙ М. Боғбонлиқни кўтариш керак. // Туркистон, 1924 йил, 2 июнь.

тилиб, қуидагилар үқдирилади: “Албатта, Туркистонда бўлғон хом ашёларнинг ҳаммасини ҳам Русияга олиб бориб, ундаги корхоналарда ишлатиш керак, деган фикр тўғри эмас. Туркистоннинг ўзида ҳам завуд ва корхоналар вужудга келтириш лозимдир. Гўстпрумнинг вазифаси бутун кучларни ерлик халқ ичидан олишга жалб этишдир⁷⁵”.

Умуман, М.Рамзий ўз халқининг зиёли, маърифатпарвар вакили сифатида барча соҳада ривожланишга ҳисса қўша олган. У бутун фаолияти ва ижодини юртнинг порлоқ истиқболи учун сарфлашга ҳаракат қилган. “Истеъоддли ва доно одамлар ҳеч қачон оёқ тагига қараб яшамайдилар,—деб ёзади Х.Мажидов.—Улар туяга миниб, узоқни кўзлаган донишмандлардек олис уфқларни мўлжалга олиб юрадилар. Эртанги кун, яшаш ва кураш, яратиш завқи билан яшайдилар”.

Дарҳақиқат, М.Рамзийнинг публицистик мақолаларида илгари сурилган ғоялар, ижтимоий фаолияти, маориф ва маданият соҳасидаги хизматлари ўз юртнинг порлоқ истиқболига, мустақиллигига қаратилгани яққол ойдинлашади.

***

Нодира ХОЛИҚОВА,
Тошкент Сингапур менежментни ривожлантириш институти,
филология фанлари номзоди

ИСТИҚЛОЛНИНГ ФОЯВИЙ РАҲНАМОЛАРИ

Тарих гувоҳки, халқимиз юонон, араб, мўғул, эрон ва рус босқинлари оқибатида ниҳоятда оғир кунлар, бир-биридан мусибатли воқеа-ҳодисаларни бошдан кечирган. Лекин ҳар бир босқинчилик, қирғин эл-юртнинг сабр-бардоши, иродаси ва матонатини гўё синовдан ўтказган. Ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий танazzул тўсиқларини енгиб ўтган халқ яна қаддини ростлаб, тараққиёт сари дадил одим ташлаган. Бу ҳолат ва ҳаракат ўз-ўзидан юзага чиқмаган, албатта.

⁷⁵ РАМЗИЙ М. Ерлик ишчилар турмуши. // Туркистон, 1924 йил, 17 февраль.

Уруш – бу асосан оддий, мазлум халқ бошига ёғилган бало-қазо, кулфат ва мусибат демак. Биринчи жаҳон урушида Россия армияси жуда кўп талафот кўриб, асосий кучлар фронтга сафарбар этилгани боис уларнинг ўринини тўлдириш учун Николай ҳукуматига ишчи кучи зарур бўлиб қолган эди. Бу кучни мустамлака ўлкалардан тўплаш мақсадида императорнинг 1916 йил 25 июн кунги фармонига кўра Туркистон, Сибир ва Кавказ халқининг 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган барча эркакларига мажбурий сафарбарлик эълон қилинади⁷⁶.

Очлик, қаҳатчилик, бениҳоя жабр-зулм, бунинг устига мардикорликка олиш ҳақидаги фармон халқнинг норозилиги ва нафратини кучайтириб юборди. 1916 йилнингёзида бошланган халқ қўзғолони шу даражада кенг қулоч ёйдики, Туркистоннинг деярли барча шаҳар ва қишлоқларини қамраб олди. Унда ўзбек, тоҷик, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ ва ўйғурлар фаол қатнашди. Қўзғолон аксадоси бутун Россия империяси бўйлаб тарқалди.

Энг аянчлиси, халқ бошига тушган бу кўргуликлар етмаганидек, маҳаллий бой-амалдорлар ҳам ўз мунофиқлик ва разилликларини намойиш этишган. 1916 йил қўзғолонини келтириб чиқарган сабабларни аниқлаш мақсадида Туркистонга келган Россия Думаси вакили депутат А.Ф.Керенский бу хусусда қуидагиларни маълум қилган: “Маъмурлар одамларнинг ёшини чўнтакларига солинган пулга қараб аниқлашган. Мен ўз кўзим билан кўрган 60 ёшли қария рўйхатга 30 ёшли деб ёзилган, чунки 300 сўм тўлашга қурби етмаган. 25-30 ёшли йигитча эса бойвуччалиги туфайли 50 ёш деб қайд этилган”⁷⁷.

Халқнинг аскарликка эмас, мардикорликка олинишини аждодларимиз ҳақорат дея қабул қилгани ҳақиқатга яқинdir. Бироқ Туркистон халқи ўша пайтда аскарликка тайёр эмас эди. Чорасиз вазиятда қолган жадидлар юртдошларимизни мардикорликка сафарбарликка даъват этар экан, улар бир неча мақсадларни кўзда тутган эдилар. Жумладан, мардикорлик даврида юртдошларимизнинг,

⁷⁶ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 4

⁷⁷ Зиёева Д. Туркистон миллӣ озодлик ҳаракати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. – Б. 13.

аввало, бошқа миллатларнинг ишчи батальони, турли партиялари билан танишиш, фронт ортида ҳарбий тайёргарлик кўриш ҳамда ҳарбий саводхонлигини ошириш имконияти бўлиши мумкин эди. Заки Валидийинг таъкидлашича, "...миллатимиз русларнинг туркистонликлардан аскар олмаслигини ўзларига "оқ подшоҳнинг буюк инояти" ва "берган имтиёзлари", деб талқин қилган. Лекин 1916 йилда ва инқилоб даврида Туркистоннинг бошига келган балоларга, очликка ва русларнинг тажовузига қарши муқобиллик мажбуриятини ҳис қилган миллат (аввало, жадидлар – Х.Н.) қурол ишлатиш ва аскарликнинг бутун бир асрий тажрибасини ўрганиш лозимлигини тушуниб етди"⁷⁸. Содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар "замонавий ҳарб усули"ни ўрганишни тақозо этар эди. Адабиётшунос Н.Каримов тўғри таъкидлаганидек: "Чор ҳокимиятининг немислар билан урушда ҳоли танг келиб қолганини кўрган жадидлар яқин йиллар орасида мустақиллик учун ҳаракат бошланиши мумкинлигини сезиб, Биринчи жаҳон уруши фронтларида бўлажак ўзбек миллий қўшинини яратишни орзу қилганлар. Улар мўлжалига кўра, қуроляроғ билан муомала қилишни ўрганган ўзбеклар яқин вақт ичida миллий инқилобни амалга ошириши мумкин эди"⁷⁹. Дарҳақиқат, бундай имконият туркистонликлар учун 1916 йилда пайдо бўлган эди. Биринчи жаҳон уруши даврида "мағлубиятга учраш ва бутун дунё олдида шармандаи шармисор бўлиш хавфи "оқ подшо"ни 1916 йили нафақат мусулмон ўлкаларидаги 19 ёшдан 43 ёшгacha бўлган эркакларни мардикорликка олишга мажбур этди, балки Марказий Россиядаги олий ўқув юртларида таҳсил кўраётган мусулмон талабаларнинг ҳам ҳарбий хизматга чақирилишига сабаб бўлди. 1916 йил июлида учинчи курс талабаси Назир Тўракулов ҳам Минск бўсағасидаги ғарбий фронтга йўриқчи сифатида сафарбар этилди"⁸⁰. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, аслида фронт орти ишларига сафарбар

⁷⁸ Қаранг: A.ZEKİ VELİDİ TOĞAN. Bugünkü türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Cilt I. Batı ve Kuzey Türkistan. – İstanbul – 1981. – S. 579.

⁷⁹ КАРИМОВ Н. Жадидлар 1916 йилда // Миллий тикланиш, 1998, 22 сентябрь.

⁸⁰ КАРИМОВ Н. Атоқли журналист ва дипломат // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2005. - № 2. – Б. 114.

этилган туркистонликлар (4 минг киши) уруш майдонига жўнатилгани, уларнинг кўпчилиги немис аскарлари томонидан ўлдирилгани ҳақида маълумотлар учрайди⁸¹. Жадид зиёлилари кўзлаган мақсадлар қанчалар амалга ошган ёки ошмаганига тарих гувоҳдир.

Тарихдан аёнки, ҳуррият ва озодликка ҳеч қачон қурбонсиз эришилмаган. Ҳоким мутега озодликни ҳеч қачон ўз ихтиёри билан қўшқўллаб топширмаган. У фақат куч билан, қон билангина олинган.

Шунча қурбонлар, шунча вахшийликлардан сўнг ҳам халқимиз мустабид ҳукумат тазиқидан қутула олмади. Чунки қўзғолон бостирилгач, минглаб кишилар осилиб, қамалиб, бадарға қилинди, мардикорликка сафарбарлик ишлари амалга оширилди.

Бу қўзғолоннинг ғоявий ташаббускорлари ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Ушбу озодлик ҳаракати вужудга келишида сиёсий ташкилотлар ва ғоявий раҳнамолар унча роль ўйнамади. 1916 йил май ойининг бошларида Самарқандда сафарбарликнинг олдини олиш хусусида Беҳбудий томонидан кенгаш ўтказилишига қарамай, Туркистонда Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар қори (Қозоғистонда Танишбой ўғли ва Бойтурсун ўғли) атрофида тўпланган гуруҳларнинг бу қўзғолонларда тутган ўрни деярли сезилмади. Ушбу йигинда қатнашган Мунаввар қори, Паҳлавон Ниёз, Усмон Хўжа ўғли, Обиджон Маҳмуд ва Қори Комил сафарбарликка қарши бош кўтариб чиқиши режалаштирган эди⁸². Мазкур режага мувофиқ номлари зикр этилган шахсларнинг ёхуд бошқаларнинг раҳнамолигида ҳам бу ҳаракат натижа бермагани тарихдан аён. Шу боис жадидлар эндиликда ўлкадаги кирғиннинг олдини олиш чорасини кўрадилар. Улар, аввало, чор маъмурияти ҳарбий ҳаракатларининг олдини олиш мақсадида мардикорликка сафарбарликни уюштирадилар.

Дарҳақиқат, жадидлар қўзғолон қатнашчилари тақдири ҳақида қайғуриб, Россия Давлат Думасининг тафтиш комиссиясини туздиришга муваффақ бўладилар.

⁸¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви материаллари. Фонд № 461, рўйхат № 1, йигма жилд № 919. Сведения по панисламизму.

⁸² Бу ҳақда қаранг: ALWORTH E. Central Asia. A century of Russian Rule. – New York and London: Columbia University Press, 1967. – P. 213.

Бу ишни Убайдулла Хўжаев ва Вадим Чайкинлар амалга оширадилар. Чор маъмуриятининг қўзғолончиларга қарши кўрган чора-тадбирлари устидан ошкора шикоят қилган биргина киши – адвокат Убайдулла Хўжаев бўлди. Ўзининг ҳимоя нутқида у қуйидагиларни айтган: “Нима учун туркистонликлар фронт ортида хизмат қилиши керак? Кимнинг фойдасига ва нима учун? Туркистонликлар ҳақли равишда бундан бош тортсалар, уларнинг бошини кесасиз. Агар улар Русия томонидан қўлланган чораларга қарши чора кўрсалар, сиз бу бечораларнинг қишлоқларига, шаҳарларига ва уйларига ўт қўясиз. Аёлларнинг, ёш болаларнинг ва қарияларнинг бошларини қилич билан кесасиз... Агар сиз қўзғолончилар жазога тортилиши керак, деб ҳисобласангиз, асосий жиноятчини қидиришингиз лозим. Токи бош жиноятчи Петербургда ва уларнинг ёрдамчилари Туркистонда экан, бу бечора, бегуноҳ, ўз хукуқини талаб қилаётганларни адолат юзасидан осиш орқали ўлимга хукм этишнинг ўзи жиноятдир”⁸³. Адвокат Убайдулла Хўжаевнинг нутқи чинакам жасорат намунаси эди.

Жадидларнинг Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев каби раҳнамолари халқни мардикорликка боришга даъват этар экан, бунда, биринчидан, оммавий қирғин ва қатағоннинг олдини олиш мақсади кўзда тутилган бўлса, иккинчидан, миллат ёшларининг юрт кўриб, ҳарбий тажриби орттириши истаги ифодаланган эди.

Хулоса ўрида айтиш жоизки, жадидлар – истиқлол курашининг ғоявий илҳомчилари эдилар. Юртбошимиз айтганидек, Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай, унинг учун кураш илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Миллатимиз фидойилари бўлмиш жадид зиёлилари орзу қилган истиқлолга, ҳур ва озод Ўзбекистонга эришдик. Совет даврида жаҳон харитасидан ўчирилган Ўзбекистонни билмаган ва тан олмаган мамлакат қолмади. Озодлик гаштини сураётган ўзбегим эндиликда дунё саҳнига бўйлашмоқда.

⁸³ Каранг: HAYIT B. Turkestan im XX. Jahrhundert. – Darmstadt, 1956. – Рр. 29-30. Там же. – Б. 4.

ЖАДИД МАТБУОТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Дилором АЛИМОВА,
ЎзРФА Тарих институти,
тарих фанлари доктори

БЕЗ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕЧАТИ “НЕТ САМОЙ НАЦИИ” – КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ ДЖАДИДСКОЙ ПРЕССЫ

Одним из самых эффективных форм интегрирования реформаторов Центральной Азии была национальная периодическая печать, которая начавшись формироваться в конце XIX в. получила бурное развитие в начале XX в., несмотря на бесконечный контроль и запреты царского режима.

Органы печати являлись, по мнению просветителей, важнейшим инструментом идеиного воздействия на сознание широких слоев общественности. Как писал один из туркестанских прогрессистов “без национальной печати нет самой нации”⁸⁴. Печать для них была своеобразной трибуной, через которую они доводили до масс свои идеи обновления общества. В течение первых десятилетий XX столетия в Центральной Азии, при их непосредственном участии, были открыты такие газеты и журналы, как “Тариккий”, “Хуршид” (1906 г.), “Осиё”, “Тужжор”, “Шухрат” (1907), “Турон”, “Бухорои Шариф” (1912), “Ойна”, “Самарканд” (1913), “Садои Фаргона”, “Садои Туркистан” (1914-1915). На основе новой волны просветительства в

⁸⁴ Подробнее см.: ТУРДЫЕВ Ш. Редактора газеты называли – “Таракий” (Прогресс). О судьбе восточного просветителя Исмаила Габитова //

1917 г. были организованы такие печатные органы, как “Хуррият”, “Нажот”, “Кенгаш”, “Турон”, “Улуг Туркистон”. Эти газеты уже вели пропаганду широкой программы политических реформ.

В общей сложности их было более 15, и это была уже большая идеологическая сила. Диапазон тем был очень широк, от просветительских до политических. Национальная печать наглядно продемонстрировала наличие в крае нового типа человека, с прогрессивным мышлением, заботящегося о благе нации и борющегося с косностью, отсталостью, невежеством.

История национальной прессы началась 27 июня 1906 г., когда ташкентские прогрессисты во главе с Исмаилом Обидовым (Габитовым) начали издание первой газеты на узбекском языке “Тариккий” (“Прогресс”).

Исмаил Габитов⁸⁵ родился 19 июля 1881 г. в городе Кульджа в Восточном Туркестане в семье торговца. Его отец Шарафуддин Габитов, был образованным человеком, знал многие восточные языки, долгое время служил в посольстве России в Кульдже⁸⁶. После его смерти в 1890 г. (по некоторым данным в 1887 г.⁸⁷), Исмаил Габитов при поддержке брата матери Рашида Сулейманова переезжает с матерью в Казань. Здесь до 1900 года будущий просветитель живет и учится в реальном училище⁸⁸. После окончания училища Исмаил Габитов переезжает в Москву и поступает в школу зодчества.

После революции 1905 г. он уезжает в Туркестанский край. Уже в Ташкенте под сильным влиянием от происходивших вокруг революционных событий, вместе с прогрессивными представителями просвещения и культуры Мунаввар кары Абдурашидовым, Абдуллоей Авлони, Махмудходжой Бехбуди и другими начинает выпускать

⁸⁵ АБДУАЗИЗОВА Н.А. Туркистон матбуоти тарихи. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 80.

⁸⁶ АБДУАЗИЗОВА Н.А. Туркистон матбуоти тарихи. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 80.

⁸⁷ ЖАЛОЛОВ А., Ўзганбоев Ҳ. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни (“Туркистон вилоятининг газети”, “Тариккий”, “Самарқанд”, “Туркистон” кунномалари асосида). – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 60.

⁸⁸ Тараққий. 1906, 14 июнь.

газету на узбекском языке “Тараккий” (“Прогресс”), первый номер которой вышел 14 (27) июня 1906 г. Газета сразу же начинает пропагандировать идеи свободы, равенства, дружбы народов, выступает против колониальной политики царизма.

В одной из своих редакционных статей, И.Габитов писал о том, что хотя 17 октября в Манифесте российского императора и было объявлено о свободе слова, но реальная “свобода” в Туркестане по-прежнему существует лишь на бумаге. И царская цензура, внимательно наблюдающая за всяkim печатным изданием, по-прежнему вычеркивает любое неугодное ей слово, не говоря уж о свободолюбивых или же – о независимых мыслях⁸⁹.

Значительное внимание на страницах газеты уделялось пропаганде межэтнической и межконфессиональной толерантности. Так, например, в статье “Ташкент, 12 августа”, была подвергнута резкой критике политика властей по разжиганию межнациональной вражды⁹⁰. “Они (чиновники) как волки ходячие среди баранов унижают и бранят нашу религию и священный Коран. Пишут они об этом на страницах своих (...) газет и распространяют их по всему миру. Стравливают людей на основе межнациональных отношений, противопоставляя людей друг другу, указывая: “ты русский, ты казах, ты сарт, ты еврей...”

Когда все народы России начали думать, что они теперь освободились от гнета, в стране начался грабеж казанских татар, начались погромы евреев, убивали бакинских и тифлисских мусульман, армян.

Народ же Туркестана по-прежнему заставляют унижаться и преклоняться перед царскими чиновниками, подвергая телесным и моральным наказаниям”⁹¹.

Конечно же газета уделяла большое внимание проблемам просвещения. В первом и во втором номерах газеты была опубликована статья Мунаввар кары Абдурашидханова “Наши невежества являются сложными невежествами”, в которой говоря о необходимости реформирования школ и медресе, автор писал: “там ... должны преподавать

⁸⁹ Тараккий. 1906, 12 август.

⁹⁰ Тараккий. 1906, 12 август.

⁹¹ Тараккий. 1906, 14 (27) июнь.

светские науки, географию, историю, математику и другие предметы. Не зная эти предметы, наши бедные дети до сих пор остаются без нужных знаний и ходят, как слуги и чарикеры...”⁹².

В статье “Польза просвещения”⁹³ М.Бехбуди так же затрагивал вопросы, связанные с огромной ролью и значением просвещения в умственном и духовном развитии человека.

Привлечение излишнего внимания читателей и населения Туркестана к проблемам исламской духовности, к вопросам свободы слова и к предлагаемым преобразованиям не устраивало местных чиновников, и газета “Тараккий” была закрыта 20 августа 1906 года, а ее редактор И.Габитов арестован.

Позже А.Авлони в статье “История узбекской периодической печати” писал: “Среди народа эта газета приобрела такую известность, что даже самого редактора газеты Исмаила Габитова начали называть – “Тараккий”⁹⁴.

И.Габитова выслали из Туркестанского края в один из отдаленных городов под наблюдение местной полиции. Освободившись из ссылки, он уехал в Западный Китай. Там он прожил около трех лет, после чего вновь возвратился в Туркестан, в г. Самарканд, где до 1910 г. работал в “Русско-Китайском банке”. В 1910 г. он переехал в Ташкент, где уже работал в “Русско-Полтавском” банке.

В связи с ликвидацией банка в 1913 г. и вплоть до октябряского переворота 1917 г., И. Габитов работал в различных профсоюзных организациях города. В начале 1918 г. он был назначен сначала заместителем наркома, а затем наркомом внутренних дел Туркестанской Автономной Республики. На этой должности он проработал до июня 1918 г. С 1920 г. до самого ареста НКВД он проживал и работал в Москве.

После закрытия газеты “Тараккий” в сентябре 1906 г. под редакцией Мунаввара кары Абдурашидханова начала

⁹² Тараккий. 1906, 14 (27) июнь.

⁹³ АВЛОНӢ А. Бурунги ўзбек вактили матбуотининг тарихи // Миллий ӯйғониш. – Тошкент, 1993. – Б. 116.

⁹⁴ АБДУРАШИДХОНОВ М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б. 27.

издаваться газета “Хуршид” (“Солнце”)⁹⁵. С 6 сентября по 16 ноября 1906 г. вышло всего 11 номеров.

Газета объективно освещала экономические, общественно-политические и культурные процессы, протекавшие в крае, актуальные проблемы туркестанского общества. Регулярно на страницах “Хуршид” публиковались статьи из цикла “Новые школы и медресе в Туркестане”, пропагандировавшие идеи просвещения и духовности среди населения. Газета много внимания уделяла реформам школ, необходимости трансформации быта и культуры туркестанского общества. В одной из передовиц, в частности говорилось, что газета преследует цель доказать неверность утверждения, что будто бы среди мусульман нет и не может быть единства.

“Хуршид” как и “Тараккий” просуществовала очень короткий период и была закрыта по приказу генерал-губернатора Туркестана. Обе газеты сыграли большую роль в общественно-политической и культурной жизни Туркестана. В этом конечно была большая заслуга его редакторов – Мунаввара кары и Габитова.

В декабре 1907 г. А. Авлони получил разрешение на издание газеты “Шухрат” (“Слава”). А. Авлони, в сотрудничестве с М. Бехбуди, Мирмухсином, М. Абдурашидхановым, Мискином, редактором казанской газеты “Тонг” Рафилем Собировым⁹⁶, продолжил идеи газеты “Хуршид”, начал борьбу против невежества и суеверия, бесправия и угнетения. Характеризуя их деятельность и в целом газету “Шухрат”, Н. Остроумов в секретном донесении туркестанскому генерал-губернатору рекомендовал ее закрыть⁹⁷. И она была закрыта.

Купец Сайдкарим Сайдазимбай издавал газету “Тужжор” (первый выпуск 27 августа 1907 г.). Главное направление этой газеты была пропаганда новых коммерческих

⁹⁵ ЖАЛОЛОВ А., Ўзганбоев Ҳ. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақти матбуотнинг ўрни (“Туркистон вилоятининг газети”, “Тариқкий”, “Самарқанд”, “Туркистон” кунномалари асосида). – Тошкент: Фан, 1993. – Б.7.

⁹⁶ АБДУРАШИДХОНОВ М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б. 31.

⁹⁷ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. 3-жилд. – Б.520.

и торговых отношений, одновременно и экономического просвещения. Было издано всего 36 номеров. В 1908 г. газета была закрыта.

Следующим изданием джадидского толка была газета “Осиё” (“Азия”)⁹⁸. Она выходила с 9 апреля 1908 г. в Ташкенте, на узбекском языке, два раза в неделю. Редактором ее был Ахмаджон Бектемиров (Мухаммаджон).

Характеризуя все эти печатные издания и, в частности “Осиё” Н.Бобровников, в “Записке по вопросу о распространении русского образования среди туземного населения русских владений в Средней Азии” писал: “В мусульманской печати нет партии, всё что печатается мусульманами, проникнуто одной и той же идеей: пробудить самосознание мусульман и призвать их к социальной и политической работе на националистической почве для освобождения мусульман от тяготеющего над ними господства иноверцев. Отмеченное стремление известно и в России и в Западной Европе, замечено оно и в Средней Азии, где была попытка издавать рукописный или гектографированный вскоре закрытый журнал “Азия”. Поэтому я здесь не останавливаюсь на общем вопросе, но для доказательства всеобщности этого направления позволю себе назвать малоизвестный мусульманский журнал “Ла Исламизм”, четвертый год издаваемый на французском и английском языках на острове св. Маврикия. Оказывается, живущие на небольшом острове отделенного океана мусульмане бодро пропагандируют те же идеи, как г. Агаев в Баку, г. Гаспринский в Крыму, сотрудники газеты Азия в Коканде, Казанские татарские газеты и мусульманские депутаты государственной думы в Таврическом дворце”⁹⁹. Несмотря на подобные анализы чиновников, способствовавших закрытию газет, взамен им приходили другие.

Если первоначально печатные органы национально-прогрессивного движения функционировали только в Ташкенте, то с 1912 г. газеты начали выходить и в других городах Туркестана. Так, в Бухаре издавались газеты “Бухори Шариф” (“Священная Бухара”), основанная

⁹⁸ ЦГА РУз, ф. И-47, оп. 1, д. 955, л. 256 об.

⁹⁹ Бухори Шариф. 1912, 11 марта.

азербайджанцами Мирзо Жалол Юсуфзаде и “Турон” под редакцией Г. Хусайни.

Просветители Бухары возлагали большие надежды на ежедневную газету как важное средство пропаганды и агитации новых идей. Именно с такими намерениями по инициативе молодых бухарцев была издана первая “Бухори Шариф” (“Благородная Бухара”), приоритетной задачей которой было “распространение цивилизации и идеи единства”¹⁰⁰.

Интересно, что еще в 1906 г. азербайджанский журнал “Мулло Насреддин” отмечал интерес населения Бухары к периодической печати и предлагал будущую газету бухарцев именовать “Гафлат” (“Отсталость”)¹⁰¹.

“Бухори Шариф” выпускалась в Кагане в типографии Л. Н. Леви (Левина), большим форматом на четырех страницах. С 11 марта 1912 г. по 2 января 1913 г. было выпущено 153 номера¹⁰².

Основная тематика материалов была посвящена созданию новометодных школ, реформам преподавания в медресе, новым методам обучения коммерческой деятельности. Участниками этой газеты были участники движения джадидов, молодые бухарцы, торговец каракулем Мирзо Сиродж Хаким и лекарь Мирзо Мухиддин, редактором Хайдарходжа Мирбадалов. В январе 1912 г. одно из татарских изданий “Баен-ул-хак” (“Правдивое слово”) сообщало о том, что в Бухаре будет издаваться ежедневная газета. Первые пять месяцев с 11 марта по 3 августа 1912 г. газета выходила ежедневно, а после 3 раза в неделю с 1-го по 34 номер.

С 20 апреля 1912 г. обязанности редактора были возложены на М.Дж. Юсуфзаде, который был приглашен из Баку¹⁰³. Большинство редакционных статей принадлежало его перу.

¹⁰⁰ Мулло Насреддин. – Тифлис, 1906. - №27. – С. 6.

¹⁰¹ ГАФАРОВ Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирата (начало XX века). – Худжанд, 2000. – С. 120.

¹⁰² ГАФАРОВ Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирата (начало XX века). – Худжанд, 2000. – С. 120.

¹⁰³ ГАФАРОВ Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирата (начало XX века). – Худжанд, 2000. – С. 122.

М. Бехбуди тесно сотрудничал с А. Фитрат и др. Так 28 ноября 1912 г. газета опубликовала статью М. Бехбуди “Усули джадиди чи гуна аст?” (“Каков новый метод?”), где автор знакомил читателей с новометодными школами джадидов в Туркестане, раскрывая особенности методики и организации обучения в них.

Необходимо особо отметить публицистическую деятельность в “Бухори Шариф” Абдурауфа Фитрата. В своей обширной проблемной статье “Истикбол” (“Будущее”), он подвергал резкой критике многие стороны жизни бухарцев: экономический кризис, бедность и нищета людей, низкую неграмотность большинства населения Бухары начала XX века¹⁰⁴.

В газете печатались отрывки из произведений и рассказов писателей других народов, особенно образцы русской литературы. Примечателен тот факт, что в сорока одном номере газеты с 60-го номера по 101-ый номер – было напечатано 12 больших и малых произведений Л.Н.Толстого под рубрикой “Произведения графа Толстого”, в том числе “Кавказский пленник”, “Бог правду видит, да не сразу все скажет”, “Ильяс”, “Богу или Мамонне”, “Любите друг друга”, “Китайская царевна Силинчи”, “Два купца” и др. На страницах газеты были напечатаны “Данко” и “Старуха Изергиль” А.М.Горького. “Китайские рассказы французского писателя Анри де Рене, переведенные на таджикский язык.

В рубрике “Местные новости” и “Вести из Туркестана” печатались репортажи и статьи о политической жизни эмирата, поездках эмира Алимхана, развитии торговли Туркестана. Рубрика “Вести из-за границы” знакомила население Бухары с жизнью народов Ирана, Ирака, Афганистана, Турции, Китая и других стран. На страницах “Бухори Шариф” печатались заметки и статьи из различных журналов и газет зарубежных стран: “Сиродж-ул-ахбар”, “Хаблулматин”, “Мулло Насреддин”, также материалы газет “Тарджумон” и “Шуро”, издаваемых в других регионах России. Следует отметить, что начиная с 14 июля 1912 г. в качестве приложения к газете “Бухори Шариф” дважды в неделю стала выпускаться газета “Турон” изда-

¹⁰⁴ ЦГА РУз, ф. И-18, оп. 1, д. 8752, л. 28.

ваемая на узбекском языке. В сентябре того же года газета “Турон”, стала самостоятельным изданием, после чего издавалась регулярно три раза в неделю.

Газета “Турон” так же, как и “Бухори Шариф”, способствовала активной критике социальной жизни и выступила ярким пропагандистом просвещения и научных знаний.

Газета “Бухори Шариф” сумела за короткий срок обрасти своих читателей и заслужила их внимание. Чем больше росла популярность газеты среди населения, тем больше ее стали опасаться эмирские власти.

В декабре 1912 г. представитель губернатора Петров просил эмира Бухары закрыть газету. Эмир Алимхан согласился и дал указ о закрытии газеты. После выхода 153 номеров 2 января 1913 г. издание этой газеты было прекращено.

Под редакторством М. Бехбуди издавались газета “Самарканда” или “Новый Самарканда”, первый журнал “Ойна”¹⁰⁵. Газета “Самарканда” была одной из первых двухязычных газет Туркестана. С апреля 1913 г. – было издано 45 номеров. Газета выходила в неделю два раза и распространялась по всей Средней Азии. Представителем газеты в Ходженте был Мирзохид Мирокилов, в Самаркандинской области Акбар Шохмансиров.

После издания 26 и 27 номеров газеты под названием “Новый Самарканда”, с 28 номера вновь она стала выходить под прежним названием “Самарканда”¹⁰⁶.

Махмудходжа Бехбуди в беседе с корреспондентом газеты “Туркестанские ведомости” Г.Андреевым, отвечая на вопрос, что натолкнуло на издание газеты и журнала, отвечал: “... как и все поданные культурного государства должны стремиться к яркому свету просвещения. А самый лучший способ к прочищению пути к свету культуры есть пресса. Вот почему ваш покорный слуга впервые в Самарканде взялся за издание газеты “Самарканда”. Мои номера газеты несли с собой в нашу мусульманскую темную среду свет образования. Я писал о том, что пора ханских времен,

¹⁰⁵ АБДУАЗИЗОВА Н.А. Туркистон матбуоти тарихи. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 97.

¹⁰⁶ АНДРЕЕВ Гр. Самаркандинский журнал “Ойна” и его редактор-издатель Махмуд-ходжи Бегбуди // Туркестанские ведомости. 1915, 17(30) сентября.

времен рабства и невежества, навсегда миновала. Теперь каждый свободно может заниматься тем, чем он желает, каждый по своему свободно может молиться своему Богу”¹⁰⁷.

В одном из первых номеров газеты “Самарканд” была помещена статья М. Бехбуди “Наша программа”, которая свидетельствовала о том, какую важную роль реформаторы придавали изучению русского языка и культуры. “Цель нашего издания, – писал автор, – вызвать в мусульманах Туркестана интерес к общеевропейской и, в особенности, к русской культуре, убедить их с одной стороны в том, что русская культура, гражданственность и законы приносят нам мусульманам большую пользу, а также в том, что ни Коран, ни Шариат не находятся в противоречии с этим.

Познакомить (мусульман) с русской историей и внедрить в их сознание, что они и русские – это дети одной общей родины, с которой они уже много веков связаны неразрывными узами.

Побудить мусульман Туркестана посыпать своих детей в русские учебные заведения, чтобы создать (воспитать) из них полезных работников на благо общей родины.

Мы будем стараться знакомить русскую интеллигенцию с нашим мусульманским бытом и историей и просим ее содействия пойти нам на встречу в нашей задаче объединения русского (российского) мусульманства, составляющего около 12% всего населения империи вообще и 91% населения Туркестана в частности, с русским народом на пути к прогрессу, культуре и счастью нашей общей родины”¹⁰⁸.

Главное детище Махмудходжи Бехбуди – журнал “Ойна”¹⁰⁹, является ярчайшем памятником его идей и кипучей деятельности. Первый номер журнала вышел 20

¹⁰⁷ БЕХБУДИ М. Наша программа // Самарканд. 1913, 19 апреля.

¹⁰⁸ Цит. по: Алимова Д.А. История как история, история как наука. В 2 томах. Т. II. Феномен джадидизма. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – С. 120-125.

¹⁰⁹ БЕХБУДИЙ М. Ойна чист? // Ойна. 1913. № 1. Б. 25. / Перевод с таджикского; в оригинале: “Ойна... бар вай инсон назар афканад, худро мебинад, ва аз чи гунагии холок ва қиёфае ва вахче ки иборат аз сурхи ва зарди ва саёхи ва сафеди аст, ва ҳосил шудаи аз таъсири маддий ва маънавий аст, вонифа ва огоҳ мешавад. Ва пас ба илоз мекушад. Ойнаи одамӣ одаме аст... Дӯстон ойнаи ақдигаранд... Ва яке аз ҳоси инсон оинасо зист”.

августа 1913 г. В общей сложности 52 номера, хранящиеся в Национальной библиотеке Узбекистана им. Алишера Навои составляют 1256 страниц. Всего было издано 68 номеров. Журнал выходил еженедельно, объем каждого номера был в пределах 24 страниц. С 47-го номера начали помещаться фотоиллюстрации. Они в большинстве своем воспроизводили архитектурные памятники Самарканда и пункты остановки путешествия М. Бехбуди, опубликовано несколько фотографий Исмаила Гаспринского. Название на обложке было дано на четырех языках: узбекском, таджикском, арабском и русском: "Ойна", "Кузгу", "Миръат", "Зеркало". Что же это такое "Ойна"? Ставя этот вопрос М.Бехбуди отвечал: "Зеркало – это то, в чем человек видит себя, получает представление о собственном облике. Красный или желтый, черный или белый цвета, превалируя в нем, являются результатом какого-то физического или душевного состояния... И человек начинает искать пути воздействия (на свое здоровье)...¹¹⁰. Но этого мало, ибо истинным зеркалом человека является другой человек. Друзья – зеркала друг друга. И только человеку дано искусство создавать зеркала¹¹¹.

В идее создания "Ойна" М.Бехбуди опирался на опыт своих учителей. Известно, что и Исмаил Гаспринский до издания газеты "Таржимон" издавал листки под названием "Миръоти жадид" – "Новое зеркало", а казы Абдурашид Ибрагимов в 1902 – 1909 гг. – журнал реформистско-регионального толка "Миръот-Кузгу", в Азербайджане в 1910 г. выходил художественный журнал под таким же названием¹¹².

В том, что название "Ойна"дается на нескольких языках выразилась языковая концепция М. Бехбуди, считавшего, что необходимо знать иностранные языки и для обучения, и для развития науки и культуры, и для всего прогресса. Недаром в первом же номере журнала была помещена его

¹¹⁰ БЕҲБУДИЙ М. Ойна чист? // Ойна. 1913. № 1. – Б. 25.

¹¹¹ БАЛДАУФ И. Маҳмудхўжа Бехбудий Фаластинда // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. 21 май.

¹¹² Ойна. 1913. № 1. – Б. 14.

статья “Икки эмас, тўарт тил лозим”¹¹³ (Нужны не два языка, а четыре).

Некоторые исследователи считают, что “Ойна” была запрещена после года издания. Однако, еще в 49-ом номере редакция предупреждала своих читателей о том, что журнал закрывается из-за финансовых затруднений, сокращения числа подписчиков. В беседе с Г.Андреевым М.Бехбуди признается: “В прошлом году я насчитывал 300 подписчиков, а к началу второго года издания их осталось только всего 200. Да и то больше всего подписчиков дает Фергана (более 100), наша Самаркандская область около 50. Таким образом, мне пришлось терпеть на первых порах лишь одни убытки”¹¹⁴. Далее слова Бехбуди объясняют и другие моменты, по причине которых выход журнала был затруднен – это необходимость экономии, а также отсутствие подходящих сотрудников в журнале. “Я сотрудничаю исключительно один”¹¹⁵, – жаловался М. Бехбуди. Не исключено, что переутомление и нездоровье также вынудили редактора сложить с себя обязанности.

Еще одной причиной решения М. Бехбуди закрыть журнал могло быть чрезмерное давление цензуры. Журнал подвергался “чистке” военным цензором. В одном из последних номеров редакция помещает объявление, в котором объясняет задержку выхода журнала из-за цензуры¹¹⁶. Но сколь кратко бы ни издавалась “Ойна”, она сделала свое дело, став рупором идей джадидов и самого М.Бехбуди.

Изучая содержание “Ойна”, мы пытались проверить правомерность высказывания Г.Андреева о том, что М.Бехбуди издавал журнал “Ойна” несколько юмористического характера. Однако большинство статей сатирического и публистического плана, как правило, носят проблемный характер. Вместе с тем, последующие слова М.Бехбуди, по воспоминаниям Г.Андреева, объясняют многое, обнаруживая мудрость тактики М.Бехбуди.

¹¹³ АНДРЕЕВ Г. Самаркандский журнал “Ойна” и его редактор-издатель Махмуд-Ходжа Бегбуди // Туркестанские ведомости. 1915. 17 сентября.

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Ойна. 1914. № 49. Б. 1165.

¹¹⁶ АНДРЕЕВ Г. Самаркандский журнал “Ойна” и его редактор-издатель Махмуд-Ходжа Бегбуди // Туркестанские ведомости. 1915. 17 сентября.

“Сущность взглядов журнала аналогична с прекрасившейся газетой “Самарканд”. Но путь к свету я здесь избрал другой. И из обличительной тактики перешел на сатирическую, юмористическую, думая, что злым смехом можно больше пробрать, чем бранью и громкими словами проповеди”¹¹⁷.

О высокой популярности журнала свидетельствуют письма и телеграммы, направляемые сюда и посвященные самым разным сторонам жизни. Например, в 51-ом номере “Ойна” за 14 апреля 1914 г. были опубликованы письма российских мусульман из Казани и Бухары, студентов, обучающихся в университете Индии, свидетельствующие о широком диапазоне распространения журнала. Письма свидетельствовали и о том, что общество просыпается, в них была просьба продолжить издание журнала. Значит журнал занял большое место в духовной жизни своих современников.

В 1914-1915 годах под редакцией Убайдуллы Ходжаева издавалась газета “Садои Туркистон” (Голос Туркестана)¹¹⁸.

Один из видных лидеров джадидского движения, общественный, политический и государственный деятель Убайдуллаходжа Асадуллаходжаев¹¹⁹ – известный больше как Убайдулла Ходжаев родился в 1880 г. в городе Ташкенте. По окончании русско-туземной школы, работал переводчиком в государственных учреждениях. Успешно окончив юридический факультет Саратовского университета он стал одним из первых узбекских адвокатов. Работал в Ташкентском окружном суде. Став сторонником демократических идей У. Ходжаев сплотил вокруг себя молодежь и организовал тайное общество “Умид” (Надежда). Позже эта организация стала называться “Тараккий-парвар” (Прогрессист) и превратилась в одну из основных организаций джадидов.

¹¹⁷ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. З-жилд... – Б. 520.

¹¹⁸ Цит. по: АЛИМОВА Д.А. История как история, история как наука. В 2 томах. Т. II. Феномен джадидизма. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – С. 178-179.

¹¹⁹ Цит. по: АЛИМОВА Д.А. История как история, история как наука. В 2 томах. Т. II. Феномен джадидизма. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – С. 172-173.

В 1914 г. при помощи местных меценатов У.Ходжаев под своей редакцией начал издавать газету “Садои Туркистон” (Голос Туркестана), которая стала трибуной национальных прогрессистов. На страницах этой газеты печатались статьи, призывающие туркестанцев приложить все усилия для продвижения к прогрессу. Одним из главных путей для достижения этого считалось просвещение и повышение политического сознания народа, особенно молодого поколения. Нередко газета публиковала статьи, в которых выдвигались вопросы национального самоопределения и обретения независимости. После ее закрытия царской администрацией, У.Ходжаев переезжает в Андижан и там издает новую газету на русском языке под названием “Туркестанский голос”.

После февральской революции 1917 г. он становится самым активным участником политического движения за автономию Туркестана и избирается председателем Ташкентской организации “Шурой-исломия” и одновременно членом Всероссийского совета мусульман. У.Ходжаев постоянно находился в контакте с прогрессивными политическими лидерами России. Выступая на Туркестанских и Всероссийских мусульманских съездах он поднимал вопросы социального и государственного устройства Туркестанского края.

Активно участвуя в движении за автономию Туркестана, У. Ходжаев являлся одним из авторов программных документов создаваемой Туркестанской автономной республики в составе Российской Федеративной демократической республики. В ноябре 1917 г. состоялся IV Чрезвычайный съезд мусульман Туркестана, где было образовано Временное правительство Туркестанской автономной республики – Туркистон Мухторияти. Убайдулла Ходжаев был избран военным министром Туркестанской автономии. После ликвидации Туркистон Мухторияти в феврале 1918 года он уезжает в Оренбург и с Ахмадом Заки Валиди принимает активное участие в формировании правительства Башкирской Автономии.

В 1920-1938 годы У. Ходжаев преследовался из-за своих политических взглядов, противоречащих идеологии со-

ветской власти. В 1938 году, как и многие узбекские прогрессисты, был арестован и расстрелян.

Вслед за “Садои Туркестон” стала выходить газета “Садои Фаргона” (Голос Ферганы). Его первый номер вышла 3 апреля 1914 г. Это была первая газета в Ферганской долине, издателем и редактором которой был Обиджан Махмудов – кокандский предприниматель и промышленник, известный просветитель, объединявший вокруг себя передовую интеллигенцию Коканда. (Его биографию мы приводили выше).

Общественный, политический и государственный деятель, один из крупных финансистов Обиджан Махмудов¹²⁰ был ведущим представителем ферганских прогрессистов. Окончив Санкт-Петербургский горно-металлургический институт, он стал первым узбекским горным инженером в Туркестане.

По его инициативе и непосредственном руководстве в 1914 г. в Коканде была открыта типография, где начали издаваться газеты ферганских джадидов “Садои Фаргона” и “Ферганское эхо” на русском языке. Газета “Садои Фаргона” имела широкое распространение не только в Туркестане, но и была известна мусульманской общественности России.

Часто выступая в джадидской печати О.Махмудов в своих актуальных статьях на первый план выдвигал идеи просвещения, свободы и независимости, развития национального самосознания народа.

Принимая активное участие в движении за автономию Туркестана, он всячески содействовал образованию Туркестанской автономной республики. На IV Чрезвычайном съезде мусульман Туркестана, проходившем в ноябре 1917 г. было сформировано Временное правительство Туркестанской автономии и О.Махмудов был избран на должность министра продовольствия. После ликвидации Туркестон Мухторияти в феврале 1918 г. О.Махмудов остался в Коканде и продолжал работать в просветительских учреждениях, внося большой вклад в развитие культуры

---

¹²⁰ Садои Фаргона. 1914, 3 апрель.

и образования не только Ферганской долины, но и всего Туркестана.

Обиджон Махмудов скончался 21 ноября 1936 года.

Первый номер “Садои Фаргона” отпечатан был на китайском шелке арабской графикой и содержал статью редактора “Максад ва маслак” – о целях и идеологии издания, ее просветительской миссии. Здесь же была помещена статья члена редакционной коллегии газеты, педагога Ашурали Зохири, где раскрывалась роль газеты в духовной жизни общества. На второй странице газеты поэт Шокир Мухтор в статье “С чего начинать?” дал глубокий анализ причин экономического и духовного отставания Туркестана и острой необходимости исправления создавшегося положения.

Известный просветитель Холид Сайд поздравлял читателей с выходом газеты, считая это прогрессивным явлением в культурной жизни ферганской долины. Здесь же – первый фельетон, подписанный инициалами “М.Ш” (возможно Шокир Мухтор). В форме диалога двух друзей Али и Вали высмеиваются табибы – шарлатаны, которые пользуются невежеством людей. На четвертой странице стихотворное поздравление Альзама Даврона под названием “Едгори Даврон”¹²¹.

Первые материалы “Садои Фаргона” составляли статьи, раскрывающие общественную роль самой газеты, возложенную на нее прогрессистами. Они видели в “Садои Фаргона” мощное оружие – (“биринчи илож ва чора”) – воздействия на мировоззрение и представления масс¹²². Обиджон Махмудов писал: “Сведения газеты вызывают гнев и ненависть по отношению к негативной деятельности человека, а хорошие новости, например, сведения о достижениях техники пробуждают чувство гордости и стремление к совершенству. Это, в свою очередь, соответствует требованиям нашего пророка, отраженным в

¹²¹ ЯХЁ КОРИ. Каломунносни ала кадари укалахум // Садои Фаргона. 1914, 20 апрель.

¹²² МАХМУДОВ О. Газета надур ва на учун лозим // Садои Фаргона. 1914, 10 апрель.

Хадисах”¹²³. На страницах газеты, как и других изданий джадидов, в первую очередь, обсуждались вопросы усовершенствования джадидских школ. Ферганские джадиды поддерживали Махмудходжа Бехбуди, который отрицательно оценивал деятельность русско-туземных школ¹²⁴.

Рассуждения о деятельности новых школ всегда сопровождались экскурсом в историю просвещения Средней Азии и, в целом, Востока. Джадиды обращались к примерам из великого прошлого и призывали людей к пробуждению от невежества. Например, Халид Сайд сравнивал час, проведенный с невежей с днем проведенным в тюрьме¹²⁵.

Особенно серьезно волновало джадидов положение женщин. Но это не было пересмотром старых взглядов или призывом установить равноправие женщин с мужчинами и обеспечить их выход на общественную арену. Осознавая тяжелое социальное и бытовое положение женщин, джадиды ограничивались пока рассуждениями о материнском долге, о том, что только образованная женщина может воспитать полноценного гражданина общества.

Особое внимание уделялось в газете вопросам быта и традициям, критике подвергались чрезмерные расточительства в проведении свадебных и похоронных церемоний. Джадиды Туркестана во главе с М. Бехбуди боролись с этим различными методами, вплоть до получения фетвы духовенства.

В отношении языка прогрессисты избрали путь строгого применения тюркского, и были против арабизмов и вторжения турецких, персидских терминов. Ашурали Зохири в своей большой статье “Она тили” (“Родной язык”) с тревогой писал о том, что деятели литературы своим увлечением “османским” и татарским языками наносят вред развитию узбекского языка. Считая газету одним из самых действенных средств для развития языка он требовал издавать местные газеты на узбекском языке¹²⁶.

¹²³ Туркистон вилоятининг газети. 1909, 2 октябр.

¹²⁴ ХОЛИД САЙИД. Тарбият иксирин аъзамдур // Садои Фаргона. 1914, 27 апрел.

¹²⁵ ЗОХИРИЙ А. Она тили // Садои Фаргона. 1914, 13 апрел.

¹²⁶ Садои Фаргона. 1914, 1 июнь. Подпись: “Калам”.

Единство и взаимоуважение между нациями и народностями джадиды считали одним из показателей уровня культуры. “Садои Фаргона”, а также “Садои Туркестон”, “Ойна” уделяли этому большое внимание. Состояние здоровья и забота о его совершенствовании также считалось признаком культуры. Название статьи “Саломат фикр ва тоза акл саломат баданда булур”, является прямым переводом с русского языка (“Здоровый дух в здоровом теле”)¹²⁷.

Хотя, ферганские прогрессисты открыто не писали о явных причинах экономической отсталости края, превратившегося в сырьевой придаток России, они придавали большое значение задачам экономического развития Туркестана. Особое внимание они уделяли развитию профессиональной квалификации местных предпринимателей. В этой связи с их стороны был введен в оборот абсолютно новый термин “тадрижий маданият” – “эволюционная культура”. Джадиды были уверены в том, что просвещение одна из форм развития экономики, и потому призывали предпринимателей постоянно ознакомляться с материалами газеты¹²⁸. Но, нам известно, что Бехбуди, Фитрат и другие джадиды понимали экономическое образование в более широком смысле, включая сюда и ознакомление с новыми технологиями, развивающимися в России и на Западе и говорили о необходимости технологизации экономики Туркестана.

Не было, наверное, сфер жизни, к которым бы они не обращались, потому что они понимали, что пресса – это главный инструмент, через который они могли довести до сознания масс мысль о путях прогресса.

Невиданные для Туркестанского края средства массовой информации в виде журналов и газет сотрясали жизнь общества в начале XX века. В своей совокупности периодическая печать новой формации сыграла огромную роль в просвещении населения, в пробуждении в сознании молодежи Центральной Азии новый идей и пропаганде образования.

¹²⁷ ИБРОҲИМ ДАВРОН. Ҳудбинлик ёки виждонлик // Садои Фаргона. 1914, 18 апрель.

¹²⁸ “Тарақкий” №1. 1906 йил 14 июн.

Бахтиёр ҲАСАНОВ,
“Қатағон қурбонлари хотираси”
музейи директори,
тарих фанлари доктори

ЖАДИД МАТБУОТИ САҲИФАЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ТАЪЛИМ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Дастлабки жадид матбуоти 1883 йил Боғчасаройда нашр этилган И.Ғаспиралининг “Таржимон” газетасидир. “Таржимон” бутун туркий дунёга ёйилиб, Туркистондаги Россия империясининг мустамлакачилик зулмига қарши мақолалари билан ўлкада ўзликни англашни бошлаб берди. 1905 йил октябрда “Козон мухбири”, 1906 йил Аҳмад Ҳоди Мақсудийнинг “Юлдуз”, Фотиҳ Каримиининг “Вақт”, Петербургда “Улфат” газеталари чиқди. Туркистондаги жадид матбуоти 1905 йилдан бошланади. Авлоний 1905-17 йилларда Туркистонда 22 газета ва 8 журнал нашр этилганига гувоҳлик берса, 1927 йил Зиё Сайд 1870-1927 йилларда 45 та газета ва 36 номда журнал нашр этилганини ёзганди. Юқоридаги матбуот нашрларининг аксар кисми жадид тараққийпарварлари томонидан чиқарилган. Туркистондаги илк миллий газета 1906 йил 27 июн куни татар тараққийпарвари Исмоил Обидий муҳаррирлиги остида чоп этилган “Тараққий” газетаси ҳисобланади. Газета чиқиши муносабати билан Исмоилбек Ғаспирали, Абдулла Тўқайлардек йирик тараққийпарварлар табрик номаларини йўлладилар, Мунаввар қори, Авлонийларнинг мақолалари бу газетани халқ ўртасида янада машҳур бўлишига ёрдам берди.

“Тараққий”нинг ilk сонида муҳаррир Исмоил Обидий ўзининг “Тошкент 14 июн” мақоласида Туркистон мусулмонларига мурожаат қилиб, барчани ўзаро низоларга чек қўйиб бирликка чақиради. Газетанинг шиори ҳам мақсаддан келиб чиқсан ҳолда “Нажот: маслакда сабот; тўғриликни ижобат” деб белгиланди. Муаллиф миллатнинг ёруғ жаҳонда яшаб қолиш-қолмаслиги, унинг тараққиёти ёхуд таназзули ёлғизгина мана шу то-

түвлилка, миллатнинг илму маърифатига боғлиқ дейди. У Россия империясида кечётган курашлар ва инқилоб натижасида жорий этилаётган демократик ислоҳотлардан фақатгина маърифатли миллатлар фойдалана олишини уқтиради. Газетхонларга “Тараққий”нинг чоп этилиши учун рухсатноманинг олиниши ҳам айнан ҳуррият берган эркинликлар самараси бўлди, дейди. Бу мақола туркистонлик тараққийпарварлар томонидан жуда қизиғин қарши олинди. Айниқса, газетанинг мазкур сонининг 2-3 бетларида Мунаввар кори Абдурашидхоновнинг “Бизнинг жаҳл, жаҳли мураккаб” мақоласи босилган¹²⁹. Бу мақолада ҳам бутун Туркистон халқларининг анъанавий турмуш тарзи таҳлил этилган. Унда айрим иллатларнинг жамият тараққиёти учун гов бўлаётганлиги, буларга қарши курашга бутун миллатни жалб этади. Бу мақола ўз вақтида бутун Туркистон элининг илғор қисмини ларзага солди ва ҳали ҳамон Мунавваркори ғояларидан, унинг ақлий даҳосидан намуна бўлиб севиб ўқилади.

“Тараққий”нинг 3-сонида чоп этилган И.Обидийнинг “Тошкент 22 июн” деб номланган мақоласида ҳам муаллиф илму маърифатни Туркистон келажаги учун ягона најот йўли сифатида таърифлашдан бошлайди. Бироқ, мақола давомида Обидий рус инқилоби ва унинг мустамлака халқлари фойдаси учун чиқарилаётган айрим имтиёзларини, қонун қарорларини Туркистон тупроғига ҳам жорий этиш масалаларини муҳокама қиласиди. У бу муаммони очиқчасига кўтармайди, чунки газетаничишда сиёсий масалаларга аралашмасликка хат берган эди. Шунга қарамай Туркистон халқининг сиёсий маданиятини ошириш, маълум мақсадлар атрофида ташкилотлар атрофида уюшиш ва сиёсий партиялар зарурлигига аҳамият қаратади. Бу борада туркистонликларнинг европа таълим мини олган мутахассисларга, илмга, тажрибали юристларга муҳтоҷлигига эътибор қаратади. Шу соннинг ўзида “Қаламкаш” имзоси билан ёзилган “Ул бул нарсалар” мақоласида масала янада ойдинлаштирилади. Яъни, инқилоб натижасида қўркувга тушиб қолган чор ҳукуматининг сиёсий чекинишларидан унумли фойдаланиб қолишга, бу йўлда маҳаллий кучларни сиёсий бирликка чақиради¹³⁰. Айниқса, газетанинг

¹²⁹ “Тараққий” №1. 1906 йил 14 июн.

¹³⁰ “Тараққий” №3. 1906 йил 22 июн.

сўнгги сонларидан бирида “Умумий ўқитув” номли мақолада муаллиф Россия империясининг руслаштириш сиёсатига қарши дадиллик билан бошланғич таълим энг аввало маҳаллий миллатларнинг она тилида бўлуви лозим, деган қарорни илгари суради¹³¹. Шунингдек, газетада Фансуруллохон Худоёрхоновнинг хати босилган эди. Унда маҳаллий бойларни “Хайрия жамияти” очишга, мусулмонларнинг етим болаларини ҳомийликка олиш ва улар учун мактаблар очишга чақиради¹³². Умуман, “Тараққий” газетаси Туркистондаги илк жадид газетаси бўлишига қарамай бутун минтақани жадид ғоялари атрофида жислаштиришга эришди. Мустамлакачи маъмурлар газетани зудлик билан ёпиш чораларини қидира бошлайди ва кўп ўтмай бунинг удасидан чиқдилар. Шунга қарамай бу газета ўзбек миллий матбуотининг тамал тоши сифатида залворли ўрин эгаллаган.

1906 йил 6 сентябрида Мунаввар қорининг “Хуршид” газетаси, 1907 йил 1 декабрида Авлонийнинг “Шухрат” газетаси, 1908 йил Аҳмаджон Бектемировнинг “Осиё” газеталари дунё юзини кўрди. 1909-1913 йиллар давомида Россия империясида мустамлакачи маъмурлар томонидан деярли барча жадид матбуоти нашрлари ёпиб ташланди. Жадидлар ҳаракати намояндадарига қарши таъқиб авж олдирилди. Бунда энг аввало, маҳаллий консерватив кучлар, уламолардан ҳам фойдаланилди. “Қадим” “жадид” муаммоси ўйлаб топилди ва улар ўртасидаги кўпдан буён маълум бўлган зиддиятлар атайлаб авж олдирилди.

Жадид маърифатпарварларининг ғояларининг тарқатувчиси бўлган бу газеталар бутун Туркистон ҳалқи томонидан қизғин қарши олинди. Абдулла Авлонийнинг “муллалар ғазит ўқувчиларни “жадидчилар” деб атар эдилар” деган сўзи ҳам жадид матбуотининг ҳалқ ўртасидаги мавқеидан далолат беради. 1913 йилдагина Маҳмудхўжа Беҳбудий “Самарқанд” газетасини нашр этишга руҳсат олди. Туркистондаги илк жадид журнали 1913 йилда Беҳбудий томонидан нашр этилган “Ойна”дир. 1914 йил У.Асадуллахўжаевнинг “Садои Туркистон”и, О.Маҳмудовнинг “Садои Фарғона” газеталари ҳам Туркистондаги жадид матбуоти тарихидан мустаҳкам ўрин

¹³¹ “Тараққий” №16. 1906 йил 9 август.

¹³² “Тараққий”. №17. 1906 йил 12 август.

олди. 1917 йил февралдан сўнг “Нажот” (Мунаввар қори), “Шўрои Ислом” (А.Баттол), “Турон” (Авлоний), “Хуррият” (Фитрат), “Кенгаш” (Мунаввар қори, Заки Валидий), “Эл байроби” (Б.Солиев, А.Зоҳирий), “Улуг Туркистон” (К.Бакир)лар чоп этилди.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати XX асрнинг бошларида ўз тараққиёт чўққисига кўтарилди. Жадидчилик ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат сифатида “жадид” – “янги”гина эмас, ҳақиқатан “янги тафаккур”, “янги инсон”, “янги авлод” мағкурасига айланди. Дарҳақиқат, мазкур даврда Туркистон халқларининг ижтимоий-сиёсий онги, маданияти, санъати ва миллатнинг маънавий юксалишидаги барча ижобий ўзгаришларни жадид тараққий-парварларининг иштирокисиз тасаввур этиб бўлмайди. Жадидлар Туркистоннинг ўрта асрчилик жаҳолатларини очиб ташлади ва тарихан қисқа даврда миллий матбуот, маориф, театр соҳаларини дунёга келтирди.

Бироқ, Туркистонда жадид тараққийпарварларининг фаолияти учун ҳар доим ҳам етарли шароит бўлмади. Улар доимий равишда таъқиб ва тазийклар остида иш олиб бордилар. Россия империясининг Туркистонда фаолият олиб борган масъуллари, хусусан, Н.Остроумов раҳбарлигидаги миссионерлик тарафдорлари ва уларнинг империяпараст матбуоти, айниқса, салбий роль ўйнади. Бу масалада Туркистон тараққийпарварларидан, “Турон” жамияти аъзоси Салоҳиддин Муфтизода жадидларнинг “Нажот” газетасида ўзини тараққийпарвар (жадид ва тараққийпарвар сўзлари бир маънода кўлланган-муаллиф) деб таништирган У.Хусайниновнинг “Туркестанский куръер” газетасини тараққийпарварлар учун хизмат қилган газета сифатида таништиришига қарши чиқади. Муфтизода “Туркестанский куръер”нинг Туркистондаги миссионерлик фаолиятига оид мақолаларини мисол келтириб, Хусайниновнинг садоқатини “таҳқиқсиз садоқат” деб баҳолайди. У фикрини “Тараққийпарварлик дин ва шариат ила қойимдир” деб якунлайди¹³³. “Нажот”да Шоқиржон Раҳимий ҳам “Хурриятдан нечук фойдаланамиз” мақоласида Салоҳиддин Муфтизодани кўллаб, миссионер

¹³³ МУФТИЗОДА С. Тахқиқсиз садоқат. Нажот. 1917 йил 6 май. №12. – Б. 1.

Остроумов бобой Туркистонни қалин кўрпага ўраб ухлатишда ўзига қадимчи уламоларни дўст этди¹³⁴, деган эди.

Барча жадид матбуоти вакиллари қатори “Нажот” газетаси ҳам ўзининг ҳар бир сонида таълим ва тарбия масаласига кенг ўрин берди. Жумладан, “Нажот”нинг биргина 15-сонида Тошкентда ўрта мактабларга кирадиган ёрдамга муҳтож ёшлар учун моддий, маънавий ёрдам бериш мақсадида “Гулистон” жамияти ташкил этилганини¹³⁵, Самарқанд ёшларининг (жадидлар-муаллиф) ташаббуси билан алоҳида муаллим ҳозирланиб, 40-50 киши ўқийдиган кечки таълим курси ташкил этилаётгани ва унда ўқишга ҳавасмандларнинг жуда кўп эканлигини маълум қиласди¹³⁶. Шунингдек, Қўқонда шаҳарнинг бир қанча очиқ фикрли ёшлари йиғилиб 3 май куни “Хуррият” номида янги нашриёт ширкатини таъсис этганлари¹³⁷, қўқонлик Имомназар қори Али Назар ўғлиниң Қўқонда ўзининг Миср, Истамбул, Байрут ва татар нашрларидан чиққан китобларига бошқа янги китобларни қўшиб, “Замон” номли кутубхона очганини ёзади¹³⁸. Мазкур сонда Каспийорти вилоятининг Ашхобод шаҳридан ҳам маълумот беради. Унда Ашхободда 200 атрофида мусулмон аҳолиси тўпланиб, аввало мусулмонлар учун бир жамияти хайрия тузиш, шаҳарда бир қироатхона (кутубхона) очиш ва вилоятда бир туркий газета ташкил этиш масалаларини муҳокама қилганлиги ҳақида ёзади¹³⁹. Айтиш мумкинки, “Нажот” ўтган асрнинг бошларидағи Туркистондаги таълим ва унинг ўткир муаммоларини акс эттирган муҳим манбадир. Бу газета миллат мураббийси бўлган улуғ дарға Мунаввар қорининг илмий ғоялари ва унинг мазкур даврдаги Туркистон таълими тараққиётидаги хизматларини ўрганишда беназир манба ҳисобланади.

Яна бир Туркистон жадидларининг муҳим нашри “Хуррият”дир. Газетанинг биринчи сонида муҳаррир

¹³⁴ Ш.Р.Хурриятдан нечук фойдаланамиз // Нажот. 1917 йил 26 май. № 16.
– Б. 2.

¹³⁵ Нажот. №15. 1917 йил май. 4-5 б.

¹³⁶ Нажот. №15. 1917 йил май.

¹³⁷ Нажот. №15. 1917 йил май.

¹³⁸ Нажот. №15. 1917 йил май.

¹³⁹ Нажот. №15. 1917 йил май.

Мардонқули Шоҳмуҳаммадзода “Таъмини истиқбол” мақоласидамазкур газетанинг вазифаси дебхалқимизнинг маънавий камолоти ва илми ривожига хизмат қилишини маълум қилади, унинг маърифати равнақи учун курашга ваъда беради¹⁴⁰. А.Абдужабборзода ҳам ўз мақоласида барча инқилобларнинг боши мактабдир, дейди ва муаллимларни мактаб ислоҳотига бел боғлашга чақирган¹⁴¹. Маҳмудия мактаби муаллими ўз мақоласида “Ҳаёт йўлида биринчи масала мактаб масаласидир” дейди ва мавжуд шароитни таҳлил қилади. У Самарқандда бор йўғи 2-3 та жадид мактаби мавжуд бўлиб, уларда ҳам ҳеч қандай назоратнинг йўқлиги ва иқтисодий жиҳатдан уларнинг нақадар ночорлигига аҳамият қаратади. Самарқандда ташкил этилган “Анжумани маориф” жамияти томонидан шаҳарда муаллимлар тайёрловчи мактаб (дорулмуаллимин) таъсис этилиши зарур, деб ҳисоблайди. Муаллиф “Анжумани маориф” жамиятдан мактабларни моддий, маънавий жиҳатдан қўллаб-куватлашда ёрдам қўлини узатишларини сўрайди¹⁴². М.Шоҳмуҳаммадзода “Туркистонда қаҳати рижол” мақоласида ҳуррият қўлга киритилди, инқилоб амалга ошди, энди яна илм, яна маориф керак, дейди. Мақолада “...буғун манаман деган бойларимиз ҳам қонун олдида ўзларини мудофаа этарлик билимга эга эмас”, дейди. У Самарқандда рус тилини ўргатадиган 30-40 кишилил кечки мактаб очилаётгани ҳақида ўқувчиларга ахборот бериб, унинг учун муаллим ҳам таъсис этилганини ёzáди¹⁴³. Шунингдек, Иброҳим Тоҳир “Мактаб ва мадрасалар ислоҳи” мақоласида ҳурриятдан (1917 йил февраль инқилоби-муаллиф) 4-5 кун ўтиб, Мунаввар қори ўз уйида Туркистонда мавжуд барча турдаги мактабларнинг ўқитувчиларини тўплаб мажлис ўтказгани ҳақида ёzáди. Мажлис якунига кўра иштирокчилар 8 кишидан иборат алоҳида комиссия тузганлар. Улар ўлкада 5 йиллик таълим тизими ва унда ўтиладиган фанлар ва дастурий режалари ни ишлаб чиқганликлари ҳақида ахборот беради. И.Тоҳир мажлис аҳли бошлангич таълим йўлга қўйилганидан сўнг

¹⁴⁰ “М.Ш.” Таъмини истиқбол//Хуррият. №1. 1917 йил 12 апрель.

¹⁴¹ Хуррият. №5. 1 май 1917 йил.

¹⁴² М.Н.К. Ҳаёт йўлинда // Хуррият. №6. 4 май 1917 йил. 4 б.

¹⁴³ М.ШОҲМУҲАММАДЗОДА. Туркистонда қаҳат рижол // Хуррият. №6. 4 май 1917 йил.

яна мадрасалар ислоҳотига киришиш масаласини мунозара этишга келишганликларини оммага маълум қилади¹⁴⁴. Бу масала жадидларнинг яна бир йирик нашри “Улуг Туркистон” газетасида ҳам кенг кўламда муҳокама этилди. Газетанинг вақтинча муҳаррири Содик Абдусатторов “Умумий таълимнинг асослари” мақоласида Туркистон минтақасида умумий таълимни йўлга қўйиш масаласи юзасидан ўз фикрларини баён этади¹⁴⁵. Бироқ, сиёсий воқеаларнинг кейинги ривожи бу ишларнинг тизимли равиша амалга оширилиши учун имконият бермади.

Туркистонда сиёсий жараёнларнинг тезлашиб бориши билан “қадим” “жадид” муаммоси, яъни кутилаётган сайловлар олдида уламолар ва жадид тараққий-парварларининг зиддиятлари кескин кўриниш олди. Натижада “Шўрои Ислом”нинг нашри бўлган “Нажот” газетаси тўхтатилиб, ўрнига Туркистон Ўлка мусулмонларининг Марказий Шўроси нашри сифатида Мунаввар қори ва Заки Валидийлар муҳаррирлигидаги “Кенгаш” газетаси иш бошлади. Мақсад жамиятнинг янада кенгроқ қисмини жадид ғоялари атрофида бирлаштириш, уларни Туркистонда ҳукмрон сиёсий кучга айлантириш эди. Улар қисқа вақтда “Турк адам Марказият” фирмасини туздилар. “Талабалар жамияти”, “Хўқанд муаллимлар Иттифоқи” каби қатор жамиятлар ташкил этилди. Шунингдек, татарларнинг “Иттифоқ”, қозоқларнинг “Ихтиёт жамият”лари, айрим рус жамиятлари билан ҳам маълум ҳамкорлик келишувларига эришдилар¹⁴⁶.

Газета қанчалик сиёсий ғоялар асосида ташкил этилганига қарамай жадид матбуотига хос белгилардан асло узоқлашмади. Яъни, жадид тараққийпарварларининг таълим сиёсатидан воз кечмади. “Кенгаш” газетасининг ilk сонида “Тошкентда муаллимлар курси” номли хабар босилган. Унда Туркистон мактаблари учун сув ва ҳаводек зарур бўлган муаллимларни тайёрлаш мақсадида икки ойлик ўқув курси ташкил этилиши, унинг дастурий режаси, ўтиладиган фанлар ҳақида маълумот берилди. 1917 йилнинг 1 июлидан иш бошлиши кўзда тутилган бу

¹⁴⁴ Хуррият. №10. 19 май 1917 йил.

¹⁴⁵ СОДИҚ. Умумий таълимнинг асослари // Улуг Туркистон. № 4. 1917 йил 8 май. 1 б.

¹⁴⁶ “Кенгаш” №1. 25 июн 1917 йил.

ўқув курсини ташкил этишдан иккинчи мақсад – Туркистон ўлкасининг турли бурчакларидан ташриф буюрган ёшларнинг қисқа муддатда сиёсий савиясини ошириш ва уларни сайловларда сиёсий ҳаракатга тортиш масаласи ҳам кўзда тутилган эди. 1917 йил ёзи икки инқилоб орасида Туркистон тарихида минг йиллардан буён орзу бўлган ғалати ҳолатлар юз берётган эди. Тошкентда татар, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман болалари ватан озодлиги йўлида қўлни қўлга берди, улар ҳақиқий қардошлардек ягона маслак атрофида бирлаша бошлидилар. Бу нодир ҳодиса айни пайтда ниҳоятта мароқли эди. Газеталар Кримда, Қозонда, Истамбулда, Бокуда, Тошкентда нашр этилар, уларнинг мақсад, мафкурасию тили бир бирига шу қадар яқин эдики, уларнинг ҳеч бири таржимонга мухтоҷ эмасди. Улар Қошғару Ҳиндистонда ҳам бемалол ўқилар эди. Ҳаммани ташвишга соглан ягона маслак она юрт, туркийларнинг бешиги Туркистон озодлиги масаласи эди. Шундай мунозарали мақолалардан бири “Очиқ сўз” газетасида эълон қилинган Абдуваҳҳоб Муродий, Салимхон Тиллахонов, Абдуқаюм Рамазонлар томонидан ёзилган “Миллий матбуотимиз диққатина” номли мақола бўлди. Унда Тошкентлик ёшлар барча нашрларга мурожаат этиб, матбуотда халқимизни камситув маъносида ишлатилган “сарт” ва “сартия” сўзларини таъқиқлашни талаб этади. “Улуғ Туркистон”да муҳаррири Кабир Бакир “Қардошлиқ номина” мақоласида ўзининг Татаристонда вақтида ҳам “сарт” сўзидан фойдаланмаганлигини, аксинча Туркистон турклари тарзида ёзганлигини айтади. Бироқ, Кабир Бакир мазкур масалага чуқурроқ тўхталиб, сарт сўзи Остроумов томонидан кашф этилмаган аксинча, Навоий ва ундан олдинги туркий манбаларда ҳам бу сўз учрашига эътибор қаратади. Миллатни улуғлаш ёки унинг обрўсини тўкиш, бу унинг қандай ном билан аталишига боғлиқ эмас. Бу миллат вакилларининг қаҳрамонлиги, шижаоти ва ғайрати, илму урфони билан белгиланади, дейди¹⁴⁷.

“Кенгаш” газетасининг 4-сонида ҳам “Тошкентда икки ойлик муаллимлар курси” номли хабар босилган. Унда Туркистон Ўлка мусулмонларининг Марказий Шўроси

¹⁴⁷ “Улуғ Туркистон”. №15. 15 июл 1917 йил.

қошида ташкил этилган ўқув курси ҳақида ўқувчиларга янада кенгрөк ахборот берилган. Курснинг мудири Қозон билим ҳайъатининг аъзоси, Америка университетида таҳсил олган Бурҳон Ҳабиб бўлиб, унинг ўзи ҳам дарс берган. Курс ўқувчиларига Истамбул университетида таълим олган Муҳаммад Амин Афандизода, ўз замонасининг етук муаррихи Аҳмад Заки Валидий, Қозон билим ҳайъати аъзоси Азалиддин Сайфулмулк, Тошкентлик тажрибали мударрислардан Иброҳим Афанди Тоҳирий, Неъматулла Абдулла каби етук мутахассислар дарс бериши ёзилди¹⁴⁸. Шунингдек, Бурҳон Ҳабибнинг “Туркистонда маориф ишлари” мақоласида ҳам Туркистонда маорифнинг ўткир муаммоларини ҳал этиш масаласидаги илғор қараашлари илгари сурилади¹⁴⁹.

“Улуғ Туркистон”нинг 22-сонида Нуширавон Ёвушев ўзининг “Ўқув йўлинда бир тавсия” мақоласида Туркистонлик қизлар учун Оренбург губернаторлиги Трилицк шаҳридаги Латиф Яушевнинг 5 йиллик қизларнинг ўрта маҳсус мактабини таклиф этади. Унда ўқиган қизлар келиб, албатта, Туркистон ўлкасида таълимнинг ривожига ҳисса қўшишига ишонч билдиради¹⁵⁰.

“Хуррият” газетасининг ҳам бир саҳифаси ўлканинг илм-фани равнақи ҳақидаги маълумотлар билан тўлган. Хусусан, Самарқандда мавжуд “Зарафшон” кутубхонасининг китоблари ва сотув нархлари кўрсатилди¹⁵¹. Газетада таълим борасидаги турфа янгиликлар ҳақида, айниқса, Бухоро амирлиги ҳақида ҳам кўплаб хабарлар босиларди. Жумладан, Амирликнинг энг йирик диний уламоларидан “Коракўл қозиси Ўроқ Икромиддин маҳдум судур рутбасини олиб, Чоржўй вилоятига қози бўлган. Икромиддин маҳдум Бухоронинг яхши тараққийпарварларидан эски газеталарни ўқиб, ўз уйида татар ва ўзбек муаллимларини сақлаб болаларни усули жадида билан ўқитар эди. Эшишишимизга кўра Икромиддин маҳдум Когондаги ёшларга (жадидларга-муаллиф) буюк бир маблағ иона бермиш”¹⁵² деб

¹⁴⁸ “Кенгаш” №4. 1917 йил 25 июл.

¹⁴⁹ “Кенгаш” №7. 1917 йил 6 август.

¹⁵⁰ ЁВУШЕВ Н. Ўқув йўлинда бир тавсия // Улуғ Туркистон. №22. 1917 йил 12 август.

¹⁵¹ Хуррият. 1917 йил 26 сентябрь. №41.

¹⁵² Хуррият. 1917 йил 29 сентябрь. №42.

ёзади. Шунингдек, Бухоронинг Қозоли шаҳридаги буҳоролик ёшларнинг “театр тӯгараги” тузилгани ва “қадимчи” Абдураҳмон Карвонбоши ўша тӯгаракни ёпиш мақсадида ва тӯгарак аъзоларини 75 даррадан урдириш ниятида ариза йиғиб юргани, тӯгарак аъзолари бу ҳақида эшигтгач, “Ёш буҳоролик”лардан ёрдам сўрагани ҳақида ҳам хабар беради¹⁵³.

1917 йилнинг сентябрь ойидан Қўқон шаҳрида нашр этила бошлаган “Эл байроғи” газетаси ҳам туркистонлик жадид тараққий парварларининг таълим сиёсатини акс эттирган нашр ҳисобланади. Газетанинг 12-сонида Уфа мадрасасидан талаба Мирмуҳсин Шермуҳаммединг “Таассуфлик воқеа” хабари босилиб, унда Туркистоннинг фарзандидек бўлиб қолган Нуширавон Ёвшевнинг жуда ёш ўлимига таассуф билдиради ва унга жаннати наъимларни тилайди¹⁵⁴. Шунингдек, “Эл байроғи”нинг 17-сонида Оренбургдаги “Хусайния” мадрасаси талабаси Умархўжа Хўжаев ватандошлари Носирхон Ҳожи ва Бобобек Норбўтабековларга унинг бир йиллик ўқиш пулинин тўлаб бергани учун миннатдорчилик билдиради. Уфанинг “Олия” мадрасасида таҳсил олаётган Мирмуҳсин Шермуҳаммедов эса “Қўқон ёшларига мурожаат” мақоласида қиши яқинида ўзининг иқтисодий таъминоти оғирлигини маълум қиласди. У ўқишини битира олмай, ватанга ноумид қайтмаслиги учун юртдошларидан ёрдам сўрайди¹⁵⁵.

Холоса ўрнида айтиш мумкинки, Туркистоннинг мустамлака даврида нашр қилинган жадид матбуоти саҳифалари ўлкамиз тарихининг ажралмас қисмидир. Унда ўз даврида Туркистон минтақасининг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида кечган барча ҳолатлар бирдай ўз аксини топган. Айниқса, улар Туркистонда таълим соҳасини ривожлантириш, мактаб ва мадрасалар ислоҳоти ҳақида кенг, бир пайтда долзарб ва ўткир материалларни бериб боргандар. Бу газеталарнинг бирортаси узоқ вақт фаолият кўрсата олмади. Гарчи шундай бўлсада, улар қисқа мuddатда туркистонликларнинг ҳақиқий маънодаги муҳокама минбарига айланиб улгурап эдилар. Уларнинг

¹⁵³ Ҳуррият. 1917 йил 29 сентябрь. №42.

¹⁵⁴ Эл байроғи. №12. 1917 йил 9 декабрь.

¹⁵⁵ Эл байроғи. 1918 йил 23 январ. № 17. 4 – бет.

саҳифаларида Беҳбудий, Мунаввар қори, Абдурауф Фитрат каби кўпгина миллатимиз даҳоларининг, буюк мураббийларнинг қаравшлари ўз аксини топгани билан янада қадрлидир. Уларда юртнинг келажаги, дин ва қадриятлар, айниқса фарзандлар таълими, муаллим ва мударрисларнинг савияси, қасбий салоҳияти ва тарбия усуллари тўғрисидаги кўплаб мунозаралар чоп этилди. Ўша даврда муҳарририятга келган турли хабар ва мактублар ҳам мазкур мақолаларнинг Туркистон ҳалқи учун катта таъсир кучига эга бўлганлигидан далолат беради.

Бугунги кунгача мазкур газеталарнинг кўпгина сонлари етиб келмаган. Уларни Россиянинг марказий шаҳарларидан, Татаристон ва бошқа ҳудудлардаги кутубхона ва архивлардан қидириб топиш ва маҳсус тадқиқ этиш масаласи ҳозирда муҳим вазифалардан бири бўлиб турибди. Чунки, бу газеталарнинг барчаси XX аср бошлидаги ўзбек миллий матбуотининг энг ёрқин юлдузлари сифатида ватанимиз тарихда мустаҳкам ўрин эгаллади.

***

Баҳром ИРЗАЕВ,

“Қатағон қурбонлари хотираси”
музейи катта илмий ходими

Умрилла ОРТИҚОВ,

СамДУ академик лицейи ўқитувчиси

ЖАДИД МАТБУОТИ САҲИФАЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР

XIX асрнинг охирида Туркистонга кириб келган жадидчилик ҳаракати маърифий, ижтимоий-сиёсий оқим сифатида ўлка тарихида залворли ўрин эгаллади. Бу ҳаракат ташқаридан қараганда кўпроқ маърифий ғояларни илгари сургандек кўринисада, моҳиятан сиёсий мақсадларни ифодалар эди. Боиси, минг йиллик давлатчилик маданиятига эга бўлган Туркистон ҳалқи бир лаҳза бўлсин мустамлака зулмiga рози бўлмади. Туркистон жадидлари истиқлол учун, истиқбол учун ҳаёт мамот курашига киришди ва бу курашдан асло чекинмади. XX асрнинг бошларида ўз тараққиёт чўққисига кўтарилган бу оқим минтақада

миллий уйғониш, миллий гоя ва миллий мустақиллик учун курашни бошлаб берди. Дарҳақиқат, мазкур даврда жадид тараққийпарварлари ўлкада содир бўлган барча ижтимоий, сиёсий, маданий ўзгаришларда фаол иштирок этдилар. Халқнинг озодликка бўлган интилишининг ортиб бориши, жадидларни маърифатчиликдан сиёсий кураш майдонлари сари етаклади. Айниқса, 1917 йил феврал ойида Россия империясида подшо тузуми ағдарилигач, Туркистонга мухторият олиш масаласи империяда яшовчи барча тараққийпарварларнинг бош муаммосига айланди.

Муваққат ҳукумат томонидан 9 кишидан иборат Туркистон Комитети таъсис этилганди. Унда европалик миллатлар вакилларидан Шчепкин раҳбарлигидаги 5 кишига Садриддин Мақсудий, генераль Абдулазиз Давлетшин, Алихон Букейхонов, Муҳаммаджон Танишпаевлардан иборат мусулмон вакиллари ҳам киритилди. Уларнинг кўпчилиги Туркистонга умуман келмаган. Боиси мусулмон вакиллари номигагина ҳукумат аъзоси бўлиб, амалда ҳеч қандай ҳокимиятга эга эмасди¹⁵⁶. Мавжуд вазиятда 1917 йилнинг 9 март куни Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигида Мустафо Чўқаев, Абдулвоҳид қори, Миркомил Мўминбоев, Аҳмадбек Темурбеков каби бир гурӯҳ аъзолар “Турон” жамиятидан ихтиёрий равишида ажралиб чиқди ва мустақил сиёсий жамият – “Шўрайи Исломия” партиясига асос солдилар. “Шўрайи Исломия” Туркистондаги барча ташкилотларни сиёсий бир кучга бирлаштириш мақсадида ўз номини “Туркистон Шўрайи Исломия жамияти” деб ўзгартириб, қозоқларнинг “Ихтиёт союзи”, татарларнинг “Иттифоқ” жамияtlари билан алоқа боғлади. Шунингдек, Самарқандда “Клуб Исломия”, “Мирваж ул-ислом”, Андижонда “Мифтаҳ ул-маориф”, “Озод ҳалқ”, “Сана ул-ислом”, Қўқонда “Мусулмон меҳнаткашлари Иттифоқи”, Каттақўргонда “Равнақ ул-ислом” каби қатор ташкилотлар дунёга келди. Туркистоннинг мустамлака ҳалқларини мухторият сари етаклаш ва барча тараққийпарвар кучларни ягона сиёсий ҳаракатга бирлаштириш мақсадида 1917 йил апрелда М.Чўқаев бошчилигида “Туркистон Ўлка Марказий мусулмон шўроси” тузилди.

¹⁵⁶ “Кенгаш” № 5. 1917 йил 28 июл.

Ўлкада жадид тараққийпарварларининг ғоя ва интилишларини қўллаб-қувватлайдиган, уларни бирлаштирувчи, молиялаштирувчи сиёсий ташкилот мавжуд бўлмаган бир шароитда – матбуот Туркистон жамиятининг ижтимоий онгига таъсир этиши мумкин бўлган ягона **нажотга** айланди. “Шўрий Ислом”, “Нажот”, “Кенгаш” каби жадид газеталари саҳифалари жадид маърифатпарварларининг ижтимоий-сиёсий қарашларини, уларнинг маслак ва мақсадларини ўзида акс эттирди.

“Улуғ Туркистон” газетасининг 3-сонида Нуширавон Ёвушев “Туркистонга автономия олуви ҳаққинда” номли мақоласида биринчилардан бўлиб, Муваққат ҳукумат томонидан эълон қилинган демократик эркинликлардан фойдаланган ҳолда Туркистонга муҳторият олиш масаласини илгари суради. У “Россия империясида 30 млн туркий халқ вакиллари яшайди. Уларнинг ҳаммаси учун ҳам Туркистон халқи автономия олуви керак ва бунинг учун барча қардош туркий қавмлар ҳам ёрдам бермоғи лозим. Бунинг учун ҳозирча қурол, оқча йўқ аммо уларни топа биламиз ва буни керак деб биламиз”, деб фикрини якунлайди¹⁵⁷. Шундан сўнг муҳторият масаласи матбуотда кенг тарғиб этилди. Бироқ, энг зарур пайтда ўлкада барча кучларни ягона мақсад остида бирлаштиришнинг имкони бўлмади. Хусусан, Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг “Мұхтарам Самарқандликларга ҳолисона арз” мақоласида Самарқандда ташкил этилган “клуб Исломия” жамияти тақдиридан ҳикоя қиласди. У “...жамият яхши ниятда очилган эди. Аммо турли манфаатлар асосида тўпланган оломон ишга яроқсиз бўлиб чиқди. Ҳамма ўз интилиши кетидан қувиб урушиб кетдилар. Иттифоқ қўлдан чиқди, аксинча низолар натижасида бирлик қўлдан кетди¹⁵⁸ дейди. “Хуррият” газетасининг муҳаррири Мардонқули Шоҳмуҳаммадзода “Туркистон партиялари ва нодонлик” номли мақоласида Беҳбудий томонидан илгари сурилган муаммони минтақа мисолида таҳлил қиласди. У “Туркистонда ҳам партиялар кўп экан, лекин мақсадларини билмадик. Андижонда миркомилчевин (Миркомилбой Мирмўминбоев-муаллиф) ва миражмадчевин (Аҳмадбек

¹⁵⁷ “Улуғ Туркистон”. №3. 1917 йил 5 май.

¹⁵⁸ Хуррият. №10. 19 май 1917 йил.

Темурбеков), Тошкентда уламочевин, Самарқандда нифоқчевин ва нафсониятчевин партиялари бор. Уларнинг манбаси нодонлик, манбаси илмизлиқ. Бунинг оқибати ёмон бўлар” дейди. М.Шоҳмуҳаммадзода барчани тор доирадаги мақсадларни бир четга қўйиб юрт тақдири учун миллий бирликка чақиради. У аччиқ сўзлар билан бўлсада ўз мақсадини ёзади, халқнинг сиёсий қудратини тилбирликда, ҳаммаслакликда кўради. Муаллиф бундай шароитда барчани жадид тараққийпарварлари атрофида бирлашишга чақиради ва “Ёшларимиз (жадидлар-муаллиф) иззат-нафс, мансабларни қўйиб ҳолис, манфаатларсиз, халққа хизмат этарлар. Бу йўлда қаршиликларга чидарлар. Бу кун хизматлари маълум бўлмай қолса, ўлганидан сўнг маълум бўлар”, деб мақолани тугатади¹⁵⁹.

“Улуғ Туркистон” газетаси ҳам Туркистоннинг келажаги масаласига алоҳида эътибор билан қаради. Ҳусусан, Нуриддин Сайфулмулк ва Иброҳим Тоҳирларнинг “Халқ жумҳурияти” мақоласида Туркистон учун бошқарувнинг демократик республика усулини илгари суради ва у ҳақида ўқувчиларга кенг қамровли маълумотлар беради. “Демократия бу жамиятга тенг ҳуқуқлар, умумий сайловлар, бепул таълим ва тиббий хизматларни жорийлаш демакдир” деб барчани бошқарувнинг Республика шакли учун овоз беришга чақиради¹⁶⁰. Шунингдек, “Улуғ Туркистон” минтақадаги ички низо ва нифоқларга зудлик билан чек қўйиш масаласини кўтаради. Газетанинг 8-сонида бо силган “Шоён таассуф ва воқеалар” мақоласида муаллиф “Тўрон” газетасининг ёпилиши билан боғлиқ жанжалларни, уларнинг эски шаҳардан кувилиши ҳамда “Шўрои Ислом” ташкилотига қарши “Иттифоқи муслимин”нинг пайдо бўлиши билан боғлиқ воқеаларни таҳлил этади. Аслида бу низолар фақатгина Туркистоннинг маҳаллий миллатлари, мусулмонларнинг мағлубиятига сабаб бўлишини, бундай сиёсий ўйинлар эса империяни қўлдан чиқармаслик учун интилувчи кучларнинг ҳийласи эканлигини уқтиради¹⁶¹. Бироқ, кутилган сиёсий бирлик қўлга киритилмади. Айниқса, Дума учун сайловларда “жадид”

¹⁵⁹ Хуррият. 1917 йил 29сентябрь. №42.

¹⁶⁰ “Улуғ Туркистон” №6. 20 май 1917 йил. 2-3 бетлар.

¹⁶¹ “Улуғ Туркистон” №8. 31 май 1917 йил. 1 б.

ва “қадим” низолари атайлаб ўрчтилди. Уламоларнинг ёш тараққиёпарат кучларга қарши қўйилиши аҳолининг катта қисмида жадидларга нисбатан ишончсизликни кучайтириб юборди. Бу борада “Улугъ Туркистон”да “Ўролбой”нинг “Кичкина фелетон” номли ҳажвияси босилган. Унда янги Думага “Уламо” ва “Шўрои Ислом” жамиятларидан сайланган мусулмон депутатларининг ўзаро низолари кулгига олинган. Уларнинг ўртасидаги мунозаралар Туркистон тараққийси учун эмас, таназзули учун хизмат қилишига, душманларнинг ғалабасига олиб келишига сабаб бўлишини кўрсатади. Энг қизиги, Думага ҳамон эски подшо замонидаги раис раҳбарлик қилаётганига эътибор қаратади ва “ҳуррият”нинг факат қоғозда қолаётганига шаъма қиласди. Муаллиф агар Думада бу аҳвол бўлса ҳалқ бошсиз қолмайдими деган савол қўяди ва ҳалқнинг боши бўлса шул кимсаларни сайлайдирмиди, деб ҳикояни якунлайди¹⁶².

“Улугъ Туркистон”нинг 23-сонида “Содик” (Содик Абду-сатторов-муаллиф) “Миллий хоссамизни изҳор қилайлик” мақоласида Туркистон ҳалқи учун ўта муҳим онларда барчани бирликка чақирса, “Солдат”, “Миллий сармоя керак” мақоласида истиқлонни қўлга олишнинг ягона асоси миллий армияни тезроқ бунёдга келтириш зарурлигига, бу мақсадда бойларни ҳимматли бўлишга унрайди¹⁶³.

Туркистон тарихида жуда муҳим ўрин тутадиган вақтли матбуот нашрларидан бири “Эл байроби” газетасидир. “Яшасин қўшма ҳалқ жумҳурияти” шиори билан иш бошлаган газетанинг илк сони 1917 йил 8 сентябрь куни нашр этилган. Туркистон муҳторияти учун жиддий курашга киришган жадид тараққийпарварлари ўз матбуот нашрлари учун бу пайтда ўлканинг нисбатан тинч ва ички низолар камроқ бўлган Кўқон шахрини танлайдилар. Ашурали Зоҳирий ва Бўлот Солиев муҳаррирлиги остида иш кўрган “Эл байроби” саҳифалари асосан Туркистонданги сиёсий воқеликларнинг ўзида акс эттириди. Газетанинг дастлабки сонида “Мусулмонлар шаҳар думасига сайлов кунлари яқинлашадир, ғофил қолманглар!” мурожаати билан бошланади. Унда ҳалқни бирликка, бир байроқ,

¹⁶² “Улугъ Туркистон”. №22. 12 август 1917 йил.

¹⁶³ “Улугъ Туркистон”. №23. 1917 йил 15 август.

бир мақсад остида бўлувга чақиради. Шунингдек, “Шаҳар думасина депутат сайлови” мақоласида муаллиф барчани сиёсий жараёнларда фаол бўлишиликни талаб қиласиди. Мақолада Феврал инқилоби натижасида подшо ҳукумати жорий этган бошқарув тизимидағи ўзгаришлар ўз ифодасини топган. Муваққат ҳукумат қарори асосида Дума ваколатларининг оширилганлиги, хусусан, унинг қарорини аввалгида Губернатор таъқиқлай олмаслиги таъкидланади. Халқнинг сиёсий саводхонлиги, сиёсий фаоллиги Туркистон истиқболи учун муҳим эканлиги уқтирилади. “Халқ сайловлар орқали ўз келажагини ўзи қуради”, дейди муаллиф¹⁶⁴. Бу пайтда умум Россия империяси даражасида большевиклар гўёки мазлум қатламлар манфаатларини ҳимоя қилувчи куч сифатида тобора катта мавқеъ ортира борди. Аслида бу ҳам сиёсий найранг бўлиб чиқди. Газетанинг 1-сонида чол этилган Сардорнинг “Бизнинг меҳнаткашлар” мақоласи мана шу мавзуга бағишланди. Унда Туркистоннинг барча халқлари хору забун, ҳуқуқсиз меҳнаткашлардир, деб ҳолосаланади.

“Эл байроғи”нинг 8-сонида “А. Бек”нинг “Виждон имтиҳонлари” мақоласида муаллиф сайловда ғалаба қозонган уламоларни Таъсис мажлисида Туркистон халқи эрку озодлиги учун курашга, фаол бўлишга чақиради. Бироқ, бу пайтда энди ҳокимият тўлиқ большевиклар қўлига ўтган эди. Газетада Октябрь инқилоби ғалабаси ҳақида маълумот ва Троцкийнинг телеграф Қарори нашр этилди. Бироқ, ҳеч қандай муносабат билдирилмади.

“Кипчоқ” ўзининг “Бу кундан киришурга тейиш” мақоласида Марказий Россияда кечайдиган сиёсий жараёнлардан ташвишга тушиб, мақолани “Кундан кун ваҳма ортади...” деган жумла билан бошлайди. Муаллиф Марказий нашрлардаги большевикларнинг баландпарвоз ваъдаларига ишонмайди. Аксинча, фикрини “Туркистон халқининг келажаги олдида масъулият янада ортди”, деб якунлади¹⁶⁵. Большевикларнинг ҳокимиятга келиши билан Туркистон тараққий парварлари ўта қалтис вазиятда Кўқон шаҳрида барча кучларни тўплаб Туркистон Мухориятини

¹⁶⁴ Эл байроғи. №1. 1917 йил 8 сентябрь.

¹⁶⁵ Эл байроғи. №8. 1917 йил 3 ноябрь.

эълон қилди. “Эл байроби” газетаси Мухториятнинг нашр органига айлантирилди. Газета “Яшасун Туркистоннинг ерлик мухторияти!” деган янги шиор, янги ғайрат билан ишни давом эттириди.

“Эл байроби”нинг 12-сонининг биринчи сахифасида “12-раби ул аввал (13 декабрь) Мавлуд ал-Наби” кунида Умумтуркистон мусулмонларининг “Мухторият байрами” бўладир. Мазкур кун Туркистон мамлакатининг ҳар жойида “Миллий сармоя” учун ионалар йигиладир. Ҳар бир мусулмон шул кунни улуг байрам этиб, ҳукуматга қадар алхол ёрдам этмоқлари лозимдур”, деб қарор берилди¹⁶⁶.

“Тарих тақрорланди” мақоласида эса муаллиф “Туркистон ўзининг бойлиги, қулай иқтисодий жойлашганлиги билан ҳамма замонлар ҳам қўшниларни ўзига тортиб келган. Аввали, форслар, юононлар ва араблар истило этиб, ўз мулкларига айлантироқчи бўлганлар. Аммо, улар ҳеч қачон мақсадига эриша олмади. Мусоғирдек келиб кетдилар. Яна бир бор бу тақрорланди. Туркистоннинг 10 миллионли халқининг орзу умидларининг ушалиши сифатида, Туркистоннинг пойтахти бўлган Кўқон шаҳри 40 йиллик мустамлака азобларидан қутулди. Тарих тақрорланди, ҳудди авваллари бўлганидек халқ азму шижаоти ўлароқ қатъий қарор қилди. 1917 йил 27 ноябрда Туркистон халқи ўз истагини оламга эълон қилди. Биз учун эмди монеълик йўқ, фақат сабот ва матонат билан режалар амали учун фақат кураш керак” дейди¹⁶⁷.

“Эл байроби”нинг шу сонида “Мухториятли Туркистоннинг муваққат ҳукумати”нинг 1917 йил 29 ноябрдаги чиқарган Қарорлари ҳам эълон қилинган. Унда 27 ноябр куни Кўқон қурултойида сайланган 54 нафарлик муваққат халқ Шўроси ва 12 нафарлик Туркистон мухторияти муваққат ҳукумати аъзоларининг рўйхати эълон қилинди. Шунингдек, Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумати аъзоларини шўро қарорисиз таъқиб этиш мумкин эмас ва уларнинг шахси даҳлсиз ва сиҳатликлари, жонларига қасд этиш 10 миллионлик Туркистон халқига жабр этишга барабардир. Уларнинг ҳимоясини қурултой халқнинг ўзига топширади” дейилади.

¹⁶⁶ Эл байроби. №12. 1917 йил 9 декабрь.

¹⁶⁷ Эл байроби. №12. 1917 йил 9 декабрь.

Газетанинг 2-бетида 27 ноябрь куни Қўқонда Туркистон мусулмонларининг IV қурултойида сайланган ҳукумат аъзолари номма – ном берилиб, уларнинг вазифалари ҳамда Туркистон мухторияти муваққат ҳукумати ички-ташқи сиёсатининг устивор вазифалари белгиланди. Улар худодан мадад деб иш бошладилар. Шунингдек, газета саҳифалари Туркистоннинг барча ҳудудларда, кўплаб масжид ва жамоат биноларида ўтказилган ҳалқ йигинлари ҳақида ўқувчиларга хабар берди. Ҳусусан, Тошкентда 60 минг кишилик, Наманганда 100 минг кишилик митингларда ҳалқ қувонч билан “Яшасин Туркистон ерлик мухторияти ва унинг ҳукумати!” деб ёзилган шиорлар асосида, 1 декабрни ҳалқ байрами сифатида нишонлаганилиги ёзилди¹⁶⁸.

“Эл байроби”нинг 17-сони Мухториятли Туркистоннинг 6 фоизлик ҳалқ заёми ҳақидаги хабар билан бошланади. Үнда Мухториятли Туркистон мамлакатининг муваққат ҳукумати миллатлар мажлиси Қарори асосида 10 йил муддат билан 30 миллион сўмлик, 6% лик ҳалқ заёмини чиқариши эълон қилинди. Газетанинг биринчи бетида муваққат ҳукуматнинг ҳалқقا Мурожаати ҳам эълон қилинди. Үнда: “Бизлар ҳозирги иттифоқсизлигимизни йўқотиб, бирлашсак, шунда ҳеч бир хавфу-хатар бизга таъсир қилмас. Шул вақтда биз мухториятни йўқотмаймиз, биздан уни тортиб ололмаслар.

Дўст, бизларда ҳозир ҳеч бир етишган нарсаларимиз йўқ. Бизларда ишга кераклик кишилар йўқ. Бизларда асбоб олат, тўп, тўғанг ва бошқа керакли нарсалар йўқ. Лекин, ушбу йўқ нарсаларни хоҳлаган вақтда бор қилмоққа сабаб бўладирган ҳиммат ва ғайратимиз бор. Агар шул ҳимматимизни керак вақтда сарф қилмоққа дангасалик қилмасак, керак жойда ғайратимизни кўрсатмасак мақсадимизга ета олмаймиз. Эй, Туркистон мусулмонлари! Эй, турк бешигида бўлган турк болалари! Эй, Туркистонни ўз ватани дегувчилар! ...Туркистон мухториятини мустаҳкамламоқ учун оқча керак, оқча! Кўрсатингизлар ҳимматингизни!”¹⁶⁹ дейилади.

¹⁶⁸ Эл байроби. №12. 1917 йил 9 декабрь.

¹⁶⁹ Эл байроби. №17. 1918 йил 23 январь. 1 бет.

Албатта, Туркистон Мухториятининг муваққат ҳукумати большевикларнинг мухториятни куч билан тортиб олишга кундан кунга таҳдиднинг ортиб боришини сезганди ва бу ҳафнинг олдида барчани бирликка чақиради. Мухторият ҳукуматининг ғазначилик раҳбари Сайдносир Миржалолов ўлқадаги бойлардан, умуман барча фуқародан муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлаш учун ёрдам сўрайди. Газета хабарларига қараганда ҳудудлардаги вакиллар томонидан тўпланган пуллар большевиклар томонидан турли баҳоналар остида тортиб олинаётгани ва уларга тазиёнинг кучайтирилгани англашилади. Шунинг учун С.Миржалолов пулни тўғридан тўғри Кўқон шахрига, "Шўрайи Исломия" ташкилоти ҳузуридаги муваққат миллат мажлисига почтадан йўллашни ўтинади. Шунингдек, 1917 йил 29 декабрь куни Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумати мавжуд таҳдид ортиб бораётган бир вақтда миллий армия тузишга қарор қиласилар¹⁷⁰. Қозок фарзанди мулла Равшан эса ўз шеърида барчани, бутун Туркистон халқарини бирликка ватан ҳимоясига чақиради¹⁷¹.

"Эл байроғи" газетасининг 18-сонида чоп этилган "Мухториятли миллатлар ва большевиклар" мақоласида муаллиф собиқ подшо Россиясининг фуқаролари украинлар, донликлар ўзларининг истиқлонини қўлда тутиб қолмоқ учун большевикларга қарши кураш олиб бораётганларини, финлар ҳатто, ўз мустақилларини расмийлаштириб олганликларини ёзади. "Биз ҳам Туркистон истиқлонини эълон қиласлик. Ҳар бир қишлоғу шаҳарда йиғинлар ясад, ватан муҳофазаси учун молу жонимизни тикдик. "Мухторият учун жонимиз фидо бўлсин!" деб қасамёд этдик. Энди қасам ва байъатимиз учун курашишимиз жоиз. Биз иттифоқ бўлсак, 5-6 большевикнинг бир нарса ишлай олмаслиги белгилик. Халқ ҳукуматга суянч бўлуви керак. Халқ ёрдам этмаса, биз нима ҳам қиласиз деб тек турса, ҳукумат ёлғиз ўзи бир иш ҳам қила олмаслиги маълум. Бизлар ҳукуматнинг ҳар фармонига тайёр турсак, ҳукумат албатта, ўз тадбирларини қилур. Сайлаб қўйган халқнинг хоҳишига мувофиқ ҳаракат этур. Иш фақат халқнинг

¹⁷⁰ Эл байроғи. №17. 1918 йил 23 январь. 1 бет.

¹⁷¹ Эл байроғи. №17. 1918 йил 23 январь. 3 бет.

ёрдамида, ваъдасида туришида ҳукумат амрига ижобат қилишидадир", деб тугатади мақолани¹⁷².

"Абдуллабек"нинг "Англайдурган вақт" мақоласида юқоридаги фикрлар янада кенгроқ баён этилади. У "Хуррият бўлди, мухторият эълон этилди, суюндиқ, қувондик. Аммо, мақсад бору натижа йўқ. ...бизнинг кундан кун даҳшатимиз ортади. Бир ҳовуч (большевик) бизни ўйнатади, бир дастани ўзимиздан чиқариб ўзимизга ишлатадир. Биз бирорвга зиён бермасакда таҳқир этиламиз, отиламиз, ўлдириламиз. Молимиз, пулимиш ҳаётимизга гарот эталар, миллатни масхара этадилар. Биз эса мишишлар, майда гап сўздан нарига кета олмаймиз. Таҳқир этилишимизнинг асосий айби жаҳли мураккабликдадир. Ана шуни англайтурган вақт келди", дейди муаллиф. Мақолада большевиклар ҳукуматининг хийлалари очиб ташланди. Содда халқ бу ўйинлар олдида, мувакқат ҳукуматга қарши қўлланаётган бўхтонлар олдида ожиз эканлигига эътибор қаратади.

"Большевиклар ва оврўпа демократияси" мақоласида эса муаллиф большевикларнинг қисқа муддатда ўз мавжудлигини бутун дунёга маълум қилганини ёзади. Большевиклар ғаразли мақсадда катта фитна бошлаб, дунё аҳлини ёлғон хабарлар билан ҷалғитаётганини ва бунда уларнинг барча воситаларни ишга солаётганини таъкидлайди¹⁷³.

Газетанинг ушбу сонида эълон қилинган қуйидаги ахборотлар, айниқса, муҳим аҳамият эгаллайди. 1917 йил 20 декабрь куни соат 11 да бошланган Туркистон мусулмон меҳнаткашлари деҳқон ва аскарларининг фавқулодда 1-қурултойи (8-мажлис) мажлисида вакил Собирхон Юсуфов сўзга чиқади. У Туркистон мувакқат ҳукуматининг ишчи вазири масаласида бўлажак вазир айнан меҳнаткашларнинг турмуш муаммоларини биладиган киши бўлишини ва уни Туркистоннинг барча вилоятларидан бир кишидан келган вакиллар томонидан сайланиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Шунингдек, вазирнинг икки ўринбосаридан бири албатта, гайри мусулмонларнинг вакили бўлиши кераклигини айтади. Шундан сўнг

¹⁷² Эл байроғи. №18. 1918 йил 26 январь.

¹⁷³ Эл байроғи. №18. 1918 йил 26 январь.

муҳокамада бошқа вакиллар ҳам муносабат билдириб, бўлажак Ҳалқ шўросига 30 киши сайланишига келишилди.

1917 йил 30 декабрь куни соат 8:00 да Қўқонда қурултой ўз ишини давом эттириб, 9-мажлис иш бошлади. Курултой вакиллари Ер иши вазирлигига Юргали Агаев номзодини бир овоздан тасдиқладилар. Шундан сўнг Каспийорти вилоятидан келган вакил Авазов ҳарбий вазирликка туркманлардан Султонмурод Аъусуфнинг номзодини илгари суради. У “Султонмурод Аъусуф туркман қабилалари орасида ниҳоят фуқаропарвар, ўта улуг зодлардан ҳисобланади. Агар Қенгашнинг маҳсус Қарори бўлса, у кишини Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумати ҳимояси учун юртдошларимиз йигитлар билан жўнатишар эдилар”, дейди. Бунда мажлис аҳли томонидан туркман йигитларининг ҳарб ишига мойиллиги айтилиб кўпчилик томонидан ижобий қабул қилинди ва Қарор қабул қилинди. Шундан сўнг мажлисда солиқ ва озуқа ишлари масаласи муҳокама этилиб ионалар ва соликларни шариат асосида жорий этишга келишилдилар. Бу Қарорни рус аҳолига етказиш вазифасини Веруеф Педороский кампаниясига топширилди.

Мазкур мажлисда қабул қилинган Қарорлардан энг муҳимларидан бири бу “Мусулмон пролетариати устидан жабр қилув тўғрисида” деб номланади. Унда большевиклар ҳукуматининг ўз мавқеъларини ушлаб қолиш мақсадида турли йўллар билан Туркистон мухторияти муваққат ҳукумати ва унинг тарафдорларига нисбатан гайриконуний зўравонликларига қарши нафрат билан “Хуррият лафзини қоғоз ва сўзда кўргазмай амалда кўрсатмоқ азло экани ҳаммамизга маълум. Ўзларини ҳақиқий демократ ҳисоблаган рус биродарларимиз мусулмон биродарларининг амнияти шахсия, амнияти мақом ва бошқа ҳурриятларига тегиб олий лафзларига ҳалал келтиргани учун эълони нафрат қиласиз! Ҳақиқий демократлар ҳуррият асосларига ҳалал келтирмаслар деб биламиз” дейилган эди. Кейинги Қарор ишчи ва солдат депутатлари Шўросида мухториятни ва муваққат ҳукуматни эътироф қилмай иштирок қилган мусулмонларга нисбатан қабул қилинган эди. Унда: “Мусулмон рабочийлари рус рабочий ва солдат депутатлари Шўросида иштирок қилмасунлар. Агарда улар ушбу қарорни эътиборга

олмасалар, ватан хоини дейилиб ҳисобланар” деб қатъий белгилаб қўйилди. Шунингдек, “Хуррият йўлида шаҳид бўлганлар хусусида” деб номланган қарорда қуролсиз тинч аҳолининг Тошкент, Наманган ва бошқа шаҳарларда Мухторият ҳукуматини қўллаб-куватлаш мақсадида ўтказган намойишларининг большевиклар томонидан аёвсиз тўпга тутилишига Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумати ўзининг расмий муносабатини билдирган эди. Унда: “12-раббуул аввал куни Тошкентдаги Мавлуд байрами кунида ва Туркистоннинг ҳамма шаҳарларида ҳуррият йўлида шаҳид бўлган одамларнинг ададлари номаълум бўлгани сабабли, уларнинг ададларини билмоқни миллий ҳукуматимиздан талаб қилинсин ва уларнинг оиласаларига пенсия берилсин. Шуларни таҳқиқ қилмоқ, мумкин бўлган тақдирда ҳомийсиз қолган фарзандлари бўлса, балогатга етгунича ҳукумат уларни ўз ҳомийлигига олсун” дейилган.

Шундан сўнг қурултойга муваққат ҳукуматнинг бош вазири ўринbosари Шоаҳмедов ва Ички Ишлар вазири Убайдулла Хўжаевлар келиб, қурултой қатнашчиларини табриклайдилар. Халқ вакиллари эса уларни қизгин олқишлиар остида кутиб олади. Шоаҳмедов табрик нутқини “Яласин мухторият, Яласин мустаҳкам иттифоқимиз, Яласин қурултой!” деган сўзлар билан якунлайди¹⁷⁴. Шунингдек, газетанинг ушбу сонида берилган хабарда Тошкентдаги “Туркистон санойи нафиса” жамияти томонидан Фарғона вилояти шаҳарларида томошалар ташкил этилгани ва улардан тушган пулларининг Туркистон Мухторияти ҳукумати фойдасига йўллагани ёзилган. Унда труппа аъзоларининг Андижон шаҳрида уюштирган театр томошалари натижасида йигилган 685 сўм пулни Кўқонга юборгани айтилади. Тўғри, бу пуллар ҳеч нарса бўлмади. Аммо, бу воқеъликлар тарихимиздаги ягона Туркистон ва унинг истиқлоли учун юртдошларимизни бирлаштирган, халқимизнинг азми шижаоти жўш урган мўжизали онлари эди¹⁷⁵.

Ўғизхон (Наманган)нинг “Наманганда большевик ҳаракати” мақоласи ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга. Мақолада ҳикоя этилишича Намангандаги жомеъ масжиди ёнида катта йиғин ташкил этилган бўлиб, унда

¹⁷⁴ Эл байроби. №18. 1918 йил 26 январь.

¹⁷⁵ Эл байроби. №18. 26 январь 1918 йил.

шаҳарни бошқариш масаласида туб ерлик аҳоли вакиллари очиқ овоз бериш йўли билан кўпчилик овоз олиб большевикларни ютиб чиқади. Шундан сўнг мажлиснинг якуний Қарори асосида большевиклардан ҳукуматни расман туб аҳоли вакилларига топширишни талаб қиласидар. Большеивиклар ҳаққоний йўл билан юта олмагач, вақт сўрайдилар. Бу вақтда маҳаллий аҳоли 2-3 юз кишилик “миллий аскар”лар гурӯхини ҳам ташкил этишади. Бирок, бу аскарларда на қурол ва на замонавий қуроллар билан муомала қилишни биладиган раҳбар бор эди. Шундай пайтда Наманган шаҳрига бир неча бочка вино билан бир гурӯх қуролли аскарлар кириб келади. Улар ўзларини большевиклар деб таништиради ва ўзларига душман деб ҳисоблаган кишиларни отиб ўлдираверадилар. Бошқа кишиларни эса қўрқитиб, ўз томонларига оғдириб олишади. “Маст аласт кишилар билан тўлган Наманган шаҳрида эндиликда большевиклар “қурол ва озуқа” йигиш баҳонаси билан ўғрилик ва талончиликни авж олдирмоқдалар. Халқ қўрқув комига тушиб қолди, саросимага тушиб қолган қуролсиз “миллий аскар”лар қочиб кетди. Мана большевиклар қандай йўл билан ҳокимиятни қўлга олмоқдалар”, деб хабар берилган эди мақолада¹⁷⁶.

Бу пайтга келиб Фарғона водийсининг барча шаҳарларида ҳокимиятни куч билан қўлга олган большевиклар кейинги марра сифатида Кўкон шаҳрини белгиладилар. “Эл байроғи” мана шундай таҳликали шароитда иш олиб бораётган Туркистон Мухторияти мувакқат ҳукуматининг Туркистон халқига Мурожаатномасини эълон қиласиди. У “Мухторияти Туркистоннинг Миллат мажлиси ва Мувакқат ҳукумати тарафидан Мухторияти Туркистоннинг ҳур аҳолилари!” деб бошланади. Мурожаатномада 1918 йилнинг 13 январ куни бир гурӯҳ ҳарбийлар ўзларини “Кизил гвардия” қўшини деб танитганлари ва Кўкон шаҳрига киргани халқقا маълум қилинади. Улар ўз қуролларига таяниб, халқ банкини у ерда мавжуд аҳолининг омонатларини талаб яна шаҳардан чиқиб кетганлар. Мухторият ҳукумати албатта, халқ ҳаққига хиёнат қилувчи бу золимларни жазолашини ва халқни идора этишни ҳоҳловчи бу муттаҳамларга эмас, халкнинг

¹⁷⁶ Эл байроғи. 1918 йил 23 январ. № 17. 4 – бет.

хизматига бел боғлаган Мухторият ҳукуматта ишонишни сўраб ҳалқقا мурожаат этади¹⁷⁷.

“Эл байроғи”нинг кейинги сонида буюк Чўлпоннинг “Тешабой” имзоси остида босилган “Умид Сиздан! Мухторият эълон этилди!” номли мақоласи чоп этилди. Чўлпонга хос санъаткорона услубда ёзилган бу мақола Туркистон Мухториятининг сўнгги кунларидан ёдгорликдир. Мақола содда тили, қалбга яқин ва самимийлиги билан бутун Туркистон фарзандларини ларзага солди. Шу ўринда мақолани тўлиқ келтиришни ўринли деб топдик:

Умид сиздан! Мухторият эълон қилинди!

Унинг тўғрисида дўстларимиздан ҳам душманларимиздан ҳам кўп гаплар эшилдик. Дўстларимиз: “Муборак бўлсун, ҳайрлик натижаларини кўрингиз”. Баъзи дўстларимиз, билиб ё билмасдан, “мухториятингизга “яласин!”дан бошқа сўзимиз йўқ. Аммо, аммо... ҳозирланмағон, тайёрланмағон, ўқимағон вақтингизда бўлғон “мухторият” илгариги “хонлик”ларни кетирмаса ярап эди...” деб қўюрлар.

Энди большевикларга келсак, уларнинг назарлари жуда очиқ ва қатъий: “Бизнинг сўзга унасанг унадинг, унамасанг шоп! Бошларингда Красная гвардиянинг немисни уруб, Берлинни олиб Англия ва Австриядаги мазлум миллатларни қутқазиб, французнинг Тунисин ерлиларга олиб берган қутлиқ қиличи кубалакдай прилдар... хулоса: “хўпми?, хўп, бўлмаса аллоҳу акбар!” Балки, баъзи муҳбир кишилар большевикларни бу даражада очиб кўрсатишимига рози бўлмасаларда, мендан хафаланарлар. Ҳам: “далилсиз давонинг қозиси даввогарнинг ўзи!” деган гапни тақрорлар. Мен уларга: мавлуд куни Тошкентда тўқилган қонлар ила, Бухорода ва Хивадаги большевик ҳукумати бўлғонидан кейинги ҳолларни кўрсатсам, “Наша газета” бетлариндаги узун мақола ва хабарларни ўқуб кўнгиллари ул тарафга мойил бўлғонликдан қаноат эттаслар. Аммо, бу кунларда Андижонда бўлғон бир воқеани айтсам эҳтимолки бир оз юшарлар: Андижонда большевиклар “Солдат ва ишчилар шўроси” воситаси билан собиқ милиция началниги Сетин ўрнига ўзларидан (большевик) Сомайлоф исмли бир кишини қўймоқчи бўлдилар. Дума азолари ила аксарият ташкил этган мусулмонлар бошқа кишини кўрсатдилар, уларнинг (большевикларнинг) жавоблари яна

¹⁷⁷ Эл байроғи. 1918 йил 23 январ. № 17. 4 – бет.

ҳалиги: “Унамасанғиз қон түқилади!”... Шунинг билан ҳозир Андижонимиз кўнгилсиз воқеалар олдида турадир! ... Ўйламоқ керак: ҳозир Николай вақти билан замонамизниң фарқи йўқ! Николай вақтида Губернаторлар бирор киши ҳокимлик ва бошқа ишларга ўзлари тавъинлаб қўярлар эди. Мусулмонлар эътимодсизлик билурсалар баъзан бошқани ҳам қўяр эди. Бир ҳоким учун қон түқилганини мен эшиштганим йўқ.. Шунинг учун ҳуррият, адолат ва мусавват каби шуълалар ярқираган бир замонда бўлғон мундай воқеалар яна бизнинг Николай асринда яшадигимизни кўрсатадир!

Мана шундай ҳолларни ўйлагандан кўнгиллар умидсизлик дарёсига ботиб, кўнгилсизлик тўфонларинда фарқ этиладир. Қаламлар, илгариги раҳимсиз цензорлардан қўрққандай бўлиб қоғознинг йўлларига юз қўшибига унамайдирлар... Ана шундай вақтларда настда айтиладурган воқеалар кўз олдиға келуб noctor-ноилож юракларнинг фавқулодда шодлик ила қўтарилишлариндан пайдо бўлган овозни, тилни гулдиратиб айтишга мажбур бўласан: “Яшасун Туркистон мухторияти! Бор бўлсин ҳақиқий ва тўғри йўлдаги фуқаҳолар! Гуллаб, кўкарсунлар умид юлдузлари бўлғон ёшлар!” деб...

1) Тошкентда “Фуқаҳо жамияти” большевикларнинг энг зўр суянчлари бўлган қўйл кесиши ҳам қасосга доир очиқ ва яхши ўйл топди!

2) 1-2 миллион қаҳрамон турк-татар аскарларига таянган “Ҳарбий шўро” бўлган ҳолда гуллаланиб, очилиб, яшнаб келмакда бўлғон ишчилар ва деҳқонлар шўроларининг мухторият байроғи остида, мухториятга жон ва қон фидо этишга ҳозир бўлиб туришилари; Мухторият остида қонун ва шаҳрият йўллари ила ўзлариға ёруғ кун исташлари, уларнинг ул талабларина миллат ходимларимизниң ҳам яхши юз кўрсатишлари.

3) Андижонда “жамиятлар жамияти” ташаббуси билан бўлғон шаҳар ва атроф съездига ҳамма жамиятдан 2 кишидан вакил киритилғони ҳолда, “Шўрои исломия” раиси жанобларининг ташаббуси ва ғайрати била мажлиснинг ишчилар жамиятидан 20 вакил қабул этиши, ҳар ишга ишчиларни яхши назар билан киргиза бошлиши.

4) Шул съездда увлоқ, тўй, марака каби бидбатларнинг исрофлари тамом битирилуб, сарфлари куч билан бўлса ҳам

олиниб, очлиқ билан азобланганларга ёрдамга берилиши учун ғоят жиiddий тадбирларга киришишга қарор чиқарилиши ва ул қарорларнинг самаралари кўринмакка бошлиш. Яна шул съездда Туркистондаги ортиқ ерларни сугориб ишчиларга топшириб Туркистондаги мусулмон ишчиларини ер билан таъмин этишига йўл очилиши.

5) Мухторият фойдаси учун Андижонда бўлғон театрларда Туркистоннинг ўз турк боласи Гимназия шогирди 12 ёшлиқ Санжар бек Фозилбек ўғлининг мухторият байроғи ила унинг остига қилган ажойиб бир манзаралик расмининг амриқо савдо мизоида (аукцион) билан 1200 сўмга сотилиши, қаҳрамон миллат ходими Кўчқорбой афандининг буюк ҳиммат билан ул расмни олиши, бошқаларнинг ҳам бу ишга яхши аҳамият беришлари....

Булар ҳаммаси, ҳаммаси қоронғу кечаларда ялтирағон юлдузлардир...

Булардан умид, булардан иймон, булардан руҳ кўринадир.

Булар бизнинг истиқболимизнинг, келадурғон йўлимизнинг чақиримлари, аломатлари, белгилари дидир. Турклар, турк уруғлари, турк эллари, инқирозли, йўқ бўлишга маҳкум эмаслар. Булар ўзларининг эски бешиклари бўлган Туркистонда яна илгариги шавкат ва салтанатини тиргизар, тўғрилик, кенглик, қардошлиқ асосига қурилган таҳтларини (миллат мажлислари демакдир) обод қулурлар.

Хусусан бизнинг Туркистон, ҳеч вақтда ҳам порлоқ ва ойдин эрталардан қуруқ эмас ҳам қуруқ бўлмас! Чунки, турк қайнағон эрнинг исми Туркистон: сен қаерликсан деб сўролса: “Мен Туркистонлиман!” дер ва унинг юраги Туркистондадир. Туркистон номи бор вақтда Туркистон УЛУҒДУР. Зўрdir ул 100 миллиондан ортиқ кучга таяниб унинг кўксига қилич тиққони келганларга қачонда бўлса:

Кет, маҳв бўларсан! Ёқинлама, кул бўлурсан! дер, дея олур.

Туркистоннинг ёргу юлдузлари! Айтингиз онангиз Туркистонга:

“Ёв суққоли келгач қиличини юрагингга, тут олдида, ол кўксимни, қалқонми керакдир?” деб ... дея мақолани якунлайди Тешабой¹⁷⁸.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, жадид тараққийпарварлари газеталари саҳифалари ўтган асрнинг

¹⁷⁸ ТЕШАБОЙ. Умид Сиздан! Мухторият эълон этилди! // Эл байроғи. № 18. 1918 йил 26 январь. – Б. 2-3.

бошларида Туркистон миңтақасида кечган маданий, ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўрганишда муҳим тарихий манба ҳисобланади. Бу газеталар ўз вақтида Туркистон халқининг ижтимоий онги ўсишида, ўлкада замонавий сиёсий маданиятнинг ривожида бемисл хизмат қилди. Айниқса, бугунги кунда “Шўройи Ислом”, “Нажот”, “Кенгаш”, “Эл байроғи”, “Хуррият” каби жадид газеталири саҳифалари ўтган асрнинг бошларида Туркистонда мавжуд бўлган оғир сиёсий бўхронларни ўрганишда, энг асосийси, тарихимизнинг узоқ вақтлар мобайнида яширилган, коммунистик мафкура тазиики асосида ёлғон ва бўхтонлар асосида қайта ёзилган қисмини англашда муҳим тарихий манба ҳисобланади. Шунингдек, бу нашрлар ўтган аср бошларидаги Туркистонда мавжуд бўлган сиёсий ҳаракатларни, уларнинг асл моҳиятини англашда ҳам улкан илмий аҳамиятга моликдир.

***

Равшан РАҲМАТЖОНОВ,
Тошкент ислом университети,
катта ўқитувчи

ЖАДИДЛАР ВА МАТБУОТ

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан кейин жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссасини ўрганишга қизиқишнинг ортиб бориши энг муҳими, Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг жадидчилик ҳаракати тарихи ва жадидларга берган баҳолари, кейинги пайтда олиб борилган илмий тадқиқотлар ҳамда чоп этилган янги адабиёт ва мақолаларда алоҳида зътибор берилган. Жумладан, жадидларнинг миллий матбуот органларини ташкил этиш ва янада ривожлантириш борасида олиб борган фаолиятлари кенг ўрганилмоқда.

Тадқиқотлар жадидларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларининг фаоллашувининг муҳим кўрсаткичи сифатида

нашиёт, хусусан, матбуот фаолиятининг кескин жонланганлигини кўрсатмоқда¹⁷⁹.

Жадид миллий матбуотининг Тошкентда “Тарақкий” (Исмоил Обидий, 1906), “Хуршид” (Мунаввар қори, 1906), “Тужжор” (Сайдкаримбой Сайдазимбоев, 1907), “Садои Туркистон” (У.Асадуллахўжаев, 1914), “Нажот” (Мунаввар қори, 1917), “Шўрои Ислом” (Абдулла Баттол, 1917) “Ал-ислоҳ” (Абдураҳмон Сайёҳ, 1915-1918), “Чаён” (1917), “Изҳорул ҳақ” (Мулла Садриддинхўжа муфти, 1918), “Ал изоҳ” (1917-1918) каби газета ва журнallар, Фарғонада “Садои Фарғона” (Обиджон Маҳмудов, 1914), “Фарғона ниҳоси” (1917), “Тирик сўз” (1914), Бухорода “Бухорои Шариф” (Миржалол Юсуфзода, 1912-1913), “Турон” (Ғиёсмаҳсум Ҳусайнӣ, 1913), Самарқандда “Самарқанд” (Маҳмудхўжа Беҳбудий, 1913), “Хуррият” (1917) газеталари ва “Ойина” журнали (1913-1915), Қўқонда “Эл байроби” (Б.Солиев, 1917), “Тирик сўз” (О.Маҳмудов, 1915) газеталари, “Кенгаш” (Ҳамза Ҳакимзода, 1917), “Юрт” (Ашурали Зоҳидий, 1917) каби журналларининг чоп этилиши¹⁸⁰ давр тақозоси билан маърифатпарварлик ғояларининг тарқалишида самарали восита ва миллат эҳтиёжига айланди.

1917 йилдаги февраль инқилоби даврида содир бўлган воқеалар фақатгина Россия ёки Туркистонда эмас, балки бутун дунё ҳамжамиятига катта таъсир кўрсатди. Рўй берган геосиёсий ўзгаришлар ўша даврда Россия империяси таркибига кирувчи Туркистон ҳудуди сиёсий ва миллий ғоялар ҳамжиҳатлиги ёки қарама-қаршилиги, оммавий ҳаракатларнинг кучли ва ўзига хос тўқнашув майдонига айланишига, “жадидлар” деб номланган ўлка зиёлиларининг ҳалқнинг олдинги сафларида бўлиб, ягона мақсад йўлида ҳалқ оммасига тараққиёт йўлини кўрсатишга интилганлигини шу давр миллий матбуоти саҳифаларидағи материаллар орқали кенг очиб бериш мумкин.

Давр матбуотида босилган мақолалар мазмунан бой ва қўтарилиган ҳар бир масала чуқур ёритилганлиги билан ажралиб турди. Фикримизнинг исботи учун “Фуқаҳо” жамиятининг нашри афкори ҳисобланган “Изҳор ул-

¹⁷⁹ АГЗАМХОДЖАЕВ С.С. Туркистон мухторияти: миллий-демократик давлатчилик курилиши тажрибаси. -Т.: “Маънавият”, 2000, -Б. 15.

¹⁸⁰ МИНГНАРОВ А. Туркистондаги иштимоий-сиёсий жараёнларнинг ёритилиши (1917-1918 йиллар). -Т.: “Истиқлол нури”, 2003, 18-22-бетлар.

ҳақ” журналининг 1918 йил 14 март 4-жузъида Мулла Раҳимхон имзоси билан “Масала” деб номланган ва 13 апрель 8-жузъида Собиржон Ганизода имзоси билан “Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёҳуд тараққий йўли” сарлавҳали мақолаларни тўлиқ келтирамиз. Зоро, ҳозирги кунда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида диннинг ўрни ва вазифаси масаласига алоҳида аҳамият берилаётган бир даврда, яқин ўтмишимиздаги тараққийпарвар шахслар, дин арбобларининг фаолияти, уларнинг маърифий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари, шу билан бирга ўлка мусулмон аҳолисининг дунёқарashi, диний-аҳлоқий қадриятларининг шаклланишига, сиёсий онгининг ўсишига уламоларнинг таъсирини ўрганишда “Изҳорул-ҳақ” журналининг тўлиқ мазмунини тадқик қилиш жуда муҳимдир. Тарихий жараённи адолатли ёритиш, уларга тўғри баҳо бериш, қолаверса, тараққийпарвар уламолар фаолиятини манбалар орқали ўрганишни талаб этади. Ўша даврдаги миллий матбуот органлари ана шундай қимматли манба бўлиб хизмат қиласди.

Масала

“Тўрт йил давом этган муҳорабанинг кўб нимарсаларга зарари тегди. Жаннатдин нишона бўлғон буюк Туркистон қитъасида ғалла битишмай қимматчилик бўла бошлади. Ҳозир эмди қимматчилик даҳшатли қаҳатликка айланмақда. Ҳар кун неча минг инсон боласи ва мусулмон боласи мусулмонлар ўз нафси ғамида ва бола чақаларининг сабаби овқоти куйида югурмакда тарбия ҳиси ва қаровчи киши бўлмағон неча-неча кишилар очликдан шишиб ўлмакда. Бу ахвол факат Тошканддан нари шаҳарлар ва қишлоқларда эмас балки Тошкенднинг ўзида ҳам ҳар кун неча киши очлик сабабидин ёруғ дунёга видоъ қилмакдадурлар. Бу очлик кулфати ёлғуз факир ва бечораларни эмас, балки ўрта ҳол кишиларни ҳам белларини қайиштириди. Бу очлик бой кишиларимизни ҳам ўзига итоат қилдурмоқдин кейин тургани йўқ.

Ҳар ерда ва ҳар маҳаллаларда неча-неча аҳли ҳиммат бойларимиз минг сўмлаб, юз сўмлаб фақирларга ва ўз кунини кўра олмаган кишиларга қадриҳол ёрдам ва иона қилмакдадурлар. Ҳол шундай экан, “Тарки одат маҳол” деган мақол муфодинича тўй ва маъракалар ривожда, ҳар

кимнинг қўлига минг сўм ақча тушса ёки бирор минг сўмға ярарлик ҳожатдан ортиқча ери бўлса дарров тўй қилмакда. Агар бир кими вафот этса етти, йигирма, қирқ, йил оши билмам тоғин алла қандай номлик одати исрофларни ривожламакдадурлар.

Холбуки бунинг каби исрофларни ноўрин ва ножоиз эканлиги кутуби шаръияларда неча-неча ўринларда событдур. Бунинг каби одатларнинг ножоиз демоқ учун ўнгдан-сўлдан ҳар турли ҳужумлар бўлмоқға кўзимиз етса ҳам бу мажалланинг исми “Изҳорул-ҳақ” бўлғон сабабидин шояд мажалла идораси маним бу бир-икки саволимни дарж қилмасдан қолдурмасалар керак.

Мамлакатимизда шундай исрофлар бордурки аслини ўйлаб кўрилса бундай одатларни исломиятдан аввал ҳол маъжусиятдан қолғон эканлиги жуда очиқ маълум бўладур. Чунончи бир хотун киши ўлса анинг ҳар турли зийнат асбоблари бирлан кийинтириб бирор кун уйда сақлайдурлар. Ўлик чиқарилгандан сўнг бу асбобларининг ҳаммаси ювгучи хотинга берилиб, яна бундан бошқа (ўлувчи ёш келин бўлса) яна бу келиннинг сарпоси деюб, неча бош ҳарир ва яхши кийимлардин берворилар, ўлик чиқғон уйда отунлар баланд товушлар бирлан ҳар турли абётларни ўқуб, ўлукнинг қариндош хотинларини йигига солурлар. Аммо ўзлари фарздан истеъфода этиб танга ва чақаларга қўйинларини тўлдириб олурлар. Бундан бошқа ўлик чиққан уйдаги хотунларнинг “садр” номинда ҳар турли ўйинлари ва бир йил муддатгача қора тусда кийим киймак каби бидъат ишлари бор. Яна етти, йигирма, қирқ... каби турли-турли исмдан ош ва зиёфат мажлислари бўладур.

Бу каби одатлар шул қадар жорий бўлиб кетгандурки, агар бир киши шул исрофларни қоидаси бирла қилмаса ва ичидан бирортасини тарқ қилса маломат қилурлар, ўлик соҳибига ҳар турли сазолар берурлар. Шул сабабли ўлик соҳиби ҳар қанча қарздор бўлса ҳам ушбу каби исрофларни адо қиладур. Агар тасарруфида озроқ мулки бўлса ани сотиб бўлса ҳам шул ишни ўрнига еткурадур. Бу каби ишлар бундан уч, тўрт йил муқаддам замонларда арzonчилик вақтларинда фил жумла мумкин бўлса ҳам ҳозирги қимматчилик замонларида ҳеч бир имкони йўқ. Бовужуд ул ал-амрларимиз ва қозий исломларимиз тарафлариндин қатъий суратда ман қилинмоғи лозим эди.

Аммо ҳанузгача ул жанобларидин жиддий бир ҳаракат бўлмаган сабабли жаноб фуқаҳолар ушбу исрофларнинг ножоиз эканлигини баён қилиб очуқ ва ошкор суратда бир ривоят ёзиб чиқарсалар экан, токи шундай оғирчилик замонларда исрофга иртикоб қилувчи бир неча кишилар исрофларин тийиб, молларини бошқа аҳақ (ҳақлироқ бўлган) ўринларга, чунончи, оч-яланғоч, бева ва бечораларнинг тарбияларига сарф қилур эдилар.

Мактаб ва мадраса бир миллатнинг ҳатто бани одамнинг даражай тараққий ва таолийси деб бўладур. Фақат тараққий ва таолийни мактаб ва мадрасаларни кўплиги ила бўлмайинча, балки низом ва тартиблик бўлуб, яхши идора этилмоғи ила бўладур. Дунёда мавжуд миллатлар тараққийни ибтидоий мактаблардан бошларлар. Ҳақиқатан тараққий ва таолий учун биринчи йўл ва асосу-асос мактабдур.

Мактаб ислоҳ қилинса, умумий ишлар ислоҳ ва тартибга кирди деб бўладур. Чунки камроқ бўлса ҳам ислоҳ қилинган мактабдан чиққан болалар ислоҳпарвар бўлурлар. Биз туркистонийларга лозимдурки азизул-вужуд болаларимизнинг кўз очиб кўрадургон 8-15 йиллар умр сарф қиласургон “Дор-ул-тарбия”лари бўлган мактабларнинг ҳолига назари диққат ила қарасанг, хоҳ Бухорои шариф, Самарқанд, Тошканд, хulosha умумтуркистон шаҳарларинда бўлган мусулмон қариндошларимиз инсоф или фикр қисалар, мактабларимизни кўб паришон ва беинтизом ҳолда кўрарлар.

Таҳзib ва тасфияи ахлоқ деган нарса мактабларимизда ҳеч йўқ. Муддати таҳсил кўб узоқ бўлгани учун кўб кишилар болаларини 8-15 йил мактабга қўёлмайдурлар, чунки қудрат ва истеъдодлари етмайдур. Ҳам мактабларимизга интизом йўқдур. Шунинг учун мактабда юрган азиз, гавҳари ноёб болаларимиздан ўн беш ё саккиз нафардан икки ё уч нафари аҳли савод бўлиб чиқадурлар. Мактабларда зарур китоблардан таълим бермаганлари ва ўқиган китобларининг маънисини болаларга билдиримаганлари учун болалар ўқумоқ ва ёзмоқдан бошқа мактабдан ҳеч бир маълумот олмайдилар.

Мактаб ва мадраса бир миллат ва бир қавмнинг эмас, бутун курраи арзда (ер юзида) яшайтурган инсонларнинг даражай тараққийи ва таолийси бўлиб, мактаб ва

мадрасалар бўлмаган ёхуд бўлувида интизом ва тартибга қўйилмаган миллатларнинг ҳоли паришон, мозийси барбод, истиқболи қоронғу ва умидсиз бўлур.

Бугун Бухорода юзларча мадраса, 355 қадар ибтидоий мактаблар бордур. Булардан ҳеч бириси тартиб ва интизомлик эмас. Илмнинг фазилати нима эканин ақл ва зеҳн ила билмак мумкин бўлганидек Қуръони Карим ва ҳадиси шариф ила ҳам баён қилиниб, таҳсил ва таълим ҳақинда ташвиқ ва тарғиблар кўбдур. Илму фан, ҳадди зотинда саноат жумласидин бўлганилиги учун бошқа санъатлар каби маданият ва имронга тобеъдур. Маданият илгари кетган ҳолда илм ҳам тараққий этиб, илгари кетадур. Нафси илм санъат жумласидин бўлгани каби таълим ва тарбия равишилари ҳам санъат жумласидиндур. Биноан алайҳ замон ва маданият тараққий этиб эҳтиёж ва изтиорор каби шайлар кўб воқеъ бўлган неча таълим ва тарбиянинг равиши ва суратлари ҳам тағиyr ва табдил топадур.

Бул тариқа тағиyr топиб ўзгарганига ақл ва фаросат аҳлари ҳам иттифоқан айтгандурлар, бизларга ўхшаш оламга масхара бўлиб бул жадид ва ул қадим деб, низолашиб турмаганлар. Асли саодатда илмлар ҳамиша қалбларда сақланиб, умумий таълим ва тадрислар жомеъларда бўлунур эди. Сўнгралари маслаҳат иқтизосига қараб илмни нашри учун маҳсус жойлар ҳозирлаб, онлар “мактаб ва мадраса” деган ном қўйибдурлар. Шундан маълум бўладурки, асли саодатда мактаб ва мадрасалар йўқ экан, сўнгра зоҳир топибдур.

Ҳозирда мактабларни идора жиҳатидан “мактаби умумия ва мактаби хусусия” иккига айирдилар. Таълим ва тадрис назаридан ҳам “ибтидоий ва рушдий, аъдодий ва олий” номларига тақсим қилиниб юритиладир.

Ибтидоий мактаблар эса инсоннинг энг илгариги маъруф хонаси бўлиб, анда заруриёти диния, одоб, ахлоқ, ўкув, ёзув, қироат дарслари таълим этилиб, таҳсил қилинур. Ибтидоий мактаблар болаларни қандай бир йўл ва маслакка киритмоқ хоҳласа, ул йўл ва маслакка юритаюрган суратда бир вақт пайдо қилиб чиқорган, ҳозир этиб борадур (яъни ҳозирда ҳам шундай қилиб келмоқда). Шунинг учун ибтидоий мактабларимизни кўб мураттаб (тартибли) ва мунтазам (интизомли) бўлмоғи лозим ва лобуддур.

Зеро, бизларни тараққий ва таолий қилдиргувчи ибтидоий мактабдур. Бизга йўл кўрсатмак ва бизни тараққий қилдурмоқ уламо ва руҳонийларимизнинг вазифаи лозимлари эди. Таассуфки бепарволик бўлиб турадур. Агарда шул хусусда сўрасак, алҳамдуиллоҳ исломга ҳеч нарса бўлгани йўқ, мазмунида жавоб олурмиз. Афандилар, такрор этаманки, ғоят муҳим масаламиз мактаб масала-сидур.

Мактабларимиз муайян бир йўлга кирса, яъни ислоҳ интизом топса, мунинг ортидан бошқа миллий ишларимиз ислоҳ йўлига кириб, миллатимизнинг ҳар жиҳатдан тараққий этмоғи ва юзларимизга нажот ва рафоҳият эшигининг ўзидан-ўзи очилиб кетмоғи мумкиндур. Яқин фурсатда “Изҳор ул-ҳақ” ихвони қардошларимизга ўз замонда мактаб хосияти илиа кўб тараққий этган миллатларнинг йўлларидин бир санам (рисола бўлса керак) ёзиб тақдим этаман, иншаоллоҳи таоло”.

***

Абдухолиқ МИНГНАРОВ
Тошкент молия институти,
тарих фанлари номзоди

МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР ВА ТАЪЛИМ МАСАЛАЛАРИНИНГ ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ МАТБУОТИДА ЁРИТИЛИШИ

Президентимиз Ислом Каримов ўзининг “Юксак маънавият енгилмас куч” асарида тарихий хотира тўғрисида қўйидаги фикрни билдиради. “Тарихий хотира туйғуси тўлақонли равишда тикланган, ҳалқ босиб ўтган йўл ўзининг барча муваффақият ва зафарлари, йўқотиш ва қурбонлари, қувонч ва изтироблари билан холис ва ҳаққоний ўрганилган тақдирдагина чинакам тарих бўлади”¹⁸¹.

Юртимиз қадимдан маданият ўчоқларидан бири бўлиб, инсоният цивилизациясига катта ҳисса қўшган худуд ҳисобланади. Бу ҳолат авлодлар ўртасида тўхтовсиз равишда давом этиб келган. Хусусан, XX аср бошларида мил-

¹⁸¹ КАРИМОВ И. Юксак маънавият енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008. – Б. 97.

лий тараққийпарвар зиёлилар томонидан олиб борилган маданий – маърифий ишлар таҳсинга сазовордир. Миллий зиёлиларимиз мусулмонларнинг шундай ёмон аҳволга тушиб қолишининг, ер ости ва ер усти бойликларининг талон – тарож қилинишининг, бутун ҳақ – ҳуқуқларининг паймол қилиб, хўрлашларининг асосий сабаби – илмдан узоқлашганда, деб билиб Туркистон аҳолисининг илмий савиясини оширишга катта аҳамият бердилар.

Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Убайдулла Хўжаевларнинг саъй – ҳаракатлари билан газета ва журналлар чиқара бошлаб, унда аҳолининг маънавий саводхонлик даражасини кўтаришга эътиборни қаратдилар. Шу ўринда маданият ва маориф ишларига қаратилган баъзи бир маълумотларни келтириб ўтамиз.

“Хуррият” газетасида “Мактабларнинг ислоҳоти” (1917. 27 апр. №4, 4май. №5), “Мусулмон театр” (1917 йил 28 июн. №19), “УлуғТуркистон” газетасида “Маориф ишлари” (1917 йил Запр. №2), “Миллий ва маданий мухторият” (1917 йил 9авг. №21), “Маданий ва ижтимоий бир вазифамиз” (1918 йил 31 янв. №58), “Меҳнаткашлар ўқи” газетасида “Мактабларимиз ва китоб” (1920 йил 28 апр. №155) сингари мақолаларда миллий зиёлилар Туркистондаги маданий ва маориф соҳасида қилиниши керак бўлган ва амалга оширилаётган ишларга эътиборни қаратдилар.

1917 йилдан сўнг миллий зиёлиларнинг саъй – ҳаракатлари билан Туркистонда илмий–салоҳиятни кўтариш мақсадида янги усул мактабларини очишга, ҳатто ёшларни хорижий мамлакатларда таҳсил олишларига катта эътибор берганлар. Шунингдек, Туркистондаги маданий жараёнларга оид кўплаб маълумотларни ўша даврдаги миллий даврий матбуот саҳифаларидаги маълумотлардан олиш мумкин. Хусусан, “Озод Бухоро” газетасида “Ёшлар ўқийдурлар” (1924 йил 12 янв. №37), “Маориф ишлари” (1924 йил 26 март. №66), “Чет элларда Бухоро талабалари” (1924 йил. 27июнь. №119) мақолалари берилган бўлса, “Туркистон” газетасида “Ўзбек матбуоти”, “Матбуот ва адабиёт” (1924 йил 2 июнь. №282), “Бугунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи” (1924 йил 24 июнь. №295), “Ўзбек адабиётида танқид ва адабий мухокамалар” (1924 йил 25 июнь. № 295) ва шунга ўхшаш кўплаб маълумотларни олишимиз мумкин.

Хусусан, биргина Бухоро жумҳуриятида 1924 йилда мактаблар сони 43 та, ўқитувчилари 127 та, ўқувчиларининг

сони эса 2807 ташкил этган. Буларнинг 5 таси қизлар мактабидир. 2 билим юрти бўлиб, ўқувчилари 167 та, ўқитувчилари эса 17 та эди. Ўрта мактаблар ҳам 2 та бўлиб, ўқувчилари 285 тани, ўқитувчилари эса 18 нафар бўлган. 5 та интернатнинг 329 ўқувчиси бўлиб, 18 та ўқитувчиси бўлган. 1 та ҳунар мактабининг 37 та ўқувчиси ва 4 та ўқитувчиси бўлган. Бу интернат эски Бухорода жойлашган. Гарбий ва Шарқий Бухорода ҳаммаси бўлиб 58 та мактабда 3815 та ўқувчиси бўлиб, 193 та ўқитувчиси бўлган.

Шундай экан биз ўтмиш тарихимизни ёритишда бирламчи манбаларга мурожаат қилишимиз керак бўлади. XX асрнинг 20 йилларига оид асосий манбалардан бири бу – миллий зиёлиларимиз томонидан нашр қилинган миллий матбуот органлари ҳисобланади.

Зиёлилардан Ҳуқанбой Абдухолик ўғлининг “Ўқимоқ керак”¹⁸², Абдурауф Фитратнинг “Маориф”¹⁸³, “Мактаб керак”¹⁸⁴, Шокир Сулаймоновнинг “Овропада Туркистон ёшлари”¹⁸⁵ каби мақолалари аҳоли орасида тарғибот вазифасини ўтади. Тараққийпарвар зиёлилар Туркистон ёшларини хорижий мамлакатларда таҳсил олиб, дунёвий илмни эгаллаб халқимизнинг келажаги йўлида сарф қилишга ҳаракат қилишлари тўғрисида бир қанча мақолаларни миллий матбуот саҳифаларига беришган¹⁸⁶. Жумладан, маориф масалаларига бағишиланган баъзи бир маълумотларга тўхталиб ўтамиз.

Тараққийпарвар зиёлилардан Шокир Сулаймонов шундай ёзади: “Сўнгги кунларда юртни идора қиласлик сиёсий, илмий, фаний муваффақиятдадир. Кучларнинг йўқлиги очиқ сезилди. Туркистондан ўзини – ўзи идора қиласиган ҳақиқий уста (олим)ларни талаб қила бошлади. Мана шу ҳолларни кўрган Туркистон ёшлари нажотимиз маорифда, маориф эса Европада эканлигини билиб шу томон кета бошладилар. Натижада Кавказ, Бакуда 50 талаб, Москва ва Петербургда 150 талаб, Берлинда 70 талаб,

¹⁸² Ўқимоқ керак // Хуррият. 1917. 7 июл. № 21.

¹⁸³ Маориф // Хуррият. 1917. 24 ноябр. № 54, 1 дек. № 56.

¹⁸⁴ Мактаб керак // Хуррият. 1918. 22 апрел. № 86.

¹⁸⁵ Овропада Туркистон ёшлари // Туркистон. 1922. 1 январ. № 43.

¹⁸⁶ Четдаги талabalарга ёрдам // Туркистон. 1922. 26 ноябр. № 29; Улкамизда маориф тарқатиш масаласи // Туркистон. 1922. 12 декабр. № 35; Четга кўпроқ ўқувчилар юбориш керак // Туркистон. 1923. 11 март. № 85; Четда ўқиётган талabalар хусусида // Туркистон. 1923. 14 март № 86; Олий мактаб ва биз // Туркистон 1923. 3 август. № 163.

бутун Европада 270 тага яқин Туркистонлик ўқувчиларни кўрамиз. Бу ҳар ҳолда Туркистоннинг келгусини порлоқ, тарихини ёрқин эканлигини билдиради, умид боғлайди. Бироқ, дунёнинг бошқа жойларига таққослагандা бу нарса кўринмас даражададир. Чет элларда ўқувчи болаларни йўқлаб турган бошқа миллатлар каби бизнинг Туркистон зиёлилари ҳам четдаги талабаларни йўқлаб ёрдам бериб турсалар яхши бўлар эди”¹⁸⁷.

Маърифатпарвар зиёлилардан Салим Тиллахонов шундай ёзади: “1922 йил ўқиш масаласида Тошкентда ташкил этилган “Кўмак” уюшмасининг ташабуси, Туркистон ҳукуматининг кўмаги, шунингдек, Бухоро жумҳуриятининг ғайрати билан Туркистон ва Бухоро жумҳуриятидан 70 тага яқин ўқувчиларни Германияга юборган эди. Германияда Россиядан 10 000, Япониядан 4000, Туркиядан 3000, Хитойдан 4000 талаба бор. Бироқ 12 миллионли Туркистондан 70 тагина талабанинг бўлиши ҳеч бизни қаноатлантира олмайди. Ҳаракат қилиб, келгуси йилларда Европанинг турли бурчакларига 70 минглаб талабаларни юборишимиз керак. Биз келажакда докторларни, адилларни, файласуфларни ва йўлбошчилармизни ўз ичимиздан чиқаришимиз лозим”¹⁸⁸, - деб барча эътиборни илм олишга қаратиб, келажакда етук кадрлар етишиб чиқишини хоҳлади. Бу, албатта ўз – ўзидан бўлмайди. Бунинг учун биринчи навбатда мактабни ислоҳ қилишни, унинг савиасини оширишга қаратади. Шунинг учун бўлса керак зиёлилардан бири “Мактаб марши” шеърини қўйидагича таърифлайди:

Бир замонлар Турон эди, мактаб сари,
Ерни, кўкни битирувчи Турон ери.
Хароб бўлдик мактабсиз қолгандан бери,
Юришайлик, келинг яна мактаб сари,
Турон ери, мактаб сари арш айлади.

Мактабсизлик юртимизни қилди вайрон,
Мактабсизлик Турон элин этди вайрон.
Мактабсизлик ҳеч яшаёлмас энди инсон,
Фаннинг даври, ишнинг даври бу кун даврон.
Турон эли, мактаб сари арш айлади.

¹⁸⁷ Овропада Туркистон ёшлари // Туркистон. 1923. 1 январ. № 43.

¹⁸⁸ Четта кўпроқ ўқувчиларни юборишимиз керак // Туркистон. 1923. 11 январ. № 85.

Мактабсизлик бизни қилди яп – яланғоч,
Мактабсизлик бизни этди талон – тарож.
Мактабсизлик Турон элин ўлдирди оч,
Кўзингни оч бу ҳаракатдан мактабга қоч.
Турон элин, мактаб сари арш айлади.

Билдик қочди онгимиздан беш юз йилдир,
Унитмангиз Улугбеклар бизни элдир.
Турон тили, ўзбек тили бизнинг тилдир,
Турон эли мактаб сари арш айлади.

Шундан кўриниб турибиди, маърифатпарвар миллий зиёлилар халқимизнинг маданий салоҳиятини оширишга ҳаракат қилганлар.

“Озод Бухоро” газетасининг 1924 йил 2 сентябрдаги сонида Файзулла Хўжаев ўз мақоласида айни пайтда хорижий мамлакатларда 400 га яқин талабалар ўқиётганлигини ёзган¹⁸⁹.

Президентимиз Ислом Каримов тараққийпарвар миллий зиёлиларнинг дунёқарашлари, мақсадлари хусусида тўхталиб уларнинг бир фикрини келтириб ўтганлар: “Буюк маърифатпарвар бобомиз Махмудхўжа Беҳбудий ўтган асрнинг бошидаёқ “Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга паймол бўлур”, деган ҳаққоний фикрлар билан Туркистон аҳлиниңг онги шуурини уйғотишга даъват этгани бежиз эмас, албатта”¹⁹⁰, деган эдилар.

Шундан хulosа қилиш мумкинки, маърифатпарвар зиёлилар ўтган асрнинг 20 йилларида Туркистон аҳолисининг маънавий, илмий савиясини оширишда катта ташаббус кўрсатганлар. Буни ўрганиб келажак авлодга етказиш бизнинг вазифамиз бўлмоғи даркор.

¹⁸⁹ ХЎЖАЕВ Ф. “1920-1924 йиллар” // Озод Бухоро 1924. 2 сент. № 135 (348).

¹⁹⁰ КАРИМОВ И. “Юксак маънавият енгилмас куч”. Т.: Маънавият. 2008. – Б. 95.

ЖАДИД АДАБИЁТИ ВА САНЬАТИ МАСАЛАЛАРИ

Наим КАРИМОВ,
“Қатағон қурбонлари хотираси”,
музейи етакчи илмий ходими,
филология фанлари доктори

ЖАДИД ТЕАТРИНИНГ МИЛЛИЙ МАНБАЛАРИГА ДОИР

1914 йил 27 февралда ўзбек халқининг маданий ҳаётида унунитлмас воқеа рўй берди. Шу куни Тошкентдаги “Колизей” театрининг 2 минг кишилик зали томошабинлар билан лиқ тўлди. Театр пардаси очилиши олдидан Тошкент жадид маърифатпарварлари пешқадами Мунаввар қори Абдурашидхонов нутқ сўзлаб, жумладан, бундай сўзларни айтди: “Жамоат!.. Бизни Тошканд шахрида бир неча маротаба миллий тиётрлар ўйналган бўлса ҳам, холис Туркистон тилида ҳануз бир тиётр ўйналмагонлиги барчамизга маълумдир. Шу сабабли бაъзи кишиларимиз тиётрга, эҳтимолки, ўйинбозлиқ ёхуд масҳарабозлиқ кўзлари или боқурлар. Ҳолбуки, тиётрнинг асл маъноси ибратхона ёки улуғлар мактаби деган сўздир. Тиётр саҳнаси ҳар тарафи ойнабанд қилингон бир уйға ўхшайдурким, унга ҳар ким кирса, ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб, ибрат олур. Ва бу саҳнада кўзига ёмон кўринган паст одатлардин ва бузук ахлоқлардин узр қилмоқға ҳаракат қилур. Биноан алайх, тиётрни бузук ахлоқ касалларининг энг ёқимли давосига ўхшатган киши ёлғончи бўлмаса керак, деб ўйлайман”¹⁹¹.

¹⁹¹ АБДУРАШИДХОНОВ М. Танланган асарлар. – Т., 2003. – Б. 153-154.

Шу куни “Колизей”да бундан уч йил муқаддам ёзилган, бир йил муқаддам рисола шаклида нашр этилган, қирқ кун муқаддам Самарқандда театр ҳаваскорлари томонидан ўйналган М.Беҳбудийнинг “Падаркуш ёхуд ўқумаган боланинг ҳоли” пьесаси саҳна юзини кўрди. Бу асар устидаги иш Самарқандда ҳам, Тошкентда ҳам бир вақтда – 1913 йил декабрида бошланган эди. Тошкентда малакали режиссернинг бўлмаганилиги сабабли спектакль устидаги иш қирқ кунга кечикди. Лекин 1914 йил 27 февралда “Турон” театри труппаси томонидан қўйилган спектакль миллӣ ўзбек театрининг биринчи спектакли сифатида тарихда қолди. Яна шу спектаклнинг тарихий ва ижтимоий-маънавий аҳамияти шунда эдики, ундан тушган маблағ “Мусулмон жамияти имдодияси” фойдасига ўtkazilgan эди. “Жамияти имдодия” тўғрисида тасаввур хосил қилиш учун М.Муҳаммаджонов (Тошқин)нинг “Турмуш уринишлари” хотира-романига мурожаат этайлик. У мазкур жамиятнинг ташкилотчилари сифатида Мунаввар қори, Баширулла Хўжаев, Абдулла Авлоний, Низом қори Ҳусайн ўғли ва Тошхўжа ҳожи Туёқбой ўғлиларининг номларини тилга олгандан сўнг, жамиятни очишдан мақсад “нодон ўзбек халқини билим билан оқартириш, етим, ети-ма ёки ота-онаси йўқсил бўлған болаларни ўқитдириш” бўлганлигини айтган¹⁹². Самарқанд, Каттақўрғон, Бухоро вилоятларида қўйилган спектакллардан тушган маблағ ҳам хайрия ишларига сарфланди. Шу айёmdan бошлаб ўзбек театри “ибратхона” ёки “улуглар мактаби” вазифасини шараф билан бажара бошлади.

Аммо Туркистон шароитида театр санъатининг майдонга келиши осон кечмади. Туркистон генерал-губернатори томонидан қўйилган тўсиқлар (цензура, асар матнининг рус тилига таржима этилиши лозимлиги, тушган маблағнинг ҳокимиёт билан “арра қилиниши” ва б.)ни минг азоб билан енгиб ётган жадидлар мутаассисб омманинг қаршилигига дуч келдилар. Улар “Падаркуш” спектакли учун чиқарган афишадаги сўзларни ўчириб, устига: “Отангни ўлдириб е!” деган сўзларни ёзиб кетдилар. Спектакль ташкилотчиларидан бири А.Авлоний

¹⁹² МУҲАММАДЖОНОВ М. (Тошқин). Турмуш уринишлари. – Т.: МУМТОЗ SO‘Z, 2015. – Б. 210.

масхарабоз бўлганликда айбланиб, мактабдан қувилди. “Падаркуш” спектаклининг саҳналаштирилиши ҳатто жадид мактаблари ва хайрия жамиятларининг очилишига хайрихоҳ бўлган кишиларнинг ҳам қаршилигига учради. Андижонда М.Беҳбудий асарини қўйган жамоа аъзоларига “падаркушлар” деган шармандали ёрлиқ ёпиштирилди. Чор маъмурлари “жадид”лар билан “қадим”лар ўртасида бошланган курашнинг янги тўлқинини лоқайдлик билан кузатибгина қолмай, бу курашнинг миллий низога айланнишига умид қилдилар.

Агар тарихий даврнинг шундай курашлардан иборат бўлганини, илк миллий театр спектаклларини кўриб, шу “ибратхона”да “ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб” ўзгариши, тарбияланиши, бошланган янги замонга мослашиши керак бўлган омманинг каттагина қисми театрни ғазаб ва нафрат билан қарши олганини эсласак, жадидларнинг миллий театрни барпо этиш йўлидаги фаолиятини тарихий жасорат, деб баҳолаш ўринли бўлади.

Жадид театрининг манбалари ҳақида сўз борганда, одатда озарбайжон ва татар театрларининг, Тошкентга ва Туркистоннинг бошқа йирик шаҳарларига гастролга келган рус театрлари таъсири тилга олинади. Тўғри, Туркистон Россия қўшинлари томонидан забт этилганидан сўнг, 1877 йилдан бошлаб Туркистонга рус антрепенерларининг драма трупалари, Петербургдаги Мариинск театрининг артистлари гастролга келиб, ўз спектаклларини намойиш этишган. Бироқ “Сартам и собакам вход воспрещается” деган сўзлар нафақат Янги шаҳардаги боғ дарвозасига, балки шу ерда яшаган ғайримиллат вакилларининг юракларига ҳам ўйиб ёзилган эди. Қолаверса, 1914 йилда нафақат Тошкент, Самарқанд, Андижон, Наманган сингари шаҳарларда миллий театр бешигига тош отган омманинг, балки аксар маҳаллий зиёлиларнинг ҳам Янги шаҳардаги рус театрлари спектаклларини бориб кўришлари учун тарихий ва маданий шароит этилмаган эди. Фурқатнинг 1890 йил 5 октябрда Н.Куликов асари асосида саҳналаштирилган “Суворов қишлоқда, Миланда ва яхши аёллар даврасида” спектаклини кўриб, “Суворов” манзумасини ёзгани рус театрини жадид театрининг манбаларидан бири сифа-

тида қарашга асос бўла олмайди. “Фурқат билан қизиқиб қолган” (Ш.Юсупов ифодаси) Н.П.Остроумовнинг ўзбек шоирини рус саркардаси ҳақидаги спектаклни кўришга таклиф эттанида ҳам бошқа мақсад бўлган.

Татар ва озарбайжон театрлари эса Туркистонга 1911 йилдан бошлаб гастролга келишган. Татар ва озарбайжон халқларининг тиллари ҳам, миллий анъаналари ва урф одатлари ҳам яқин бўлгани учун ўзбек халқининг илгор вакиллари, жумладан, жадидлар шу театрларнинг спектакларини завқ билан томоша қилганлар. Улар шу билан гина кифояланиб қолмай, Туркистонда ҳам миллий театр санъатини барпо этиш лозим, деган қарорга келганлар.

“Ўзбек томошибинларининг татар театри намуналари билан танишишлари, - деб ёзди академик Мамажон Раҳмонов, - аввало Туркистонда яшовчи татар ҳаваскорлари спектакллари орқали бўлди”¹⁹³. Олим 1800 йилдан Туркистонда яшаган, ўзбек ва форс тилларини ўрганиб, 700 га яқин китоб, рисола ва мақолалар ёзган Н.С.Ликошиннинг “Туркистонда кечган умр палласи” (“Полжизни в Туркестане”, С.-Пб., 1916) деган китобидан қўйидаги воқеани келтирган: “...1904 йилнинг 4 апрелида Тошкентда подполковник С.Г.Еникеевнинг уйида Номиқ Камол (озарбайжон драматурги – Н.К.)нинг “Ишқ балоси” спектакли ўйналди. Шу кечада машхур татар зиёлилардан А.А.Диваев Европа театрининг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлади. Бу кечага меҳмон сифатида ўзбек зиёлилари ҳам таклиф қилинган эдилар. Бундай оиласий спектакллар кейинчалик ҳам ўйналиб турди. Чунончи, 1909 йилда ўша Еникеевнинг хотини Саодатхонимнинг ташаббуси билан бир кеча ўтказилган. Кечада ўзбек театри ташкилотчила-ридан бири Абдулла Авлоний ҳам бўлган. Шу куни Ф.Камол (Ғалиақар Камол – татар драматурги – Н.К.)нинг “Биринчи театр” номли комедияси ўйналган. Ҳамзабой образи мисолида фанатизм ва чиркин феодал тартибларни танқид қилувчи бу пьеса ўзбек зиёлиларига жуда ёқсан эди”.

Шу йилларда ўзбек-татар ва ўзбек-озарбайжон маданий алоқалари изчил давом этиб, Туркистонда нафақат театр санъатига бўлган қизиқишининг кучайиши, балки миллий театрни яратиш орзусининг ҳам туғилишига сабаб бўлди.

¹⁹³ РАҲМОНОВ М. Ўзбек театри тарихи. – 1968. – Б. 264.

Бу алоқалар самараси 1916 йил 30 декабрда “Лайли ва Мажнун” операсининг Озарбайжон театри режиссёри ва артисти Сидқи Рұхилло раҳбарлигига ўзбек театрдида саҳналаштирилишида, айниқса, яққол кўринди. Озарбайжон ва ўзбек театрлари ўтасидаги ижодий ҳамкорлик кейин ҳам давом этди. Ўзбек театрининг шаклланиши ва ривожланишида Ҳалима Носирова, Холида Хўжаева, Сайфи қори Алимов, Қудрат Хўжаев сингари бир гурӯҳ истеъдодли ёшларнинг 20-йилларда Бокудаги театр техникумидаги саҳна сирларини ўрганиб келганлари ҳам катта аҳамиятга молик бўлди.

Биз ушбу мақолада ўзбек театрининг туғилишида муҳим аҳамиятга эга бўлган янги бошқа бир манба тўғрисида фикр юритмоқчимиз.

Ҳар бир миллий маданиятда бўлганидек, ўзбек маданияти тарихига назар ташлаган киши миллий театримиз “илдизлари”ни қўғирчоқ театрининг келиб чиқиши ва шаклланиши давридан ахтариши табиий. “Ўзбекистон қўғирчоқ театри” (1928) китоби муаллифи М.Гавриловнинг юонон муаллифлари тадқиқотларига асосланиб айтишича, қўғирчоқ атамаси, христиан йилномасига кўра, юононлардан VII асрда, Тан сулоласи даврида ўртаосиёлик эронийлар орқали Хитойга ўтиб, ундан бутун Шарққа тарқалган. “Соя театри турли жойларда мустақил равишда пайдо бўлмаган, деган фикрдаги тадқиқотчилар, - деб ёзган М.Гаврилов, - унинг ватанини Хитой деб ҳисоблашга мойиллик билдириб, унинг, эҳтимол, Ўрта Осиё ва Эрон орқали Онатўли туркларига ўтиб борганини; XVII аср ўрталарида Италияда, кейинчалик эса Германия ва Францияда пайдо бўлганини айтадилар”. Аммо соя театрининг Шарқдан Farbga ўтиш манзили Ўрта Осиё бўлганлигини исботлаш ҳозирча қийин, чунки бу театрнинг излари унинг ўзидан топилмаган”¹⁹⁴. Ҳозирги Ўзбекистон, М.Гавриловнинг фикрича, XIX аср ўрталарида қадар халқ театрининг фақат бир турини – қўғирчоқ ёки “қўғирчоқ ўйин”нигина билган, холос. Аммо шу муаллиф Туркистондаги “қўғирчоқ ўйин” тарихини 100-150 йил деб ҳисоблаган ва унинг икки тури – “чодир хаёл” ва “қўл қўғирчоқ” турлари бўлганлигини ёзган. Яна шу манбадан аён бўлишича,

¹⁹⁴ ГАВРИЛОВ М. Кукольный театр Узбекистана, – Т. 1928. – С. 8.

ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги қўғирчоқ театрининг шу икки тури Шомухиддин Шоазимов ва Турсунбой Абдужабборовнинг фаолияти билан бевосита боғлиқ эди. Аммо улардан бирининг XX аср бошларида, 77 ёшида вафот этиши, иккинчисининг эса 1897-1898 йилларда Шарқий Хитойга кўчиб кетиши билан “чодир хаёл” тарихига узилкесил нукта қўйилган.

Санъатшунослик фанлари доктори Мұҳсин Қодировнинг ёзишича, Ўзбекистонда қўғирчоқ театрнинг “чодир хаёл”, “чодир жамол”, “фонус хаёл” турлари фаолият кўрсатиб келган¹⁹⁵.

XVIII-XIX асрлардаги ўзбек халқининг миллий-этнографик маданиятида, қўғирчоқ театридан ташқари, “Кема ўйини”, “Катта ўйин” сингари мураккаб сюжетли и рақслар бўлган. Кўқон хонлигидаги рус элчиси М.Алибеков 1872 йилда “Кема ўйини” рақсини томоша қилиб, ундан олган таассуротларини “Худоёрхоннинг хонаки хаёти” деган мақоласи (1903)да бундай ифодалаган: “Раққос ва раққосалар тушиб олган кемалар турли рангдаги шоҳи матолардан драфировка қилинган, этаги ерга тегиб туради. Ўйновчининг оёғи кўринмайди. Кемаларга байроқча ва фонарчалар илинган. Кеманинг тумшуғига аждаҳо расми чизилиб, унинг пастки қисмига чизилган оёқнинг сурати эса худди кема ҳайдаб кетаётганга ўхшайди”. Бошқа бир рус элчиси И.Иброҳимовнинг “Туркестанские ведомости” (1872, 24 апрель) газетасида чоп этилган мақоласидан маълум бўлишича, бу рангба-ранг кемалардага рақс ва пантомималарда 60 нафар раққос ва раққосалар иштирок этишган, 40 – 50 атрофида чархлар бўлган¹⁹⁶.

Яна Ликошиннинг М.Раҳмонов китобида келтирилган қуйидаги сўзларига эътибор берайлик. У рақсанъяти мактабидаги таълим усуллари тўғрисида бундай ёзган: “Раққосни музика остида ўйнашга, қўл ва оёқ ҳаракатларининг пластик ва нафис бўлишига, тан ҳаракатларининг эпчил ва силлиқ чиқишига, кўз ва юз мимикаларига, ҳар бир ҳаракатнинг чуқур маънога эга

¹⁹⁵ Қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 11-жилд. – Т., 2005. – Б. 344.

¹⁹⁶ М. АЛИБЕКОВ ва Н.С.ЛИКОШИННИНГ хотиралари ҳамда И.Иброҳимовнинг маълумоти М.Раҳмоновнинг номи юқорида қайд этилган китобидан олинди.

бўлишига, ҳатто шеър ўқишига ўргатиларди. Бунинг устига, раққос ширин товушга эга бўлиб, уларни ашула айтиш, музика асбобларида чалишга ўргатиларди”¹⁹⁷.

Агар миллий-этнографик маданиятимизнинг таркибий қисмларидан бири бўлган қўғирчоқ театр ҳозирги театр санъатининг ибтидоий кўриниши бўлса, XVIII-XIX асрларда Кўқон хонлигига намойиш этилган “Катта ўйин”, “Кема ўйини” сингари томошалар безалиши, сюжети, мазмуни, бадиий ансамблъ томонидан ижро этилиши билан ҳозирги театр спектаклларига яқинлашиб келади.

Ҳар бир миллатнинг адабиёти ва санъати шу халқ руҳий оламининг кўзгусидир. Туркистонга хориждан истилочи ёки сайёҳ бўлиб келган кишилар биринчи навбатда ерли миллатнинг санъати ва адабиёти билан танишиб, халқнинг ўзи ҳақида тасаввур ҳосил қилганлар, шу санъат ва адабиёт намуналаридан олган таассуротларини ёзib қолдирганлар. XIX аср бошларида Кўқон хонлигига келган Поспелов ва Бурнашев деган рус элчилари Кўқондаги халқ сайилида намойиш этилган актёрлик ўйинларини кўриб, лол қолишган. Сибирдаги ҳарбий корпус таржимони Ф.Назаров эса Тошкент ва Кўқондаги халқ сайилларини ўз кўзи билан кўриб, қўқонлик санъаткорларининг актёрлик маҳоратига катта баҳо берган. М.Раҳмоновнинг хотира-лашича, Кўқоннинг Катта чорсуси шаҳарнинг марказий сайилгоҳи бўлиб, сатҳи 3 минг квадрат метрдан зиёд бўлган шу майдонга 5 - 10 минг томошабин жо бўлар, шаҳарнинг йирик кўчалари, бозор ва расталарининг ҳаммаси шу Чорсуга келиб туашган эди.

“Гоҳо-гоҳо, - деб ёзади хотиранавис, - бозор майдонининг ёки Чорсунинг бир чеккасида кўққисдан халқнинг баланд кулгуси ва ҳайқириклари эшитилиб қоларди... Демак, у ерда актёрлар ўзларининг қизиқ ўйинлари билан ҳаммани кулдирмоқда ёки қўғирчоқбоз, раққос ва ёки муаллақчи ўз хунари билан томошабиннинг олқишига сазовор бўлмоқда...

Кечаси томошалар Катта чорсу майдонига кўчарди... Майдоннинг бир чеккасида бордон билан ўралган бир кичик хона пайдо бўларди. Бу, актёрларнинг кийим-кечак

¹⁹⁷ М. АЛИБЕКОВ ва Н.С.ЛИКОШИННИНГ хотидалари ҳамда И.ИброХимовнинг маълумоти М.Раҳмоновнинг номи юқорида қайд этилган китобидан олинди.

кыйиб, грим қиласынан жойлари. Созанда ва ашулачи ҳофизлар Чорсунинг ҳар иккى томонидаги чойхоналарга бўлиниб ўтирадилар. Томоша созандаларнинг машки билан бошланарди, ўйинни корфармон бошқаради. Даврага ҳофизлар чиқардилар, сўнгра бир нафас асқия кетарди. Шундан сўнг рақосларга навбат келади, охирида бир неча спектакль кўрсатилади.

Бундай сайиллар Кўқонда гоҳо хоннинг фармони билан Ўрда атрофида ҳам ташкил қилинарди”¹⁹⁸.

XVIII-XIX асрларда ҳозирги Ўзбекистоннинг санъат ривожланган ҳудудларида ҳалқ театрлари майдонга келди. Ўзбек театри тарихчилари Мулла Қосим ҳожининг М.Рахмонов архивида сақланаётган хотирасига асосланиб, Мадалихон даврида саройда “саҳналаштирилган” спектакллар орасида “Мударрис” спектакли ҳам бўлгани ва шу спектакль Бидиёршум труппаси томонидан ўйналганини ёзиб келадилар. Шу даврда Кўқон адабий муҳитида ҳажвий адабиётнинг ривожлангани сабаблими ёки ҳалқ театрининг ўзига хос ва муҳим хусусиятими, ҳар ҳолда бу спектакль ҳам, Бидиёршум, Зокир эшон труппаларининг бошқа спектакллари ҳам ҳажвий рух билан сугорилган. Қўғирчоқ театри билан бошланган ўзбек ҳалқ театри шу даврга келиб, муайян қаҳрамонлар ва воқеалар тасвирланган, диалоглардан таркиб топган саҳна асарларини сарой ва майдонларда намойиш эта бошлаганлар. Шу даврда сўзнинг ҳалқ театри спектаклларидағи аҳамияти беҳад даражада ошган. Томошибинлар нафақат масҳарабоз ва ҳалқ артистларининг хатти-ҳаракатидан, балки улар оғзидан чиққан “теша тегмаган” сўз ва иборалардан, М.Рахмонов эслаганидек, кўпроқ кулган бўлишлари мумкин.

Муҳаммад Солиҳ Бидиёршум “ўзбек ҳалқ драматургияси”нинг асосчиларидан биридир. Ўз даврининг билимдон ва ҳар томонлама истеъоддли кишиларидан бўлган бу зот шеърлар ёзган, созандалик қилган, рақс тушган, музика ва рақс санъатлари бўйича кўп кишиларга устозлик қилган. У яратган юздан зиёд спектакллардан бири – “Мударрис” ўткир ҳажвий асар бўлиб, унда, Мударрис, Шогирдпеша, Мутавалли, Бойдан ташқари, 10 та муллавачча иштирок этган. М.Рахмоновнинг Мулла Қосим ҳожи

¹⁹⁸ РАҲМОНОВ М. Кўрсатлган асар. – Б. 41.

хотирасига асосланиб айтишича, “Бу пьеса бадий фазилати, маънавий ва ғоявий йўналиши, композициясининг пухталиги, тилининг бойлиги жиҳатидан XVIII оғзаки комедияларининг энг яхши намунаси деса бўлади”¹⁹⁹.

Ижодий фаолияти Қўқон хонлиги даврида кечган Зокир эшоннинг театр труппасида эса 30 дан зиёд қизиқлар бўлиб, улар ижросида, “Мударрис”дан ташқари, “Заркокил”, “Авлиё”, “Фарзанд дуоси”, “Қаландарлар”, “Мардикор ва нонвой”, “Улоқ”, “Келин туширди”, “Имом домланинг уйланиши” сингари ўнлаб спектакллар томошабинлар оммасига тақдим қилинган. Агар шу асарларнинг сарлавҳаларига эътибор берсак, уларнинг халқ ҳаётидан, кундалик турмушдан олинганлиги, айрим кишиларга хос нуқсонлар ва эскирган удумларнинг ҳажв боиси бўлиб хизмат қилганини кўрамиз. Шу спектаклларда кўтарилиган ҳаётий масалалар, яратилган образлар, топилган сюжетлар XX аср бошларида ҳам ўз қимматини йўқотмаган бўлса керакки, драматург Хуршид Зокир эшон труппасининг “Мақтанчоқ қиши”, “Эр ва хотин” спектаклари асосида шу номлардаги бир кўринишли пьесаларини, Чўлпон эса Зокир эшоннинг шогирди Юсуф қизиқ сюjetи асосида “Яна уйланаман” пантомима либреттосини ёзган. Кўрамизки, М.Гавриловнинг тахмини бўйича, 100-150 йиллик йўлни босиб ўтган қўғирчоқ театри XIX асрнинг ўрталарига келиб, реалистик саҳна асарларининг майдонга келишига замин ҳозирлади. Масҳарабоз ва муқаллидлар деб аталган Бидиёршум ва Зокир эшонларнинг актёрлик трупалари эса ўз асарлари билан Хуршид ва Чўлпон сингари ўзбек драматурглари қаламига мансуб саҳна асарларининг яратилишида хамиртуриш вазифасини бажарди.

Шу икки драматургнинг замондоши ва қаламкаш биродари Абдулла Қодирийнинг “Мехробдан чаён” романидан аён бўлишича, у ҳам Қўқон ва Марғилонга қилган ижодий сафарлари вақтида Бидиёршум каби XIX асрда яшаган Қўқон театр трупалари спектакларининг овозасини эшитиб, уларга қизиқиб қолган. Ҳатто шу романнинг “Хон кўнгил очмоқчи” ва “Қизиқлар” деган фаслларида Мадалихон даврида Ўрда боғида ўтказилган кўнгилочар томошаларни ҳам тасвирлашни лозим топиб, Зокиргов

¹⁹⁹ РАҲМОНОВ М. Кўрсатилган китоб. – Б. 67.

(Зокир эшон) труппаси ижросида намойиш этилган “Шайхулислом” спектакли тасвирига каттагина ўрин ажратган.

“Кизиқлар” фасли қўйидаги лавҳа билан бошланади:

“Зокиргов хонға құллик қилди ва икки-уч қадам бордон томонға юриб, бутун товши билан чақирди:

- Баҳромбой! Ҳой, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккинчиси кафшсиз, олди очиқ, кир яхтагидан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбогини ушлаган, бошяланг бир йигит чиқди.

- Эшак ҳанградими-а! – деди Баҳром ва у ёқ-бу ёққа алонғлаб олғандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди. – Сингли талоқ битни қочирдим-да! (Кулги.)

- Баҳром деяпман, менга қара!

- Э-эй, Зокир ака. Сен чақирдингма?.. Ҳа, нима гап?

- Хонни кўндиридим!

- Кўндиридингма?.. Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб. (Кулги.)

- Улар қани?

- Уларингма? Уларинг ичкарида ятипти...

...- Зокиргов аччиғланди:

- Сенларга бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдига бир пой кафш билан чиқсанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди:

- Чиқсан чиқавураман-да. Хоннинг ҳам менга ўхшаган бир одам-да, ака. (Кулги.)²⁰⁰

Биз бу лавҳани ўқир эканмиз, қизиқларнинг хон олдидаги шундай сўзларни айта олганига ишонмаслигимиз мумкин. Лекин қизиқлар жасорати шундаки, улар, Европа мамлакатларидаги сарой масхарабоз (шут)лариdek, кулги ёрдамида, ҳазил йўсинида хонлар, беклар, бойлар сажиаси ва фаолиятидаги камчиликларни аксар ҳолда дадил айта олганлар. Чўлпон “Кизиқлар” (1936) мақоласида ҳозирги китобхонларни ўйлантириб қўядиган бундай сўзларни ёзган: “Катта-катта издиҳомларда, йиллик сайилларда неча кеча-кундузлик тўйларда сўз қилатурған қизиқлар неча мингларча халқнинг жуда зўр мароқ билан ўзларига тикилиб турганини кўрганларидан кейин, жамиятнинг файзи билан дадилланиб, мамлакатнинг катталарини,

²⁰⁰ ҚОДИРИЙ А. Танланган асарлар. – Т., 2014. – Б.19-20.

беклар, ҳокимлар, қозилар, раислар, муҳрдорлар ва ҳатто хонларнинг ўзларини таңқид қилиб ташлар эдилар. Натижада баъзиларининг боши кетиб, баъзилари бир оқ уйлик (бадарға) қилиниб, бир хиллари эса бошқа мамлакатларга қочиб, хонавайрон бўлардилар. Фақат уларнинг оғизларидан чиққан буюк ҳақиқатлар, ҳақиқатгўй шоирларнинг ўлмас асарлари каби, ҳалқнинг кўнглига ёзилиб қоларди ва мучаллардан-мучалларга ўтарди. Фақат шоирларнинг асарлари қофоз бетига битилгани учун шу кунгача сақланиб қолғани ҳолда, қизиқлар айтган ҳақиқатлар тилдан-тилга кўчаркан, юз йилларнинг узун йўллари ичida ўчиб, йўқ бўлиб кетганлар²⁰¹.

Биз XVIII-XIX асрларда яшаган ҳалқ театри намояндалари, улар тузган ва раҳбарлик қилган труппалар ҳамда шу труппаларнинг спектакллари билан бир оз юзаки танишган бўлсак ҳам, ўйлаймизки, шу кузатувларнинг ўзиданоқ ўзбек ҳалқ театрининг замонавий миллий театр санъатининг туғилишида бирламчи ва муҳим манба бўлиб хизмат қилгани сезилиб туради. XX асрнинг 10 - 20-йилларида Хуршид (“Мақтандоқ киши”, “Эр ва хотин”, “Колхозда тўй”), 20-йилларда Ҳамза (“Ҳажвий лахтаклар”, “Бурунғи сайловлар”, “Қозининг сирлари”, “Бурунғи қозилар ёки Майсаранинг иши”) ва Чўлпон (“Хужум”) ёзган ҳажвий саҳна асарларига назар ташлаган киши улар “юраги”да юқорида тилган олинган ҳалқ театрларининг “қон”и жўш уриб турганини кўради. Умуман, замонавий ўзбек драматургиясида комедия жанрининг туғилиш, шаклланиш ва ривожланиш жараёни шу муборак манба билан бевосита боғлиқ.

Ўзбек ҳалқ театри анъаналарига бўлган муносабат мустақиллик йилларида кескин ўзгарди. Миллий маросимлар ва урф-одатлар эъзозланаётган ва яна яшашда давом этаётган ҳозирги даврда ҳалқ театри анъаналари ҳам театр саҳналари-ю шаҳар майдонларида бўй кўрсата бошлади. Ўзбекистон Миллий академик драма театри репертуаридан ўрин олган айрим спектаклларнинг ўн йиллар мобайнида саҳнадан тушмай келаётгани сабаби шу анаъаналарнинг давом эттирилаётгани ва бойитилаётгани билан боғлиқ. Шу нарса гаройибки, совет даврида ҳам миллий театр анъаналарини давом эттириш билан бирга

²⁰¹ Чўлпон. Адабиёт надир. – Т., 1994. – Б. 116.

халқ театрининг шоҳ асарларини тиклашга қаратилган уринишлар ҳам бўлган.

Ўзбекистон ССР ташкил этилган куннинг 20 йиллиги муносабати билан тузилган Ҳукумат комиссиясига 1944 йилда Тошкентда Катта халқ сайилини ўтказиш, бунинг учун қадимий томоша ва ўйинларнинг энг яхшиларини тўплаш, ўрганиш ва тиклаш вазифаси кўйилган. Таркибида Юсуфжон қизиқ, Тўхтасин Жалилов бўлган бу комиссия Сулаймон қори, Усмон қори, Пўлатжон қизиқ, Ориф гармон сингари 40 га яқин қизиқларни, Эрка қори, Мама Юнус каби ўнлаб асқиячиларни тўплади. Барча вилоятлардаги таниқли халқ санъаткорлари Тошкентга таклиф этилади. Сайил дастурида турли ашула, рақс ва асқиялардан ташқари, томошибинларга қадимий “Заркокил” ва “Кема ўйини” халқ спектаклларини ҳам кўрсатиш кўзда тутилган эди. Юсуфжон қизиқ ўз зиммасига тушган шу нозик вазифани бажариш мақсадида кекса қизиқларнинг шу спектакллар ҳақидаги хотираларини тўплайди, 100 дан зиёд раққос ва раққосаларга қадимги халқ ўйинларини, кемада қандай юришни, қандай қадам ташлашни ўргатади. Муқимий номидаги театрнинг корхонасида эса шу спектаклларга мос лиbosлар тикилади.

“Ниҳоят, сайил бошланди, – деб ёзади сайил билан боғлиқ ташкилий ишларга мутасадди бўлган М.Рахмонов, – январь совуқларининг зинфиртобига қарамай, стадионга одам сифмас, музика ва ашула садолари янграмоқда эди.

Уста Олим шогирдлари билан ўртага тушади, 30 доирачининг серзавқ зарби кўкларга кўтарилар, олдинда “Ноз ўзгача”ни айтиб Ойбачча ўйнаб борарди. Сўнgra у чарж қилишга ўтади, 400 мартадан кўп айланади, худди ўртада шаббодада қоғоз пилдироқ айланәётганга ўхшар, одамларнинг кўзи қамашар эди...

...Кирқ нафар қизиқ қатнашиб, катта тайёрлик кўриб ўйналган “Заркокил” ҳам томошибинни кулдириб, ичагини уза ёзди. Шундан сўнг “Кема ўйини”га навбат келди. Проекторлар нурида стадионнинг шимол томонидан майдонга майда қадам ташлаб, кемаларда ўтирган 100 раққоса чиқиб келмоқда, уларнинг қайиқларида ўрнатилган фонусчалар турли рангда ёниб, стадион кўкдаги юлдузларни эслатар, ажойиб бир гўзаллик кашф этган, уларнинг ўйинларига оркестр жўр бўлиб, ҳофизларнинг шўх ялла-

лари қандайдир бир нафис ва ёқимли бир манзара яратар, ҳар бир жест, қўл, тан, бош, оёқ ҳаракати музика ва ялла тактига монанд келарди...”²⁰²

Афсуски, Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан сўнг, миллий халқлар ижтимоий онгининг уйғониши, маданий анъаналарининг тикланиб, миллий ғуур туйгуси пайдо бўлиши мумкинлигини сезган совет давлати ва большевиклар партияси бундай миллий анъаналарни халқларнинг руҳий ҳаёти ва хотирасидан ситиб чиқариш учун барча чораларни кўрди. Лекин орадан қарийб ярим аср ўтганига қарамай, мустақилликнинг ҳаётбахш шабадалари эсиб, яна миллий-маданий анъаналар тикланиб, уларнинг янги, баҳтили ва абадий давом этувчи ҳаёти бошланди.

1914 йил 27 февралда туғилган ўзбек миллий театри қардош ва хорижий халқларнинг театр маданияти эришган тажрибалар ва ютуқлар билан бирга миллий театр анъаналарига ҳам таянган ҳолда шаклланиб, шарафли ва машаққатли ижодий йўлни босиб ўтди. Шу йўлни босиб ўтиш жараёнида истеъододли артистлар, драматурглар, режиссёрлар, рассомларнинг бир неча авлоди майдонга келди ва улар меҳнати билан шундай афсонавор спектакллар яратилдики, улар ўзбек халқи ижтимоий онгининг ўсиши, маданий оламининг бойиши, руҳий ҳаётининг янгиланиб ва гўзаллашиб боришида муҳим аҳамиятга молик бўлди.

Ана шундай ижодий парвозни жадид театрининг қалдирғочлари бошлаб бердилар.

***

Баҳром ИРЗАЕВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси”
музейи катта илмий ходими

ЎЗБЕК МУСИҚА МАДАНИЯТИ ВА ЖАДИД ТАРАҚҚИЙ ПАРВАРЛАРИ

Ўзбекистон ҳудуди қадимдан Шарқ мусиқа маданийининг шаклланиш бешикларидан бири ҳисобланади. Бироқ, Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати, айниқса, тоталитар тузум ҳукмронлиги шароитида мусиқа маданияти ривожланишнинг зиддиятли ҳолатларини бошидан ўтказди. Мустамлакачилик даврида Туркистон²⁰² РАҲМОНОВ М. Кўрсатилган китоб. – Б. 396.

минтақаси бир томондан миллий зулм остида қолган бўлса, иккинчи томондан бир неча асрлар давомида жаҳон тамаддуни тараққиётидан узулиб қолган ўлка яна дунёга юз бурди. Бу даврда Туркистонга кўплаб европа маданияти ютуқлари кириб келган бўлса, айни пайтда европага ҳам туркистонликларнинг мусиқа маданияти жавоҳирлари тарқала бошлади. Жумладан, 1905 йилда Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов Москва ва Рига шаҳарларига сафар қилиб, унинг ижросидаги “Илғор”, “Янги Курд”, “Эшвой”, “Сувора” каби 20 дан ортиқ кўшиқлар грамафон пластинкаларига ёзиб олинган ва европалик шарқ мусиқаси шинавандаларига тарқатилган эди²⁰³. Унинг хизматлари ўлароқ Туркистоннинг бир қанча шаҳарларida грамафон пластинкалар сотувчи дўконлар ташкил этилди²⁰⁴. 1909 йили Хўжанд мақом мактабининг забардаст ҳофизларидан, бетакрор хонанда ва бастакор, ўзининг “ишками” усулдаги овози билан Бухоро амири саройида ҳам машхур бўлган Содирхон ҳофиз томонидан ижро этилган кўпгина ашулалар Англиянинг “Пишущий Амур” грамафон фирмаси томонидан ёзиб олиниб дунёга тарқалиб кетганди²⁰⁵. Шунингдек, Бухоро шаҳрида Амир ҳофизлари йиғини - “рикоб” раиси бўлган “Шашмақом” билимдони Ота Жалол Носиров ва Самарқандда унинг шогирди Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов (1855-1936)²⁰⁶лар ижод қилган. Ҳожи Абдулазиз нафақат “Шашмақом” билимдони, балки, “хоразм санъатини бир уста воситасида урганчлик Ёкуб Дорчидан, Фарғона йўлларини Ашурали Маҳрамдан таълим олган”²⁰⁷ ва миллий санъаткор даражасига эришган киши эди. Уларнинг шарофати билан кейинроқ “Ўзбек мусиқаси”, “Ўзбек ва бошқа Шарқ ҳалқлари мусиқа маданияти ҳақида”, “Тожик мусиқаси”, “Фарғона, Бухоро ва Хива қўшиқлари” каби йирик асарлар дунё юзини кўрди²⁰⁸.

²⁰³ История узбекской советской музыки. I том. Ташкент, F.Фулом, 1972й. – Б. 45.

²⁰⁴ БАДАЛОВ М. Умрбокийлик // Нафосат, № 9-10, 1993 й. – Б. 18-19.

²⁰⁵ СОКИН Ш. Содирхон ҳофиз // Совет Ўзбекистони санъати, № 6, 1983 й. – Б. 25.

²⁰⁶ ИСМАТИЙ И. “Маориф ва ўқитувчи” жунали, № 7-8 сон., 1927 й.

²⁰⁷ ЗАФАРИЙ Ф., МИ З – 37. Инв. 168. №62. Ўзбек музикаси тўгрисида // Аланг. 1930. – Б. 10.

²⁰⁸ Миронов Н. номи остида “Ўзбек мусиқаси”, “Ўзбек ва бошқа Шарқ ҳалқлари мусиқа маданияти ҳақида”, “Бухоро, Фарғона ва Хива қўшиқлари”.

Ўтган асрнинг бошларидаги ўзбек тараққийпарвар зиёлиларининг кўзга кўринган вакиллари Фитрат, Чўлпон, Садриддин Айний, Гулом Зафарий, Ҳамза, Муҳиддин Қори Ёқубов каби машхур шоир, ёзувчи, педагог-маърифатпарварларнинг қатор мақолалари ва рисолаларида уларнинг ўзбек мумтоз мусиқа маданияти, айниқса, миллий мусиқа меросига муносабатлари ўз ифодасини топган. Фитратнинг илмий тадқиқотларида Марказий Осиё мусиқа илмининг таркибий тузилиши, фан предмети, тадқиқ усуллари муфассал ёритиб берилган эди²⁰⁹. Гулом Зафарий ижодий меросининг ҳам асосий қисми ўзбек миллий мусиқаси ва унинг тарихи тадқиқига бағишлиданади²¹⁰. Садриддин Айний ўз мақолаларида Ота Жалол, Ота Фиёс, Қори Камол, Қори Нажм, Миратожон танбурнавоз – “Тилланохун”ларнинг ўзбек, тожик мусиқа маданияти тараққиётига қўшган чексиз ҳиссаларини таърифлаб ўтган эди. Энг аҳамиятли томони “Чигатой гурунги”нинг фаолларидан, “Кўмак” жамияти аъзоси Сайид Али Усмонхўжаев ўзбек миллий мусиқа меросини асрар қолиш масаласини биринчилардан бўлиб илгари сурганди. У ўзининг “Эндигисини қўлдан бермайлик” мақоласида: “Хозир Тошкентда Туркистон мусиқасига бутун вужуди билан берилган мусиқа профессори Успенский бор. Бу ўзида бўлган иқтидорини, илм ўқуб етиштирган бутун кучини Туркистон мусиқасига берган. Тўғрисини айтганда, бу киши Туркистон мусиқасининг мажнуни. Успенский француздар руҳида мусиқа ёза олатурган мусиқий шоири (композитор) бўлса ҳам Туркистон мусиқийси учун мана шу истеъодидини йўқотди. Мусиқашуносларча айтганда ерга кўмди.

Бу киши Туркистон мусиқасини, саноий нафисанинг бошқа бўлакларига ўхшаш гавдалантирад, унинг соясини нота орқали қофоз бетларига олар. Демак, буни ҳам ўлмас битмас қилас. Ул Туркистон оҳангларини нотага олғонда шу қадар эҳтиёт билан оладирки, бундай озорсизлик ёлғиз ошиқларнинг ишидир. Яъни, оҳангларни нотага олганда бузуш, янгилиш ёки Оврупо оҳангларига аралаш қилувдан

²⁰⁹ ФИТРАТ А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тариси. Тошкент. Фан. 1993 й.

²¹⁰ ЗАФАРИЙ F. Шарқ кўйлари ва чолгулари (Гулистон №1.60 б.), СИТИ, МИЗ – 37. Инв. 168. №62. ЗАФАРИЙ F., Ўзбек музикаси тўғрисида // Аланга. 1930. – Б. 10.

сақланар. Бу оҳангларни ўз аслида, ўз руҳида ёзмокқа тиришадир. Бунинг тиришуви шу қадарки ўзига ўзи ишонмас. Ёзғон асарларини ҳикмат мосиналари билан текшириб кўради. Граммафонга қўйиб эшиладир. Мусиқашунослар орасига солиб мунозара музокара қилодир (тавқид бизники-муаллиф).

.... Мана бу бечоралар Туркистон мусиқийсига берилиб ишлар эканлар, ҳеч бир ёрдамчилари йўқ. Буларни тақдир этадирган кишилар ҳам йўқ. Материаллар йигув учун бир ерга боратурғон бўлсалар от арабалари йўқ. Сўзнинг қисқаси ҳеч таъминсизлар. Ҳозир энди бир нарсасиз чарчаганга ўхшайдилар. Успенский шундай сўйган ва фойдалик ишини ташлаб жой ахтармоқчиdir. Эҳтимол бундай кишилар тағин ўлкамизда бордир. Бундай кишиларнинг яқин орада бизнинг орамиздан чиқиши кийиндир. Ҳукумат бошида турган кишиларимиз бунга аҳамият бериб, буларга кераклик нарсаларни етиштириб бериб турсалар бизнинг қанча нозлиқ, ёқимлиқ оҳангларимизни ўлимдан агадий қутқозғон бўлар эдилар. Эскиларимизни қўлдан бердик, энди ҳозирғиларимизни қўлдан бермайлик!²¹¹ – деб бонг урганди. Шундан сўнг улар БХСР ҳукумати томонидан ишга олиниб, Бухоро Шашмақомини нота олишга киришадилар.

Саййид Али Хўжа²¹² “Саноий нафисамиз ўлди” мақоласида ҳалқимизнинг миллий санъати нақадар улкан ва қадимиyllигига ургу беради. Ҳалқ амалий санъати, миллий кийимлар, миллий меъморчилик, миллий мусиқа ва уларнинг ҳар бирининг беназир ва бетакрор жиҳатларига тўхталиб, “... мусиқани олсоқ, ҳозир Бухородан топилган асарларда қандай мусиқашунослар ва мусиқий шоирлар (бастакорлар) етишган эканлигини кўрсатди. Баъзи ерларда топилган мусиқий товушлар Оврупода йўқ экан. Дугоҳ (мақом санъати назарда тутилмоқда-муаллиф) ҳозир европа мусиқа санъати англаб етишган қарашлар бизда илгари бўлганлигини кўрсатади. Бизнинг Навоийдек мусиқий шоирларимиз одамнинг сўзини ўксик (ноқис) эканлигини англаб бутун миядаги, кўнгилдаги тилакларни сўз билан айтиб бўлмаслигини, кўнгилда бўлган у

²¹¹ САЙЙИД АЛИ ХЎЖА. Эндигисини қўлдан бермайлик // Қизил байрок. 1922 йил 2 февраль. – Б. 1.

²¹² Кейинчалик Германияга таълим олиш учун йўлланган, иқтисод фанлари доктори, профессор бўлган.

нозли ўюнларни, дардларни ёлғиз чолғу (мусиқий) орқали дунёға-тошқорига чиқарув ёлғиз мусиқий куйлар билан гина бўлатурғон эканлигин тушунганларини Дугоҳ каби бир (опера) билан дунёга билдирганлар. Бизда мусиқийга тушунув нақадар буюк эканлигини мана шу қисқагина чиройлик легенда кўрсатадир...

Бизнинг мусиқий куйларимизнинг нақадар чиройлик эканлигини бироз янтишиликлар билан бўлса ҳам Оврупо оркестри билан айтилганда ҳамма кўрди, ҳамма овруполикларнинг ўзи ҳам унинг асирига айланди”, дейди Саййид Али Хўжа²¹³.

Кейинроқ “Ер юзи” журнали саҳифаларида Шокиржон Раҳимий томонидан эълон қилинган бир мақолада: “Ўзбек мусиқаси бой, қозоқ, қирғизлардаги оқин-ўланчилар бор, Фози Олим Самарқанд атрофига, Тошкентнинг Қонжиғали кентида, Фарғонанинг Шаҳриҳон атрофига баҳшиларни ўргангандан ва уларнинг мероси, мусиқачиларнинг санъати барчасини тарихий бинолар ва китоблар қаторидаги миллатнинг нодир бойлигидир, улар шогирдлар тайёрлаши, куйларини нотага олиш керак”, дейди. У: “Тошкентда Мулло Тўйчи, Шораҳим, Абдусоатлар, Бухорода Жалол ота, Ҳайдар қул, Мирзо Ғиёс, Домла Ҳалимлар, Самарқандда Ҳожи Абдулазиз, Хўжандда Содирхон, Фарғонада Юсуф қизиқ ва бошқаларнинг ҳар қайсиси ўзбекнинг ёниб турган чироқлари!”²¹⁴ деб таъриф берган эди. Шу ўринда Муҳиддин Қори Ёқубовнинг 1926 йил “Ер юзи” журналида чоп этилган мақоласи муҳим аҳамиятга эга. У ўз вақтида халқимизнинг мумтоз мусиқий меросини асрар қолиш ва уни келгуси авлодларга безавол етказиш борасида ўз мулоҳазаларини билдиради²¹⁵. Шундан сўнг бу масала матбуотда кенг муҳокама этилади ва Искандар Икром: “Бухорога борган ижодий гуруҳ яна бир танбур нотаси топган экан, маълум бўлишича уни Ғиёс оқсоқолнинг бобоси Хоразмдан келтирган. Нўтанинг тузилиши XVIII аср миёналарида деб тахмин этиладир... Ўшал нўтанинг бир нусхаси Тошкент “Турон” кутубхонасида бор бўлса

²¹³ САЙЙИД АЛИ ХЎЖА. Санои нафисамиз ўлди // Кизил Байроқ. 1921 йил 3 август. – Б. 1.

²¹⁴ РАҲИМ Ш. 30-35 йиллар мусиқий йўлида // Ер юзи. 1926. №10. – Б. 8-9.

²¹⁵ ҚОРИ ЁҚУБИЙ. Ўзбекистон халқ ашулачиси // “Ер юзи” ойномаси. 1926 йил август, 11-сон, 5 бет. Туркистон 1993 йил 29 апрель. – Б. 3.

ҳам баъзи камчиликлар орқасида мутолаага қўйилмаган. Тездан тартибга қўйилиб мутолаага берилса керак”, дейди. Искандар Икром миллий қадрият бўлган мусиқанинг келажагидан ташвишланиб, “Хозиргача нотасиз чолиниб келаётқон Шарқ куйларининг баъзи бир мақом ва куйлари нотасизликдан йўқолиб, бузулиб кетаётибдир. Бундан хавотир олганлар уни Оврўпа ноталарида саклашга интилдилар, бироқ камчиликлари кўп экан”, дейди. У: “Кий – мақомларнинг юзага чиқишида ўшал ўлканинг ҳавоси, атрофи, аҳволи руҳияси ва қисқаси, мухитнинг таъсири кўп бўладир. Шу сабабдан бир ўлканинг мақоми бошқа ўлканикидан жуда фарқлидир, шунинг учун овропа нотаси ва олатлари шарқ мусиқасини қамрай олмайди” деб ҳисоблайди ва “Оврўпа нотаси 15 асрда яратилиб 4-5 асрлик тараққиёти натижасида бугунги ҳолга келган бўлса, биз ҳам шарқ нотасини яратишимиш лозим ва унинг учун мана шу танбур нотаси асос бўлади”, дейди. У Хоразм танбур нотаси танбурнинг 17-18 пардасидан (бўғимларидан) олингани ва ҳозирда анчагина қийинлигини айтади, бироқ аввалига европа нотаси чизиқларининг ҳам кўп бўлганини эслайди. Ҳукуматдан ёрдам умид қилиб, аввалига мақомнинг назарий асосларини мукаммал ўрганишга чақиради ва кейин нотани қулайлаштириш лозим. Бироқ, у кунгача Муҳиддин Қори таклиф этган Фонографга зудлик билан кўчириб, маҳсус фонд ташкил этишни тавсия қиласди. У ёшларни кўпроқ мусиқа мактабларига юбориб, мутахассисларни кўпайтириш керак, деб ҳисоблайди²¹⁶.

Париж ва Берлинда бўлиб қайтган Муҳиддин қори Ёқубов ҳақида “Ер юзи” журнали ўқувчиларига хабар бериб: “Франциянинг пойтахти Париж шаҳрида бутун дунё нафис санъати виставкаси бўлиб, унда Ўзбекистон миллий жумҳурияtlар орасида биринчиликни қозона олди. Ўзбек халқ ашулачиси Муҳиддин қори Ёқуб ўғли Париж театрларида ўзбекнинг нажот истаган, юракларидан чиқарган қадимги, оҳангдор наволари билан бирга ҳозирги тирик куйларини ўзбекка маҳсус хусусият билан (таъкид бизниски-муаллиф) гарблилар олдида ижро этди. Қори Яқубнинг рафиқаси Тамарахонум ўзбек кизининг ўйнокилағон

²¹⁶ ИСКАНДАР ИКРОМ. Эски танбур нотаси // Ер юзи. 1926. № 12. – Б.12-13.

онларини бундан кўпрак ғамгин, ҳасратлик кунларини маънодор ракслар билан гавдалантирили (тъкид бизники-муаллиф).

Муҳиддин қори ва Тамараҳонимларнинг қишлоқ йигитлари билан қизларининг лапар айтишиб, ўйнаб юрганларини кўрсатишлари Парижликларда бошқача шавқ уйғотди. Кишлекларимиздаги ишкнинг қанчалик табиий ва чиройлик экани уларга ёкли. Ашулачилиаримизнинг олқишилар орасида саҳнада қайта-қайта кўрилмакка мажбур бўлдилар". Муаллиф журналхонларга виставка ҳақида ахборот бериш билан бир вактда ўзбек наволари ўзининг нақадар қадимий, нақадар нағислиги билан жаҳон маданияти маркази ҳисобланган Парижда юксак баҳо олганлигига тўхталади. "Ашулачилиаримиз қайтарда Германиянинг пойтахти Берлинга тўхтади; Ўзбекистоннинг тузилганига бир йил тўлиши байрамида у ердаги маориф ваколатхонамиз ва ўқувчиларимиз тантаналик кечаси ясадилар. Бунда бир қанча муваффақиятлик чиқишиларда бўлганлар. Муҳиддин қори сўнгра Берлин Филармониясида яна каттароқ муваффақиятларга эришди. Кунчиқишининг қўпол халқидан ҳам бир нарса чиқармикин... деб ўлтирган минглаб халқ ўзбек оҳангларини эшитгач ихтиёrsиз қиймат беришга, узоқ олқишиламоққа мажбур бўлди. Албатта, бу биринчи маротаба бўлса керак, ўзбек кўшиғи ва ўйинлари Фарбий Оврўпа халқи олдида ижро этилди. Биринчи маротабаданоқ кутилган даражадан ортикрок муваффакият козонди. Берлин ашулашунослари Муҳиддин қорини хузурларида имтиҳон қилиб кўрдилар. Муҳиддин қори ўзининг Оврўпода ўқиш тилаги борлигиги билдирганда, улар бунга маслаҳат бермадилар.

Муҳиддин қори ҳозир Фарғонада ўзбекнинг йўқолиши олдида турган эски ашула ва куйларини тўпламоқдадир. Ашулаарнинг худди табиий куйини сақламоқлик учун яқинда Берлиндан келтирилган фонограф олати билан иш кўрса керак. Муҳиддин қорида ўзбек йигитлари ва қизларидан иборат бир этнография труппасини тузишфикари бор. Бу труппа тузилса, ташкилий суръатда иш кўрмак мумкин бўлғусидир"²¹⁷ деб ёзганди.

²¹⁷ Парижда ўзбек санъати (М.қори Яқуб, Тамараҳоним) // Ер юзи. 1926. № 6. – Б. 10.

Ўзбек миллий театр санъати ҳам ўтган асрнинг бошларидаги Туркистанлик жадид зиёлиларининг заҳматли курашлари эвазигадунёгакелган эди²¹⁸. Ўзбек мусиқали драма театрларининг тамал тошини қўйган устоз санъаткорлар Ф.Зафарий, Чўлпон, Ш.Хуршид, М.Уйғур, М.қори Ёқубовлар ҳисобланади. Уларнинг фидокорона меҳнатлари самараси ўлароқ мусиқали драма жанри тарихан қисқа давр мобайнида катта муваффақиятларни қўлга киритди. Албатта, бу совет ҳокимиятининг ўрнатилиши жараёнида жуда қаттиқ курашлар оқибатида кечди. Бу борада: “Театрлардаги европа, рус, татар, озарбайжон театрларининг асарлари қанчалик профессионал бўлмасин ўзбек халқи ҳаётидан, турмуш тарзидан узоқлиги учун уларни халқ қабул қила олмайди. Охирги пардаларда Марсельеза, Интернационал қўшиқларининг тиқиширилиши эса уларнинг нафартига сабаб бўлиб турибди. Натижада халқдан олқиш эмас сўкиниш эши билмоқда. Бу эса факат артистларнинг эмас, ёзувчиларнинг ҳам халқ ҳаёти, турмуш маданияти, орзу истакларидан нақадар узоқлигини англатади. Халқимиз ҳозирги даврда санъатни, айниқса, европа санъатини хоҳламайдир. Нима учун “Халима” ва “Ёрқиной” машҳур бўлиб кетди. Ундаги халқ ҳаётидан олинган саҳналар, таниш қаҳрамонлар муҳлисни саҳнага тортмоқда. Бугун Шекспир, Гоголь асарлари ҳам эмас кўпроқ халқ учун хизмат қиласидирган “Ўзбек халқ театрусини тузмоқ керак” деб қатъий фикр билдириган эди Санжар Сиддик²¹⁹. Шундан сўнг миллий асарлар яратиш масаласи кескин қўйилди ва 1924 йил Москвада ташкил этилган ўзбек билим юрти қошида алоҳида студия очилиб, унга рус театр мактабида таҳсил олаётган ўзбекистонлик талабалар жалб этилган эди. Кўп ўтмай ўзбек миллий театр санъатини янада ривожлантириш мақсадида студияга Тошкент, Бухоро ва Фарғоналий ёш йигит-қизлар жалб этилади. Студияда “Яна уйланаман” асари саҳналаштирилди. Асарни Чўлпон Юсуфжон қизиқнинг “Яна уйланаман!” деган ҳикояси асосида Мейерхольд театри актёри Л.Свердлиннинг илтимосига кўра пьеса ҳолатига келтириб беради (Москва

²¹⁸ ТИНЧУРИН Карим. Шарқ театри // Инқилоб. № 2. 1922 й. – Б.24-2.; Б.О. Пестовский. Ўзбек театрининг тарихи (Пестовский) Инқилоб. № 3. 1922 йил. – Б.36-38.; Инқилоб. № 4. 1922. – Б.27-29.; РАВШАН. Ўзбекларда театр // Инқилоб. № 6. 1922. – Б. 31-32.

²¹⁹ “С”. Ўзбек театри // Туркистан. 1922 йил 22 сентябрь. № 5. – Б. 1.

шахрида 1927 йил апрел ойида намойиш этилган бу асар ҳам томошибинлар ва мутахассисларнинг бирдай юқори баҳосини олади). Ўзбек турмушидан олинган воқеа, ўзбек миллий чолғулар навоси ва иқтидорли ёш ўзбек актёрларнинг санъаткорона ижроси асосида кўпчиликка ёқади. Чўлпон асар ҳақида ўқувчиларга маълумот берар экан, камтарлик билан мирза (ёзувчи) Юсуфжон ака, тузмачи Свердлин, режиссер-кўмакчи Лутфилла, чолғу раҳбари Миронов, суратчи Ефименко деб, уларга раҳмат айтади²²⁰. Чўлпон ёш санъаткорларни фидокорликка, келгусида янада юксак савиядаги асарлар яратишга ҳақиради ва албатта, шундагина уларнинг асарлари ўз томошибинларини топиши ва уларнинг ҳақиқий олқишини олишига ишонч билдиради.

1927 йил олинган “Равот қашқирлари” фильмни халқ томонидан илиқ кутиб олинган эди. Унда Сулаймон Хўжаев ҳам маслаҳатчи, ҳам актёр бўлиб қатнашди²²¹. Фильмнинг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардан бири унинг мусиқаси бўлди. Фильмга мусиқа басталаган В.Успенский унда кўплаб ўзбек фольклор намуналари ва 6 та халқ қўшиги (“Кари наво”, “Собиржон”, “Илгор”, “Насруллоий”, “Заркокил”, “Дилрабо”) оҳангларидан фойдаланган эди²²².

Миллий опера яратиш кўпгина миллий зиёлиларнинг, жумладан, Беҳбудийдан сўнг Туркистонлик тарақкийпарвар зиёлиларнинг етакчиларидан бири бўлган Фитратнинг улкан орзуси эди. 1920 йилдаёқ у Гулом Зафарийнинг “Ҳалима” асари ҳақида газетада тақриз ёзиб, уни ўзбек “операси”нинг туғилиши билан қутлаган эди. 1935 йилда Фитрат Мухтор Ашрафийга “Восеъ кўзгалони” номли либретто ёзиб берганди²²³. Биринчи ўзбек операсини ёзишни М.Ашрафий 1934-1935 йилларда Фитратнинг сюjetи асосида бошлаб юборган эди. Фитрат қатағон этилганидан сўнг унинг “Тўлқин” и ilk ўзбек операси “Бўрон” учун асосий манба бўлиб хизмат қилди. 1938 йил С.Василенко Ўзбекистон хукумати томонидан таклиф

²²⁰ ЧЎЛПОН. “Яна уйланаман” (Юсуфжон қизиқ Москавда) // Ер юзи. № 23. 1927. – Б. 15-16.

²²¹ КАРИМОВ Н. Ўзбек киносининг қалдирғочи // Нафосат, № 1, 1992 й. – Б. 24-26.

²²² История узбекской советской музыки. I том. Т.; F.Фулом, 1972., Б – 61.

²²³ РАҲМОНОВ М. Фитрат драматургияси ва унинг саҳна тарихи // Санъат, № 3, 1991 й. – Б. 17-21.

олгач биринчи ўзбек операсини яратиш устида иш бошлиди, бироқ, у на ўзбек тилини, на ўзбек халқ мусиқасини билар эди. М.Ашрафий асосан Тошкентда мусиқани ёзиб, вақти-вақти билан Москвага бориб маслаҳатлашиб турган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўзбек миллий мусиқа меросини ўрганиш ва уни авлодларга безавол етказишида жадид зиёлилари катта ишларни амалга оширганлар. Абдурауф Фитрат, Ғулом Зафарий, Раҳмон Бекжонов, Садриддин Айний, Илҳом Инъомжонов каби жадид тараққийпарварларнинг фидокорона хизматлари эвазига ўзбек мусиқий мероси илк бор илмий тадқиқ ва тарғиб этиш ишлари йўлга қўйилди. Ўтган асрнинг бошларида ўзбек мусиқа маданияти дарғалари Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов, Содирхон ҳофиз Бобошарифов, Ҳожи Абдулазиз Абдурасуловларнинг ижроларидағи қўшиқлар европалик Шарқ мусиқаси шинавандаларигача етиб борди. Тарихан қисқа даврда ўзбек саҳна санъати ҳам халқимизнинг қадими мусиқий меросига йўғрилган ҳолда катта ютуқларни қўлга киритилди. Жумладан, ўлкада ўзбек мусиқали театри, миллий опера ва миллий кино санъатларининг пайдо бўлишини ҳам Туркистонлик жадид тараққийпарварларининг истаклари ҳамда интилишларининг меваси сифатида дунёга келган эди, дейиш мумкин.

***

Раҳматулла БАРАКАЕВ,
ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти,
филология фанлари номзоди

ЖАДИД МАЪРИФАТПАРVARЛИК ҲАРАКАТИ ВА ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Хар қандай адабиётда янгича кўриниш, тур ёки жанрнинг пайдо бўлиши қатор объектив ва субъектив факторларга бевосита боғлиқ бўлиб²²⁴, бунда аввало, ижтимоий муҳит, воқелик етакчи ўрин тутади. Шуманода Туркистон Россия томонидан истило қилинганидан кейин тошбосма

²²⁴ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки. 2 томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 13.

пайдо бўлиши, газеталар чоп этила бошлиши, маҳаллий аҳолини руслаштириш ниятида чор ҳукумати томонидан ташкил қилинган рус-тузем мактабларига қарама-қарши тарзда хусусий шахслар ташаббуси билан ташкил қилинган янги усул (“усули жадидия” ёки “усули савтия”) мактабларининг барпо бўлиши сингари ҳодисалар, ўз навбатида, ҳалқни илм-фан нуридан баҳраманд қилиш орқали ўзлигини танитишга интилиш ҳаракати - маърифатпарварликнинг гуллаб-яшнашига сабаб бўлди.

XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти адабиётшунослигимизда “маърифатпарварлик адабиёти” сифатида тасниф қилинади²²⁵. Бубежиз эмас, албатта. Чунки бу даврдаги ўзбек адабиётида ҳалқни илм-маърифатга етаклаш, маърифатли қилиш орқали яхши ҳаётга эришиш ғоялари етакчи ўрин тутади. Бу ғоялар деярли барча ҳалқлар адабиётларидаги маърифатпарварлик оқими учун муштаракдир. Маърифатпарварлар, қаерда бўлмасин, ҳалқни илм-фан нуридан баҳраманд қилиш орқали янги ва яхши ҳаётга эришиши керак бўлган авлодни тарбиялаб етиштирмоқчи бўладилар. Бунда болалар доимо асосий обьект бўлади. Чунки, аввало, маърифатпарварлик ҳаракати мактаб-маориф ишларига бевосита боғлиқ бўлса, иккинчидан, XX аср бошларидаги ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатининг етакчи намояндадаридан ва ўзбек болалар адабиётининг асосчиларидан бўлмиш Абдулла Авлоний тўғри таъкидлаганидек:

Агар бир қушинг ёш болосин олиб,
Бўлур тарбият бирла йўлга солиб.
Онасин олиб асрағон бирла ром
Қилмас, киши саъй қилса мудом.
Керак тарбият ёшлиқдан демак,
Улуғ бўлса, лозим келур ғам емак.
Эгур bemashaққат киши навдани,
Тўғунчи эгур куйдириб кавдани²²⁶,

яъни катта ёшли одамни қайта тарбиялашдан кўра, ёш болани аввал бошдан тўғри тарбиялаш осонроқдир.

“Усули жадидия” (“савтия”) мактаблари пайдо бўлиши билан бу мактаблар талабаларига мўлжалланган кўплаб

²²⁵ Бу хақда қаранг: Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки. 1-том. 11-бет; яна: Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 5-том. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 51.

²²⁶ АВЛОНӢЙ Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. 2-табии. – Тошкент, 1917. – Б. 9.

алифбо ва ўқиш китоблари ҳам майдонга кела бошлади. Шу типдаги китоблар пайдо бўлишини ўзбек болалар адабиётидаги том маънодаги инқилоб, ҳақиқий туғилиш деб ҳисоблаш жоиздир. Зоро, ёш китобхон мактаб адабиёт дарслиги саҳифаларида бадиий адабиёт билан илк бора шахсан учрашади, бадиият нуридан баҳра олади.

Ўзбек болалари учун маҳсус яратилган илк алифбо Саидрасул Азизийнинг 1903 йилда чоп этилган “Устоди аввал”и бўлса, ундан кейин 1917 йил октябригача ўзбек маърифатпарварларининг элликка яқин номдаги алифбо ва ўқиш китоблари чоп этилди. Алиасқар ибн Байрамали Калинин-нинг “Муаллим ус-соний” (1903), Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал” (1907), “Адиби соний” (1909), Серикбой Оқаевнинг “Хрестоматия, яъни терма китоб” (1911), Қори Усмон ибн Абдухолиқ Шошийнинг “Таълими аввал” (1910), Шокир қори ибн домла Зокирнинг “Таълими аввал” (1910), Мулла Фуломиддин Ақбарий (Кабирзода)нинг “Таълими соний” (1912), Абдуваҳоб ибн Абдулло Хўқандийнинг “Таҳсили алифбо” (1912), Мулла Рустамбек ибн Юсуфбек ҳожининг “Таълими аввал” (1914), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Енгил адабиёт” (1914), “Ўқиш китоби” (1914), “Қироат китоби” (1915), Мухаммаджон Расулийнинг “Болалар боғчаси” (1915), Мухаммадамин Фахриддиновнинг “Раҳбари соний” (1916) сингари алифбо ва ўқиш китоблари шулар жумласидандир.

Бу дарсликлар орасида Абдулла Авлоний асарлари алоҳида ўрин тутади. Авлонийнинг “Биринчи муаллим” (1912), “Иккинчи муаллим” (1912), “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (1913), “Мактаб гулистони” (1916) ва тўрт жузв (қисм)дан иборат “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар”и (1909-1916) ўзбек болалар адабиётининг XX аср бошларидағи энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Юқорида номлари зикр этилган алифбо ва ўқиш китоблари деярли тўлиғича бадиий матнлардан ташкил топгани сабабли уларни истисносиз бадиий адабиёт намуналари сифатида ҳам тадқиқ этиш жоиз.

Шу ўринда мумтоз адабиётимиздаги илм-маърифат мавзуидаги дидактик асарлар тарихига бир назар ташлаш фойдадан холи бўлмайди. Зоро, дидактик асарларда асосан одоб-ахлоқ ва илм-маърифат мавзулари етакчи мавқеъ касб этар экан, мумтоз адабиётимиз тарихида

бу мавзуларга у ёки бу даражада мурожаат қилмаган ижодкорни топиш ҳам мушкулдир. Дидактик асарларда илм-маърифат ва одоб-ахлоқ мавзуларида кўпинча бир асаннинг турли бобларида фикр юритилгани ҳам маълум. Кейинги асрларга, айниқса XIX асрнинг охирги чоракларига келиб адабиётимизда илм-маърифат мавзусида асар яратиш тамойили янада кучая бошлади. Бунинг асосий сабабларидан бири, назаримизда, илм-фаннынг ривожланиши ва техниканинг тараққий этиши билан боғлиқдир. Зеро, илм-фан ютуқларини амалда қўллаган давлатлар жаҳон сиёсий харитасида тобора юксакроқ ўрин тутиб, қўшни юртларни очиқдан очиқ босиб ола бошладилар. Бир вақтлар илм-фаннынг маркази бўлган Туркистон тупроғи ҳам Русия фотиҳлари оёги остида топталди. Чунки:

Бало тоғи ёғилди бошимизга хоби ғафлатдин,
Мижози суст ўлуб авлод, миллат тушди қувватдин.
Билимсизлик туширди, йиқди бизни қадруқимматдин,
Жаҳолат қувди бизни хонумону, молу сарватдин.
Кейин қолдик, чекилдук ҳар замон ағёр миллатдин,
Сурулдук даҳр аро бизлар қатори одамиятдин²²⁷.

Халқни “хоби ғафлат” (ғафлатуйқуси)дан уйғотиш, илм-маърифат нуридан баҳраманд қилиш орқали тараққиёт сари бошлаш ғоялари XIX аср охирларидаги ўзбек адабиётининг деярли барча намояндлари ижодида етакчи мавқеъ касб эта бошлади. Илм-фанга чорловчи асарлардан бевосита ўқув китобларигача, пандномалардан дарслик-ларгача – барчаси маърифат парварлик маҳсули, ушбу ҳаракатнинг турли босқичлари натижасидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек болалар шеъриятининг ҳар бир даврдаги мавзу кўлами муайян давр хусусияти билан белгиланиб, асосан ўша давр учун дол зарб бўлган мавзуларни қамраб олади. Жумладан, XX аср бошлари болалар шеъриятининг мавзу кўлами нисбатан чекланган бўлиб, маърифатпарварлик даврининг етакчи хусусиятлари – ёш авлодни замонавий мактабларга чорлаш, мактаб таърифи, илмга тарғиб, ўқув қуроллари таърифи сингари маърифийлик етакчи моҳият касб этадиган мавзулар, ахлоқ-одоб, ватанпарварлик, қисман ота-она ва фарзанд муносабатлари мавзулари ҳамда тарбиявий

²²⁷ АВЛОНӢ А. Аҳволи оламдин бир намуна. Адабиёт ёхуд миллий шеърлардан 2-жузв. – Тошкент, 1909. 29-бет.

моҳият касб этадиган мажозий характердаги асарлардан иборат. Бу асарлар баъзан мадҳия, чақириқ (шиор) характерида бўлса, баъзан илм ва жаҳолатни қарама-қарши тасвирлаш, ёш китобхонни комил инсон қилиб тарбиялаш – яхши фазилатларни эгаллаш, ёмон сифатлардан қутулишга чорлаш ҳамда Она-ватанга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаш, ватанпарвар-ликка ундаш, ватан тупроғини, унинг беназир табиатини куйлаш руҳидадир.

Айниқса, XX аср бошлари ўзбек болалар адабиётининг етакчи намояндадалидан С. Азизийнинг “Устоди аввал”, Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, Абдулла Авлонийнинг “Иккинчи муаллим”, “Мактаб гулистони” дарсликлари ва “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар”ининг қайси бир жузъини ёхуд Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Енгил адабиёт” ва “Ўқиши китоби”ни кўздан кечирмайлик, бу китобларда илм-маърифатга тарғиб этувчи ўнлаб асарларни кўрамиз. “Иккинчи муаллим” ва “Мактаб гулистони”даги асарлар кўпроқ мактаб ва ўқув қуроллари мадҳи ҳамда мактаб ўқувчиларини илмга тарғиб қилиш мавзууда бўлса, “Адабиёт”ларда мавзуу сезиларли даражада кенгаяди, мурожаат обьекти эса болакайлардан ўсиб, умумлашма образ - миллат даражасига кўтарилади.

Жумладан, Абдулла Авлонийнинг “Миллата салом”, “Илма тарғиб”, “Саодат шундадур”, “Маишатимиздан бир манзара”, “Жаҳолат”, “Жаҳлдан нафрят”, “Миллий нағма” сингари ўнлаб шеърлари бир вақтлар илм-маърифат гулшани бўлган юртимиznинг XX аср бошларига келиб жаҳолат ботқоғига ботганидан афсус-надоматлар чекилиши, жаҳолатдан қутулишнинг ягона йўли илм-маърифатга ошно бўлишда эканининг турли воситалар билан тасвирланиши нуқтаи назаридан XX аср бошлари ўзбек болалар шеъриятида ўзига хос ўрин тутади. Чунончи, “Истиқболдан орзуларим” шеърида шоир гарчи миллатимиз аҳволидан пурғам (ғамгин) бўлса-да, келажакдан умидвор эканини куйидагича ифодалайди:

Гарчи ман маъюсу пурғам миллатим аҳволидан,
Қатъ умид айламам таъмин-истиқболидан,

Илма рағбат истарам миллатни ёшу-чолидан,
Илму-дениш яхши зийнат қиз-хотунга молидан,
Илм олуб, шояд кутулса, ғафлатинг чанголидан²²⁸.

Кейинги мисраларда яшаشدан мурод ўйнаб-кулиш эмас, балки илм-маърифат орқали яхши от чиқармокдир, чунки темирга ҳам ишлов берилса, у ўткирлашиб, мустаҳкам пўлатга айланади, дейди шоир:

Ўйнамоқ, кулмоқмудур дунёга келмакдин мурод,
Билмоқ, ўрганмоқ ила олмоқ керакдур яхши от,
Яхши ишлар ишламак халқ ичра кун-кундин зиёд,
Гар темир ишлов еса, ўткир бўлур, исми фўлод,
Ҳеч садо чиқғайму руҳсиз мирқуруқ имконидан.

Ишлов берилган темирнинг ўткир ва мустаҳкам бўлиб, пўлатга айланиши хусусидаги ўхшатиш бани Одамнинг илм орқали камолотга эришиб, етук инсонга айланишига қиёсланар экан, бу мисраларни ўқиган ёш китобхон ҳам илм-маърифатдан пурнур бўлиш йўлини излаши шубҳасиздир.

Президентимиз И.А.Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррирининг саволларига жавобида: “Мен Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир” деган фикрини кўп мушоҳада қиласман.

Буюк маърифатпарварнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги кунда биз учун ҳам шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарбдир”, - деган эди²²⁹.

Юртбошимизнинг Абдулла Авлонийнинг ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатида тутган ўрнини бениҳоя юксак баҳолайдиган бу фикрлари, назаримизда, XX аср бошлиридаги мактаб адабиёт дарсликлари – алифбо ва ўқиш китоблари бугунги кунда ҳам ёш китобхонларни энг яхши инсоний фазилатлар руҳида, илм-маърифатли, имон-эътиқодли, ватанпарвар, том маънодаги комил инсонлар қилиб тарбиялашга хизмат қилишини тасдиқлади.

²²⁸ АВЛОНӢӢ А. Адабиёт ёхуд миллий шеърлардан 3-жуз. – Тошкент, 1916. 2-нашр. 24-бет.

²²⁹ КАРИМОВ И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин / Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамиз. Т. 7. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б. 93-94.

ЖАДИД МАКТАБИ, МАОРИФ ВА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

**Доно ЗИЁЕВА,
ЎзР ФА Тарих институти,
тарих фанлари доктори**

XX АСР БОШЛАРИДА ШАҲАР КУТУБХОНАЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИДА ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ЎРНИ

Ўзбекистон шаҳарлари азалдан илм-фан маркази сифатида машхур бўлиб, бунда кутубхоналар катта роль ўйнаган. Айниқса, IX-XII асрларда, Амир Темур ва Темурийлар даврида мамлакатда улкан кутубхоналар ташкил этилди, илм-фан юксалди. Кейинги асрлар, хусусан, хонликлар даврида ҳам минтақадаги йирик шаҳарлар, хусусан, Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон шаҳарларида ҳукмдорлар саройларида йирик кутубхоналар фаолият юритган.

Садри Зиё маълумотларига қараганда XX асрнинг бошида биргина Бухоро шаҳрида 13 та кутубхона, 96 та қироатхона бор эди. Бухоро шаҳридаги ҳукмдор саройидаги кутубхонада хитой, уйғур, пушту, форс, араб ва бошқа тиллардаги қўллётзмалар сақланган. Кутубхонада китобдор, мушриф, рисолачи ва миззолар хизмат қилганлар. Сарой кутубхонасида амирларнинг шахсий коллекциялари билан бирга 47.500 жилд турли тиллардаги қўллётзма ва тошбосма китоблар сақланган. 1915 йили профессор А.А.Семенов амирлик кутубхонаси билан танишиб чиқиб, уни тартибга келтириш ва қисман тавсиф қилишга эришади. А.А.Семенов амирнинг кутубхонаси миниатюрали қўллётзмалар билан тўла эканлигини қайд этган эди.

Хива шаҳрида ҳам хон саройида жуда бой кутубхона мавжуд эди. Бу ердаги қимматли қўлёзмалар асрлар мобайнида тўпланиб келган. Айниқса, Хива хонлигининг маърифатпарвар ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхон Феруз даврида кутубхонага катта эътибор берилди. Жуда кўп асарлар қайта кўчирилди, таржима қилинди, тошбосма усолда чоп этилди, янги-янги асарлар яратилди.

Шаҳарлардаги деярли ҳар бир мадраса ўз кутубхонасига эга бўлиб, уларда таълим жараёнида қўлланиладиган турли дарслик, қўлланма ва адабиётлар, адабиёт, ислом дини, тарих, тиббиёт, географияга оид қўлёзмалар сақланган. Хусусан, Бухоро амирлигига XX аср бошларида йирик мадрасалар қошидаги кутубхоналарда бир неча ўн минглаб қўлёзмалар сақланган²³⁰. Кутубхоналар учун алоҳида вақф мулклари ажратилган.

Кутубхоналарда китобларни сақлашдан ташқари янги китоб билан бойитиб бориш учун ҳам вақфлар таъсис этилган. Кутубхоналарда мусулмон давлатларидан келган кўплаб адабиётлар бор эди. Кутубхоналар нодир китобларни тўплаш, улардан ҳеч бўлмагандан нусха кўчириш орқали ҳам тўлдириб борилган.

Бухоро мадрасаларида кутубхоналар маҳсус биноларда жойлашган, уларда ҳарорат ва ҳаво намлиги кузатиб борилган, китоблар аъло сифатли қофозларга ёзилиб, чарм муқовалар билан муҳофаза қилинган ҳамда маҳсус чарм сандиқларда сақланган²³¹.

Бухорода ўз даврининг таниқли уламолари, хусусан, қозиларга, ҳамда амалдорлар, яъни бекларга тегишли хусусий кутубхоналар ҳам мавжуд эди. Бухоро шаҳрида энг бой шахсий кутубхона амирзода Ҳашматга тегишли эди. У Бухоро амири Музаффарнинг ўғли бўлиб, ўзидан бир неча асарлар ҳам қолдирган.

Мамлакатда яна бир нечта йирик шахсий кутубхоналар бўлган. Улар орасида қозиул-қуззот Абдувоҳид Садр Балхий, Муҳаммад Шариф – Садри Зиёга тегишли кутубхоналар шулар жумласидан эди. Бухоронинг адабий, маданий ва сиёсий аҳволига оид қимматли маълумотлар берувчи илмий асарлар яратган Муҳаммад Шариф Садри Зиё

²³⁰ ТУРСУНОВ С. Шеробод тарихи. Денов, 1993, 13-бет.

²³¹ АЙНИЙ С. БУХАРА. – Душанбе, 1985. – С.135.

кутубхонасига тегишли қўлёзмаларнинг 300 тага яқини ҳозирда Шарқ қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Бундан ташқари, Бухоро амирлигидаги йирик бекликлар марказлари хусусан, Китоб, Шаҳрисабз шаҳарларда ҳам бек ҳузурида кутубхоналар мавжуд эди. Аммо кутубхоналар асосан, сарой аёнлари, амалдорлар, олим ва уламолар учун очик бўлиб, кенг ҳалқ оммаси бундан бебахра эди.

Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларини забт этиш жараёнида ҳарбийлар томонидан ўлка шаҳарлари, ҳукмдорлар саройлари, беклик марказлари, мадрасалардаги кутубхоналардан жуда кўп қадимий қўлёзмалар талон тарож қилинган эди. Уларнинг энг қимматлилари Россия музейлари ва кутубхоналарига жўнатилган бўлса-да, қолган катта қисми тўпланиб қолган эди. Уларни бир жойда сақлаш масаласини ҳал этиш учун ўлка маъмурияти Туркистонда кутубхона ташкил этишига қарор қиласди. Шу тариқа 1870 йилда Тошкентда рус аҳолиси ва амалдорлари учун илк кутубхона ташкил этилиб, унинг фондини рус тилидаги китоблар билан бойитиш учун Россия Фанлар Академияси, ҳалқ таълими Вазирлиги томонидан юборилган китоблар ҳисобидан 2200 жилд китоб тўпланади.

1886 йилда кутубхона фонди 15.500 тага етади. Шундан 6000 жилдини Ўрта Осиё ва унга чегарадош мамлакатларга бағишиланган, турли шарқ ва Европа тилларида ёзилган асарлар ташкил этган. XX аср бошига келиб, кутубхона жамғармаси 40 минг жилдга етади. Унинг таркибида 22.160 номдаги асарлар, турк, форс, араб ва бошқа тилларида ёзилган кўплаб шарқ қўлёзмалари мавжуд эди. Китобхонлар таркибини таҳлил қилиш натижаларининг кўрсатишича, бу ерда асосан офицерлар, амалдорлар, давлат хизматидагилар ва савдогарлар тез-тез бўлиб турганлар²³². Аммо махаллий аҳоли вакиллари учун ундан фойдаланиш имкони йўқ эди. Бу борада факатгина баъзи махаллий шоир ва зиёлиларгагина марҳамат кўрсатилиши мумкин эди, холос.

Бундай шароитда ўлкада янги усул мактаблари, илк театр, миллий матбуот ва нашриётларни ташкил этиб, аърифатпарварлик ҳаракатларини олиб бораётган жадид маърифатпарварлари кенг ҳалқ оммасига, айниқса, ёш-

²³² ДОБРОСМЫСЛОВ А.И. Ташент в прошлом и настоящем. – С. 254

ларга зиё тарқатиш мақсадида дастлабки оммавий кутубхоналарга асос солиши ҳақида ҳам қайгура бошладилар. 1908 йилда Наманган уездининг Тўрақўргон қишлоғида Исҳоқхон ўғли Ибрат томонидан “Матбааи Исҳоқия” номли илк нашриёт 1910 йилда Наманганга кўчирилиб, унинг қошида “Кутубхонаи Исҳоқия” номли кутубхона ташкил этилди. Кутубхонада ўзбек, форс-тожик, рус, татар ва турк тилларидағи адабиётлар, дарслик ва қўлланмалар, таълим-тарбия билан боғлиқ адабиётлар, ўша йиллари чоп этилган рус ва мусулмон матбуоти намуналари тўпланган эди. Ибрат кутубхонага мудир тайинлаб, китобларни ва улардан фойдаланган ўқувчиларни тартиб билан ёзиб боришни йўлга қўйган эди.

Бу даврда Бухоро шаҳрида ҳам ёш бухороликлар томонидан “Маърифат” кутубхонаси ташкил этилади. “Маърифат” кутубхонасида мамлакатда ва хорижда чиқарилган янгиадабиётлар, газета ва журналлар жамланган эди. Кутубхонада Истанбулда чоп этилган “Ҳикмат”, “Сиротил мустақим”, “Таърифи муслимин” журналлари, Россияда чоп этилган “Таржимон”, “Иршод”, “Вақт” газеталари ва “Шўро” журнали, Туркистонда чоп этилган жадид матбуоти намуналари жамланган эди.

1913 йилда Самарқандда Махмудхўжа Беҳбудий томонидан янги усул мактаблари учун дарсликлар чоп этиш, маҳаллий матбуотни ривожлантириш мақсадида ташкил этилган “Нашриёти Беҳбудия” кутубхона ташкил этилади. Кутубхонада замонавий адабиётлар билан бир қаторда ўша давр матбуот намуналари, диний, тарихий адабиётлар ҳам жамланган эди.

1914 йилда Тошкентдаги “Турон” жамияти қошида ҳам кутубхона ташкил этилади. Кутубхона қошида қироатхона ташкил этилган. Жамият аъзолари кутубхонага ўз шахсий китобларини совға қиласдилар, шу тариқа яхшигина китоб хазинасига эга бўлган кутубхона юзага келади. “Турон” кутубхонаси кейинчалик Тошкент вилояти кутубхонасига айлантирилади.

1915 йилда Кўқон шаҳрида Ҳамза Ҳакимзода томонидан “Ғайрат” кутубхонаси ташкил этилади. Кутубхонага Тошкентда чоп этилган янги дарслик ва қўлланмалар, тарбияга оид адабиётлар олиб кетилади. “Ғайрат” кутуб-

хонаси мактаб ўқитувчилари ва ўқувчиларини дарслик ва адабиётлар билан таъминлашга катта ёрдам беради.

Мазкур кутубхоналарда асосан замонавий адабиётлар – янги усул мактаблари учун яратилган дарсликлар, мусулмон давлатлари ва Туркистонда чоп этилган матбуот намуналари, тараққийпарварлар ижодига мансуб адабиётлар жамланган. Кутубхоналарни ташкил этишдан асосий мақсад энг аввало ёшлар, мактаб ўқитувчилари, мадраса талабалари, зиёлиларни янги адабиётлар, дарсликлар, матбуот билан мунтазам танишириб бориш эди. Чунки бу адабиётлар ва газеталарни бошқа бирор жойдан топиш амри маҳол эди.

Шу тариқа жадид маърифатпарварлари XX аср бошида минтаقا шаҳарларида маърифатни кенг тарғиб қилиш мақсадида дастлабки оммавий кутубхоналарга асос солдилар. Уларнинг шахсий маблағлари ва хайриялар ҳисобидан ташкил қилинган ушбу кутубхоналарда жамланган адабиётлар мазмуни ва йўналиши жиҳатидан сарой кутубхоналаридан анча фарқ қилиб, замон руҳини акс эттириб тураг, халқ оммаси, айниқса, ёшларнинг дунёқарашини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга эди.

***

Нодира МУСТАФАЕВА,
Ўз РФА Тарих институти,
тарих фанлари номзоди

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЎРТА ВА ОЛИЙ МАКТАБ, МАОРИФ МАСАЛАСИГА МУНОСАБАТИ

“Миллатнинг тараққийси анинг аввали мунтазам мактабларидан бошланур. Агарда биз динимизни, миллатимизни яхши кўруб, муҳофаза қилмоқчи бўлсак, аввал саодат эшиги бўлган мактабимизни замонға мувофиқ ислоҳ қилиш керак”²³³, – деб ёзган эди туркистонлик жадидлардан бири Ҳожи Муъин Шукрулло. Ҳақиқатан ҳам, мактаблар ислоҳи масаласи жадид матбуотининг кенг ва қамровли мунозараларига сабаб бўлди. Туркистон

²³³ Ёшларга мурожаат // Самарқанд. 1913 йил 9 август.

мактаблари қандай бўлиши керак, улар қайси йўналишда ривожланиши зарур, каби муаммолар ўз даври муаллифларининг диққат марказида бўлди. Мунаввар қори Абдурашидхонов асрлар давомида хукм суриб келган мактаб ва мадрасалардаги ўқитиш тизимини ислоҳ этишни илгари суради. Мактабларда ҳали асл мазмуни ва маъносини тушунишдан йироқ болаларга Фузулий, Навоий, Хўжа Ҳофиз, Бедилнинг муҳаббат ҳақидаги шеърлари ўқитилади ва унингча: “бир болага Фузулий ўрнига илми қироат, Навоий ўрнига масоили эътиқодия, Хўжа Ҳофиз жойига масоили амалиёт, Бедил бадалига илми ҳисоб ўқитилса, дин ва дунёси учун қанча фойдалар ҳосил қилиб, мусулмон ўлур”²³⁴. Балоғатга етмаган болалар улардаги фалсафий маънони уқмаган, ҳатто уларни ўқиётган домласи ҳам тушунмаган ҳолда “жоҳил домларни таълимни фалонни қоши қора, кўзи қора, юзи оқ, сўзи ширин, деб болаларни фасод ахлоқига биринчи сабаб ўладурғон” асарларга айланаштаганлигини таъкидлаган муаллиф, буларнинг ўрнига математика, география, ислом тарихи каби дунёвий ҳам диний илмларни ўқитиш фойдали, деган фикрда эди. “Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли” мақолосининг муаллифи Ниёзий Ражабзода ўлкадаги бошланғич мактабларнинг замон талабига жавоб бера олмаётганлигини далиллар билан келтиради: “... хоҳ, Бухоро, Самарқанд, Тошканд, хуллас, умум Туркистон шаҳарларинда бўлган мусулмон қариндошларимиз инсоф ила фикр қилисалар, мактабларимизни кўп паришон ва беинтизом ҳолатда кўтарлар. Муддати таҳсил кўп узоқ бўлганлиги учун кўп кишилар болаларини 8 – 10 йил мактабга қўёлмайдурлар. Чунки қудрати истеъоддлари етмайдир. Шунингучун мактабда юрган болаларимиздан 10 ё 8 нафардан 2 ё 3 нафар аҳли савод бўлуб чиқадурлар”²³⁵. Унинг фикрича, диний билимларни чуқур ўрганиш зарур, лекин “ҳунарлик ва бой бўлмоқ учун албатта илму маърифат лозимдур. Илму маърифат учун мактаб, мадрасалар ислоҳ қилинуб, низом ва тартибга киргизулмоғи лозимдур”. Англия, Германия мамлакатлари, дейди у, илм-фан тараққийси натижасида

²³⁴ АБДУРАШИДХОНОВ М. Бизни жаҳолат – жаҳли мураккаб // Абдурашидхонов М. Танланган асарлар Тошкент, 2003. 143–144-бетлар.

²³⁵ РАЖАБЗОДА Ниёзий. Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўл // Ойина (1914–1915 й.). Тошкент, 2001. 5-бет.

“ер юзининг бойликларини ўзларига қоратуб олибдурлар”. Илм-маърифатдан маҳрум бўлган миллат эса, “санъат ва хунар соҳиби бўлган миллатларнинг оёғи остида эзилурга мажбур бўладур”.

“Ойина” журнали ўзининг 1914 йил 27-сонида ҳукумат статистик маълумотлари асосида Самарқанд вилояти шаҳарлари бўйича аҳоли, мадраса, мактаб ва талабалар сони келтирилган жадвални чоп этади. Маълум бўладики, маҳаллий аҳолининг ҳар юздан уч нафари, рус миллатининг ҳар юздан 16 нафари ўқишига жалб этилган. Ушбу вазиятни муаллиф “ҳазрати Пайғамбаримизнинг “Илм Хитойда бўлса-да талаб қилингиз”, “Талаби илм ҳар мусулмон эр ва хотунға фарздор”, “Илмни бешикдан қабргача талаб қилингиз” деган амри шарифлариға бўйин қўймаганимиз маълум бўлур. Ва бул ўқумасликнинг охири дунё охири ва охиратда расвоник бўлур”²³⁶, деб баҳолайди. “Агарда ҳар миллатнинг истиқболини билмак хоҳланса ул миллатни болалариға назар ва... аларнинг сиҳҳатлариға ва ҳусни тарбия ва таълимлариға”²³⁷ катта эътибор зарурлиги Абдусалом Азимийнинг “Таълим ва тарбия” мақоласининг бош мавзуси бўлди. Унинг “балаға она биринчи омил ва мураббийдир. Онани таъсири болаға, отани таъсиридан зиёдадир” фикри ҳамма давр учун бирдек катта аҳамиятга эга. Зотан, “Агарда оналар жоҳила бўлмай, балки оқила, муҳаззаба, мутааллама ва одоби сахиҳаларга доно бўлсалар ва болани ўз тарбиясига мувофиқ бўлувини тушунса, ҳифзи сиҳҳат ва одобга риоя этса ва нобажо бўлунмоғидан тўхтатса ва одиби исломия ва ахлоқи марзия бирла тарбият этса, албатта, ул болани оқил ва ҳалим бўлмоғига шак ва шубҳа йўқдур”²³⁸.

Дарҳақиқат, хотин-қизларнинг ўқимишли, илмли, маданиятли, ўз жамияти учун зарур ва фойдали инсонлар бўлиб етишишлари каби масалалар миллий матбуотнинг долзарб мавзуларидан бирига айланди. Бу мавзуда кўплаб мақолалар, шеърлар, бадиий асарлар чоп этиб борилди. Сўфизоданинг “Ўқунглар оналар”²³⁹, Тавалло-

²³⁶ Самарқанд вилоятининг нуфуси ҳукуматнинг санаи холиядаги ҳисоби бўйунча // Ойина (1914-1915 й.). Тошкент, 2001. 21-бет.

²³⁷ АЗИМИЙ Абдусалом. Таълим ва тарбия // Ойна. 1915 йил 5 февраль.

²³⁸ Ўша ерда.

²³⁹ Садои Туркистон. 1914 йил 17 май.

нинг “Ҳамширалар тилиндан”²⁴⁰ шеърларида Туркистон хотинларининг “мутеъ жориялар”га айланиб қолганлиги, уларнинг маърифатли бўлишига қаршилик кўрсатаётган “чаласаводлар”га қарши чиқилади ва уларнинг холосаси маърифатни кенг жорий этиш зарурлиги билан якун топади. “Биз бечораларни шу холларга (жаҳолат назарда тутилган – Н.М.) қолғонимизга биринчи сабаб илмсизлигимиз, дунёдин хабарсизлигимиздур. Эй оталар ушбу ҳолимизни кўз олдиға келтуруб бизларни оқарттурурға, илм-маориф нуридин баҳравор қилурга ҳаракат қилингиз ... Маъсума қизларингизни дунёда бахтли ва саодат ила яшатурға ошиқингиз”²⁴¹, дейди “Тошкандлик бир муаллима” имзо-си билан ёзган “На учун ибрат олмаймиз” мақоласи муаллифи. Қизларга турли зийнатлар эмас, аксинча илм, ҳунар кераклиги, ўғил болаларга нисбатан қиз болаларга илм, ҳунар кўпроқ зарурдир, деган фикрлар бу мақоланинг бош мазмунига айланди.

Салима Ёқубова ва Маҳфузса Мақсадоваларнинг “Никоҳ ҳақида” сарлавҳали мақолаларининг иккинчи қисми “Муаллималик масаласи”га бағишланниб, унда туркистонлик хотин-қизлар учун Европа усулидаги мактаблар очилиши, уларда муаллимлик шаҳодатномаси бўлган, алоҳида курслардан ўтган муаллималар дарс беришлари, уларга маълум миқдорда ойликлар белтиланиши кераклиги ҳақида мулоҳазалар баён қилинади²⁴². Диққатга молик томони шундаки, муаллифлар Туркистонда ҳам худди Европада бўлганидек, хотин-қизлардан муаллима тайёрлайдиган дорилмуаллимот – олий ўқув юртлари очилиши масаласи-ни қўядилар.

Умуман аёлларнинг илмсизлиги муаммоси Туркистон тарққийпарварларини доимо ташвишлантирган. Улар ҳатто бошқа мусулмон давлатларида бу ҳолатнинг мавжудлигини ёритишга ҳаракат қилганлар. Жумладан, бир мақолада ёзилишича, Миср ҳудудида “5 милйүн 265 минг 250 нафар хотун борлиги билинди. Буларнинг ёлғуз

²⁴⁰ Садои Туркистон. 1914 йил 24 декабрь.

²⁴¹ Тошкандлик бир муаллима. На учун ибрат олмаймиз // Садои Туркистон. 1914 йил 20 май.

²⁴² ЁҚУБОВА С., МАҚСУДОВА М. Никоҳ ҳақида // Садои Туркистон. 1914 йил 20 май.

20 минг нафари, яъни юз хотунга бир нафари ўқиб ва ёзмоқ билур экан. Аларнингда кўпи оврупали ёки насоро араб хотунларидур”²⁴³. Муаллиф “ўқимоқ намоздек эр ва аёлга шаръян фарз” эканлигини яна бир карра эслатади. Бундай мазмундаги мақола Заҳридин Фатхиддинзода қаламига мансуб бўлиб, унда хотин-қизларнинг илм ўрганиши ва тарбияси хусусида сўз боради²⁴⁴.

Туркистонни умумий қолоқликдан чиқариш йўлидаги энг катта тўсиқ бўлган эскича ўқитиш усулини таълимнинг европача ўқитиш тартибига асосланган янгича усул билан алмаштириш ва бусиз маърифий юксалишга эришиш мумкин эмаслиги масалалари тараққийпарварларнинг бош ғояси ҳисобланган. “Ислоҳни нимадан бошларга” сарлавҳали мақола муаллифи: “Мен оврупа ҳалқининг бу даражада тараққий ва толеларининг биринчи сабабини ва бош сабабини кўп ахтардим. Лекин ибтидоий тарбия-ларининг мукаммаллигидан бошқа сабаб топа олмадим. Ва, бинобарин ислоҳотимизни мактаб ибтидоларимиздан бошламоқ даркор деб ҳисоблайман”²⁴⁵, деб ёзади ва Туркистондаги мактаб-мадрасаларда амал қилинаётган ўқитиш тартибини замон талабларига жавоб берса олмаслигини, турмушдан орқада қолганлигини шундай тушунтиради: “мадраса талабаларига тарихи миллият ва ҳисоб ўқитмоқ одати бизда ўлда-жўлда ёки асло йўқ. Жўрофия ва риёзатга сайр қилувчи дарсларни албатта мударрисларимиз ўқимайдилар, шогирдларига ўқитмайдилар. Демак, бизнинг мадраса шогирдларимиз ниҳоятда паст қадам бўлиб қолмоқдалар”²⁴⁶.

Айтиш лозим, миллий матбуот саҳифаларида янги усул мактаблар масаласи билан бир қаторда, мадрасалар ислоҳига ҳам катта эътибор қаратилди. Шу ўринда “Садои Туркистон” саҳифаларида чоп этилган ушбу мавзудаги мақолаларни таҳлил этиш мақсадга мувофиқ. “Усули жадида мадрасаси”²⁴⁷ номли мақолада Туркистонда

²⁴³ Хотунларда илм маориф // Ойина (1914-1915 й.). Тошкент, 2001. 72-бет.

²⁴⁴ ФАТХИДДИНЗОДА Заҳридин. Ҳукуқи нисвои // Садои Туркистон. 1914 йил 10 декабрь.

²⁴⁵ МУХТОРОВ Ш. Ислоҳни нимадан бошларга // Садои Фарғона. 1914 йил 3 апрель.

²⁴⁶ Ўша ерда.

²⁴⁷ Усули жадида мадрасаси // Садои Туркистон. 1914 йил 17 июнь.

бир қатор янги усул – жадид мактаблари бор бўлишига қарамай, ҳанузгача бирорта янги усулда ташкил этилган мадраса йўқлиги ҳақида фикр билдирилади. Мақола муаллифи янги усул мадрасалари қандай бўлиши кераклиги, у ерда қандай фанлар ўқитилиши ва дарслар қайси тилда олиб борилиши кераклиги ҳақида мулоҳазалар билдиради. Муаллиф Туркистонда янги ташкил қилинажак мактаб ва мадрасалардаги “дарсларда тадқиқот ва тамринот усулини ижро қилмоқ, баъзи ҳошияларни (фанларни – Н.М.) чиқаруб, ўрнига бошқа муҳим дарслар кирғузмак: тарих, табиёт ва риёзиёт илмларидин ҳам талабани бир оз хабардор қилмоқ” зарур деб ҳисоблайди.

Шунингдек, Н.Ёвишев муаллимларга усули таълим ва тарбия масалаларини вужудга келтириш таклифини ўртага ташлайди²⁴⁸. Унинг “Хозирги мадрасамизда ўқув”²⁴⁹ номли мақоласида XX аср бошларидағи Туркистондаги олий ўқув даргоҳлари ва мударрислари ҳақида танқидий сўз бориб, улар Улуғбек, Навоий каби алломалар давридаги мадраса ва мударрислар билан қиёсланади. Қадимда Шарқ мамлакатларида, хусусан, Моварауннардаги мадрасаларда йирик файласуфлар, ўткир ҳакимлар, мутафаккирлар, жумладан Улуғбек, Али Қушчи каби жаҳоншумул олимлар дарс ўқитишгани, дунёвий билимларга катта аҳамият берилгани, лекин бундай хайрли анъанаалар XX асрга келганда йўқ бўлиб, улар ўрнига фақат диний билимлар ўқитилаётганлиги алам ва изтироб билан баён қилинади.

“Бир муллача” деб имзолаган муаллиф ўзининг “Мадрасаларимиз не ҳолда”²⁵⁰ номли мақоласида мавжуд ўқув муассасаларини қаттиқ танқид остига олади. Жумладан, у “дарс хоналари эшикларида совуқ кунларда дир-дир қалтираб ва мунтазир бўлуб, ўлтура-ўлтура безор дарсга етушгон бечора шогирдларга биринчи улуми диниядан санолғон тафсир ва ҳадислардан дарс берилмаслиги, ...бунинг устига ҳафтада тўрт кун дарс берилуб, уч кун ўйун-кулгу ва bemazabozlik или шогирдларнинг умрлари зое бўлиши” каби нохуш ҳолатларни санаб ўтар экан, “Эй, устозлар! Фикр ва андиша қилинг! Бу нуксонларингиз

²⁴⁸ ЁВИШЕВ Н. Мактаб ва муаллим// Садои Туркистон. 1914 йил 13 июнь.

²⁴⁹ Н.Ё. Хозирги мадрасамизда ўқув // Садои Туркистон. 1914 йил 20 июнь.

²⁵⁰ БИР МУЛЛАЧА. Мадрасаларимиз не ҳолда // Садои Туркистон. 1914 йил 16 ноябрь.

чорасин топмоқға ҳаракат қилинг! Қачонғача усули тадрис ва таълимларингиз шул тарзда давом этадир? Қачонғача шогирдларингиз ҳафтанинг ярмидан кўпини бекорчилик, кўча кезмак ва асқиябозлик ила ўтқазадурлар?” дея бошқа миллатлардан ўрнак олишга чақиради. Русийзабон мактаблардаги таълим тизимининг ижобий тарафлари, яъни синфларга тақсимланиш, кучли тарбия ва тез-тез имтиҳонлар олиниши каби жиҳатларни ўзлаштириш лозим, шунингдек, “Ўренбурғдаги (“Хусайния”) ва Уфадаги (“Олия”) мадрасаларининг тартиби ва программаларини қабул қилмак керакдур”²⁵¹, деган таклифни ўртага ташлайди. Ҳақиқатан ҳам, мадрасалардаги ўн беш-йигирма йиллик ўқиши “хисобда бор, ҳамёнда йўқ”²⁵² қабилида бўлган. Чунки, Абдулла Авлоний ёзганидек, “олти ойда, ҳафтада тўрт кун, ҳар кун бир соатдан дарс ўқусангиз, бир йили комилда 136 соат дарс ўқур экансиз. Аммо тартибли мадрасаларда бу сизнинг бир йилда ўқуғон дарсингиз ҳафтада олти кун, ҳар кун олти соатдан ўқуб, тўрт ҳафтада тамом қилурлар”²⁵³. Ўз мақоласини “Эссиз умрим” деб номлаган Ш.К.Иноятов, эски мактаб тизимидағи ўқишини қаттиқ танқид остига олган эди²⁵⁴.

Албатта, тартибли таълимнинг амалий натижалари жадид мактаблари фаолиятида кўзга ташлана бошлади. Жумладан, Исҳоқхон Ибрат янгича таълим-тарбия тизимининг ниҳоятда катта афзалликларини исботлашда кўпроқ ўзи эришган ютуқларга, ўзи амалиётга тадбик қилган янги усулларга асосланади. Бу ҳақда у қуидагиларни ёзади: “Мен ўзум ҳам ўзумга қарашлик ўнта-ўн бешта болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларина жоним ачиб, Қозон тарафиндан... бир муаллим жалб эдуб, мактаб қилиб бердим. Мактабнинг күшодига уч ой бўлгани йўқ, йигирмадан зиёда кичик болалар, ўн бешта одамлар “алиф нима?” деган саволина “калтак” деб жавоб берувчилар тамом саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадургон бўлдилар. Тўрт-бешта, етти ва саккиз саналар Қўқонға юруб ҳеч нарса

²⁵¹ Ўша ерда.

²⁵² АВЛОНӢИ Абдулла. Ўз шаҳримда саёҳат // Танланган асарлар... 231-бет.

²⁵³ Ўша ерда.

²⁵⁴ ИНОЯТОВ Ш.К. Эссиз умрим // Садои Туркистон. 1914 йил 30 сентябрь.

билмаган муллабаччалар битамомихи арабий муколамага қодир бўлуб, ҳар бир китобларни мutoалаа этадургон бўлдилар. Шул сабабдин биз кўзумиз ила тажриба қилиб, бул ўқитишига тамом ихлос қилдик”²⁵⁵. Ибрат ўз мактабига ҳафталик дарс жадвалини жорий қилдики, бу жадид мактабларининг янги таълим тизимидағи ўрнини белгилашда асосий омиллардан бири саналган. Туркистон ўлкасининг кўпгина жойларида ҳар бир янги усул мактабларининг жорий қилинишини миллий матбуот катта қувонч билан маълум қилиб борди²⁵⁶.

Бу даврдаги аксарият нашрларда XX аср маърифат, фан ва техника замони эканлиги, илмсиз миллатнинг бу дунёда яшаши мушкуллиги масалаларига асосий ургу берилди ва халқни “Оврупонинг илм ва урфонини, ҳунар ва санъатини таҳсил этмак биринчи даражада лозим”²⁵⁷лиги алоҳида таъкидланди. Тараққийпарварлик нуқтаи назаридан ёзилган ушбу мақолаларда Туркистон халқи нима учун бу қадар инқирозга юз тутди, деган мантиқан тўғри саволлар қўйилган ва кўп ҳолларда “бахтсизликнинг қора булутлари”, “захмат ва машаққат ёмғурларини ёғдуруб” турган “дангаса, ялқовликнинг энг қалин кўрпасига ўралиб уйқуда ётган” туркистонликларни “ўз қаршисида тургон Оврупа маданиятидан” тез суръатларда ибрат олишга чақирилган²⁵⁸. Будайлий ўз мақоласида Туркистон ёшларининг Европанинг илгор фан-техникасини ўрганиш ўрнига, уларнинг ярамас одатларини жуда тезликда ўзлаштираётганликларидан афсусланади: “Оврупанинг муфид нарсаларига ниҳоятда оз тақлид ила кифоялансалар ҳам мўда, ичкилик ва шунга мутобаа ишларда ҳаддан ортуқ тазийид этдилар. Тўғри, оврупа маданияти

²⁵⁵ ДОЛИМОВ У. ИСҲОҚХОН ИБРАТ. -Тошкент, 1994. (Истиқлол фидойилари сериясидан). 54-бет.

²⁵⁶ Янги мактаб // Ойна. 1914 йил 27 июль; Янги мактаблар // Самарқанд. 1913 йил 2 август; Дизаҳда мактаб // Ойна. 1914 йил 1 ноябрь; Ҳўқандда усули савтия муаллимлари // Ойна. 1914 йил 1 ноябрь; Яхё Қори. Шаҳриёнда усули жадид мактаблари // Садои Фарғона. 1914 йил 10 май ва б.

²⁵⁷ МИРЗОЗОДА М. Илм ва маориф // Садои Туркистон. 1914 йил 18 июль.

²⁵⁸ БУДАЙЛИЙ М. Мусулмонлар ҳаётидан бир лавҳа // Садои Туркистон. 1914 йил 6 май.

ёпўниялилар орасига боши ила кирса, бизим мусулмонлар орасиға қўйруғи ва орқаси ила кирди”²⁵⁹.

Албатта, маҳаллий халқнинг фан-техника янгиликларини эгаллаши, уни ўзлаштириши, миллат манфаатини ҳимоя қилиши учун энг аввало рус ва бошқа хорижий тилларни ўрганиш орқали амалга оширилишини тараққийпарварлар жуда тўғри англаганлар ва уларни ўрганишга бўлган саъй-ҳаракатларини қайд этиш лозим. Зеро, улар мустамлака шароитида миллат манфаатини ҳимоя қилиш, иқтисодий тараққиётга эришиш учун албатта рус тилини ўрганиш орқалигина амалга оширилишини жуда яхши билганлар. Маҳмудхўжа Беҳбудий: “Давлат думаси нари турсин, расмий маҳкамаларга кириб бизни мудофаа қиласургон кишимиз йўқ, бошимиз оғриса дўқтурга борармиз, аммо дардимизни айтишга тил йўқ, ўзимизда дўқтур йўқ. Иккимиз бир-биirimиз билан низо қиласиз. Кетамиз закўнчиға сўйламоққа тил йўқ”²⁶⁰, – деб, буарнинг барчасининг сабабини аввало илмисизликдан излаш кераклигини таъкидлаган эди. У чет тилларини билиш таълим олиш, фан ва маданият ривожига, тараққиётга элтувчи куч эканлигини ўзининг “Икки эмас, тўрт тил лозим” номли мақоласида ҳам муҳим масала сифатида кўтарди: “буғун бизларга тўрт тилга таҳрир ва тақрир этгувчилар керак, яъни арабий, русий, туркий ва форсий. Арабий тил дин учун на даражада лозим бўлса, русий ҳам тириклик ва дунё учун лозимдур”²⁶¹. Чунки “бусиз Туркистон замонавий тараққиётга эриша олмайди” ва “тил билишлик тараққиёт ва илму амал йўлларини кенг очилмоғини гаровидир”. Беҳбудий нашр қилдирган “Ойина” журнали, “Самарқанд” газетасининг сўнгги саҳифаларида доимий равишда рус тилидаги реклама ва баъзи бир маълумотларга ўрин ажратар эди. “Рус лисонининг аҳамияти” мақоласи муаллифи Оллоёр: “Бу асрда ҳар ким ўз она тилидан ғайри бирор маданий ва ёки тирикликда ғоят зарур бўлган ажнабий бир тилни ўрганмаклик албатта лозимдур. Бир миллатнинг таҳти ҳимоясинда турган халққа ул миллатнинг асл тилини билмак албатта ҳар жиҳатдан зарур ва

²⁵⁹ Ўша ерда.

²⁶⁰ БЕҲБУДИЙ М. Эҳтиёжи миллат // Самарқанд. 1913 йил 12 июль.

²⁶¹ БЕҲБУДИЙ М. Икки эмас, тўрт тил лозим // Беҳбудий М. Танланган асарлар. Тошкент, 1997. 150-152-бетлар.

лозимдур”²⁶², – деб ҳисоблайди. Ўндан ортиқ тилни билган Исҳоқхон Ибрат 1901 йилда русча сўзларни арабча ёзув тизимиға солиб, “Луғати сittа ас-сина” номли китоб чоп этди. Албатта, унда олти тил (араб, форс, турк, сарт, хинд, рус – Н.М.) жамланган бўлсада, рус алифбосини билмайдиган миллатдошлари учун амалий ёрдам беришнинг бир усули бўлди. Рисола ҳалқни жаҳон илм-фан ва маданияти ютуқларига яқинлаштириш, хорижий тилни ўрганишга бўлган маҳаллий ҳалқ эҳтиёжини қондириш учун яратилган эди²⁶³. Ибрат бу фикрини ўзининг амалий фаолиятида ҳам қўллади. Ўзи очган мазкур мактабга илғор педагог, рус тилини чуқур билувчи татар маорифи ходими Ҳусайн Макаевни таклиф қилди ва у билан ёнма-ён туриб ҳалқни илм-маърифатли қилиш йўлида хизмат қилди²⁶⁴.

Бу даврда тараққийпарвар зиёлилар маҳаллий ҳалқ фарзандларини жамият ҳаётида ўз ўринларини эгаллаши, ўз Ватани ва миллат тақдири учун жон куйдирувчи мутахассислар бўлиб етишишларида тилни ўрганиш сув ва ҳаводек зарурлигини матбуот саҳифаларида қайта-қайта таъкидлаганлар. Шу ўринда Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг мазкур ишдаги амалий ҳаракатларини алоҳида кўрсатиб ўтиш зарур. У 1911 йил 10 февралда Сирдарё вилояти биринчи туман ҳалқ ўқув юртлари инспекторига йўллаган илтимосномасида ўзининг жадид мактабида рус тилини ўқитишга рухсат сўрайди. Бироқ бу илтимос рад жавобини олди. Тараққийпарварнинг қайта-қайта қилган саъй-ҳаракатлари натижасида 1914 йил, орадан уч йил ўтгач, унинг мактабида рус тилини ўқитишга расмий рухсат берилади²⁶⁵. 1916 йилга келиб Туркистондаги кўпгина жадид мактаблари Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг тузган дастурлари асосида иш олиб борди.

²⁶² ОЛЛОЁР. Рус лисонининг аҳамияти // Садои Туркистон. 1914 йил 17 май.

²⁶³ Бу ҳақда тўлиқ қаранг: Воҳидова К.А. Исҳоқхон Жунайдуллоҳ Хўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий илмий мероси: Тарих фан.ном. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2002. 44-бет.

²⁶⁴ ДОЛИМОВ У. Исҳоқхон Ибрат (Истиқлол фидойилари сериясидан). Тошкент, 1994. 53-бет.

²⁶⁵ Бу ҳақда тўлиқ қаранг: АБДУРАШИДХОНОВ Мунаввар қори. Танланган асарлар /Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи С.Аҳмедов. Тошкент, 2003. 19-22-бетлар.

Шу билан бир қаторда, рус тилини ўрганиш маҳаллий тил қоидаларига зарар етказмаслиги хусусида ҳам мушоҳадалар билдирилган. Садриддин Айний “Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар” мақоласида тилга ҳурмат, унга европача сўзларни, уларнинг туркий тилдаги маънодоши бўлса ҳам, қўшиб ишлатиш унга путур етказиши мумкинлигига ургу берди²⁶⁶. А.Авлоний “ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётининг сақламагини” “ҳифзи лисон” деб атайди. Чунки “ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадирғон ойнаи ҳаёти тили ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак, миллатни руҳини йўқотмакдур”²⁶⁷. Албатта, унинг мазкур фикрлари ҳозирда ҳам ўз аҳамиятига эга.

Айтиш лозим, Туркистондаги мавжуд камчиликларни таҳлил қилган муаллифлар, туркистонлик мусулмонларнинг тараққиёти энг аввало маориф ислоҳотида, қироатхоналар, нашриётларнинг ривожида, барча иқтисодиётнинг замонавий ислоҳида эканлигига алоҳида ургу берганлар. Бу ишларни амалга ошириш учун энг аввало маблаг зарурлигини, уни эса муруватли бойлар ўз сармояларининг маълум қисмидан ажратишлари зарурлигини қайд этиб, бошқа миллат бойлари ўз миллатдошлиари учун катта хайр ва эҳсонлар сарфлашларини доимо такрорлаганлар. Шу ўринда нафақат сармоядор бойларнинг муруватларидан баҳраманд бўлиш, балки ёшларни бирлаштириб, уларни фойдали ишларга жалб этиш, маданий-маърифий тадбирларда фаол иштирокини таъминлаш масалаларига эътибор зарурлиги ҳам кўрсатила бошлади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, жадид матбуоти ва бошқа нашрлар Ўзбекистон маданияти тарихшунослигининг ноёб қисми саналади. XX асрнинг дастлабки йилларидаги миллий адабиётларда, асосан матбуотдаги мақолаларда Туркистондаги маданий-маърифий жараёнларнинг ёритилиши бир неча йўналишга қаратилди. Зеро уларда аҳолининг ижтимоий-сиёсий савиясини ошириш, Туркистон иқтисоди ва маданиятини равнақ топтириш,

²⁶⁶ АЙНИЙ Садриддин. Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар // Ойина. (1914-1915 й.)... 11-12-бетлар.

²⁶⁷ АВЛОНИЙ А. Туркий гулистон ёхуд аҳлос // АВЛОНИЙ А. Танланган асарлар...60-бет.

касбий маҳорати юксак, билимли, ижтимоий фаол инсонларга катта эҳтиёж сезаётган ўлка учун миллий мутахассисларни тайёрлаш, бу эҳтиёжни замонавий маориф муассасалари орқали қондириш ёки уларни таълим олиш учун чет элга юбориш, ўқув муассасаларини тубдан ислоҳ қилиш, таълим соҳасида табиий фанлар чуқур ўргатилиши лозимлиги, миллат тарбиячилари - хотин-қизларни маърифатли қилиш, замонавий таълим ва тараққиётга эришиш учун кўплаб тилларни ўрганиш, маданий-маърифий тадбирларни кенгайтириш зарурияти бош мавзулар қилиб белгилаб олинган эди.

***

Шовосил ЗИЁДОВ,
Ином Бухорий халқаро маркази,
тарих фанлари номзоди

ТУРКИСТОНДАГИ ШАХСИЙ КУТУБХОНАЛАР ТАРИХИДАН

Туркистонда шахсий кутубхонларнинг тарихини ўрганишдаги аҳамиятли жиҳатлардан бири – унда минтақа маданий-маънавий ҳаёти ҳақида муҳим маълумотлардан баҳраманд бўлиш мумкин.

Албатта, ушбу муаммо ҳозирги кунга қадар айрим тадқиқотчилар томонидан ўрганилган. Хусусан, мазкур соҳа бўйича узок йиллар давомида илмий фаолият олиб борган А.И.Кормилицыннинг бир қатор тадқиқотларида Ўзбекистон худудида мавжуд бўлган шарқ қўлёзмалари кутубхоналари тарихи ўз аксини топган²⁶⁸. О.Г.Қосимова²⁶⁹ ва Э.А.Охунжонов²⁷⁰ эса ўз тадқиқотларида Ўзбекистон

²⁶⁸ КОРМИЛИЦЫН А. И. История развития библиотечного дела в до революционном Туркестане. (1868-1917 гг.). Автореф. дис. на соискание учен.степени канд. ист. наук. Ташкент, 1969. 31 с. (Ташкентский гос. ун-т. им. В. И. Ленина); Рукописные коллекции и библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья. Ташкент, 1993.; "Судьбы книг" Библиотеки восточных рукописей на территории Узбекистана в древнейших временах. Ташкент, изд. "Фан" 1994.

²⁶⁹ КАСЫМОВА А.Г. Библиотечное дело в Узбекистане. – Ташкент, "Узбекистан" 1968.; Дореволюционные библиотеки Узбекистана. – "Учен. зап. (Ташкентский пед ин-т)", т. 71. 1966, – С. 64-72;

²⁷⁰ АХУНДЖАНОВ Э.А Очерки по истории книги и книжного дела в Средней Азии. Ташкент. изд. "Ибн Сины". 1993; "Книга и книжное дело в Узбекистане". Ташкент. Изд. "Узбекистан". 1978.

худудидаги кутубхоналар фаолиятини маданият тарихи доирасида умумийликда ўрганиб чиқкан.

Шунингдек, О.Ф.Акимушкининг “Библиотека Шайбанидов в Бухаре XVI века”²⁷¹; А.Гаррицкийнинг “Библиотеки в Средней Азии до русского завоевания”²⁷² ва бошқаларнинг тадқиқотларини санаб ўтиш ўринли. Уларда Ўрта Осиёдаги кутубхоналар борасида озми-кўпми маълумот беришга ҳаракат қилинган. Бу тадқиқотларда асосий камчилик бирламчи манбаларни етишмаслиги-дир. Сўнгги пайтларда айрим тарихчи ва шарқшунослар томонидан Ўрта Осиёда таникли шахсларнинг шахсий кутубхоналари ва улардаги ноёб қўлёзмаларни ўрганиш оммавийлашмоқда. Бу мавзу хорижий ва маҳаллий тадқиқотчиларни бирдек кизиқтираётгани таҳсинга лойик. А.Гаррицкий, О.Р.Акимушкин, Д.А.Морозов, М.Сабтенли, А.Мўминов, Ш.Воҳидов, А.Эркинов, Х.Аминов, М.Матякубова, Л.Холназарова, Ш.Зиёдов (мақола муаллифи) ва бошқаларнинг тадқиқотлари шулар жумласидан.

Мазкур соҳа бўйича сўнгги йилларда олиб борилаётган тадқиқотларда янги услуб қўлланила бошланди. Ушбу йўналиш аввалгиларидан буткул фарқ қилиб, асосан янги маълумотлар, яъни бевосита қўлёзмаларнинг ўзидаги ёзув ёки муҳрлар ёрдамида қайси кутубхонага тегишли бўлганлигини аниқлаш орқали шахсий кутубхоналарни ўрганиш имконини беради.

Бундай услубда аниқланган кутубхоналар борасида яна айрим тадқиқотлар алоҳида эътиборни тортади. Бу тадқиқотлар Ш.Воҳидов ва А.Эркинов тегишли. Уларнинг бири “Садр Зиё кутубхонасидаги китоблар рўйхати”, иккинчиси “Муҳаммад Раҳимхон II қўлёзмалари рўйхати” деб номланади. Шунингдек, 2007 йил Ш.Воҳидов ва З.Чориевларнинг “Садр-и Зия и его библиотека”²⁷³ ва 2010 йил А. Эркинов, Н. Полвонов, Х. Аминовларнинг “Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутбхонаси феҳристи”²⁷⁴

²⁷¹ АКИМУШКИН О.Ф. Библиотека Шайбанидов в Бухаре XVI века // Islamkundliche untersuchungen. Band 185. Ingeborg Baldauf, Michal Friedrich (Hrsg). Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten. ESCAS IV. Bamberg 8-12. Oktober 1991. – Berlin, 1994. – S. 325-341.

²⁷² Гаррицкий А. Библиотеки в Средней Азии до русского завоевания // Новый Восток. М., 1925, №10-11. С. 381-382.

²⁷³ ВОҲИДОВ Ш., ЧОРИЕВ З. Садр-и Зия и его библиотека . Ташкент. Изд. Янги авлод. 2007.

²⁷⁴ ЭРКИНОВ А., ПОЛВОНОВ Н., АМИНОВ Х. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутбхонаси феҳристи. Тошкент, Янги авлод. 2010.

деб номланган китоблар тайёрланди ва юқорида тилга олинган мақолаларга қўшимча равишда янги маълумотлар билан бойитилди. Садр Зиё ва Муҳаммад Раҳимхон II кутубхонасининг ўрганилиши бевосита унинг шахсияти ва фаолиятига доир янги маълумотлардан воқиф этади.

А.Мўминов ва Ш.Зиёдов ҳамкорликда амалга оширилган шу соҳадаги яна бир тадқиқот Дукчи Эшон (1856-1898) кутубхонаси ҳақида²⁷⁵. Мақола жараённида олиб борилган изланишлар нафақат Дукчи Эшоннинг кутубхонаси, балки XIX аср охири Россия империясини ларзага келтирган ўша шахсни қуршаб турган кишилар ҳақида муҳим маълумотларга эга бўлдик.

Бухоронинг машҳур қози калони, олим Садр Зиё (ваф. 1932 й.) 1921 йида Бухорони ўзида учта катта кутубхона борлигини айтиб ўтган. Хусусан, Бухоро қозиси Бурхониддин (ваф. 1898 й.) кутубхонаси, Хишмат (1857-1927) кутубхонаси ва учинчиси Садр Зиёнинг шахсий кутубхонасидир. Аввалиги икки кутубхонанинг тақдири тадқиқотчилар учун номаълум бўлиб келмоқда.

Кутубхоналар тарихини ўрганиш бизга Ўрта Осиё худудидаги илмий маърифий даражани аниқлаш имконини беради. Бу ўз навбатида Ўрта Осиё тарихи бўйича шуғулланаётган тадқиқотчилар учун муҳим маълумот бериши табиий. Энг аввало, дин тарихи, сиёсий тарих ва кодикология, умуман Ўрта Осиё тарихига оид тадқиқотлар учун аҳамиятлидир. Шу пайтгача Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мазкур мавзу юзасидан бундай тадқиқот олиб борилмаган эди.

1913-1914 йилларда “маҳаллий қўлёзма мажмуалари ҳақида маълумотлар” йиғиш мақсади билан икки марта Туркистонда бўлган профессор Аҳмад Заки Валидий XX асрнинг бошларида ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари, Фарғона водийси, Тошкент, Бухоро каби шаҳарларда хусусий кутубхоналар бўлганлиги ҳақида хабар беради²⁷⁶. У ўзининг Фарғона водийсига биринчи

²⁷⁵ ЗИЁДОВ Ш., МУМИНОВ А. Библиотека Дукчи ишана (Library Dukchi Ishan) // Манакиби Дукчи Ишан (аноним житя Дукчи Ишана – предводителя Андижанского восстания 1898 года). Пер. с турк., введение и комментарии Б. М. Бабаджанова. – Ташкент-Берн-Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – стр. 344-385.

²⁷⁶ ВАЛИДОВ А.З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве (Отчет о командировке) // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXIII. Петроград, 1916. – С. 245.

саёҳати ҳақида ёзган ҳисоботида кўқонлик Юнусжон Дадамуҳамедов, Андижонда Отабек, Ўшда Қудратулла Тоирбоев ва Фозилбекнинг, Наманган, Марғilonда яна бир неча кишининг хусусий китоб мажмуалари бўлганлиги ҳақида маълумот беради. А.З.Валидий Наманганда Хожа Эшон Лолареш кутубхонасида туркий адабиётнинг буюк ёдгорлиги Юсуф Боласоғунийнинг “Кутадғу билиг” асарининг ноёб нусхасини топган²⁷⁴ (бу асар 1069 йили ёзиб тутагилган). А.З.Валидий ўзининг иккинчи саёҳатида Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Бойсун, Девон, Сариосиё, Қоратоғ каби жойларда бўлиб, бу ҳақда ҳисобот ёзган. Унда мулла Хизир Тўқсоба, Ғузордаги Бек мадрасаси қошида, мулла Нажмиддин ва Каримбой (Қаршида), Бухорода қозикалонга тегишли ва бошқа ўн тўрт кутубхона ҳақида хабар беради²⁷⁵. Дарҳақиқат Заки Валидий берган маълумотларни аксарияти ҳозирги кунда ўз тасдиқини топмоқда. Кўқонлик Юнусжон Дадамуҳамедовнинг шахсий кутубхонаси, Бухородаги қозикалонларга тегишли кутубхонларда сақланган қўлёзмалар ҳозирда Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райхон Беруний номидаги шарқ қўлёзмалари маркази қўлёзмалар хазинасидан жой олган. Уларни янгича услуб асосида тадқик²⁷⁹ этар эканмиз ўз-ўзидан улар ҳақида янги қимматли маълумотларга эга бўлиб бормоқдамиз. Қолганлари ҳақида хозирча маълумот кўп бўлмасда яқин келажакда топилиши табиидир. Ҳолбуки Заки Валиди берган маълумотларга қўшимча равишда янги кутубхона эгалар ҳақида маълумотлар ҳам йўқ эмас. Уларга Дукчи Эшон, Себзор қозиси Муҳаммад Муҳиддинхожа, Фитрат, Садир Зиё, Рахимзода²⁸⁰, Г.М. Семенов, Б.Бузрукзода²⁸¹,

²⁷⁷ ВАЛИДОВ А.З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXII. Петроград, 1915. – С. 303-320.

²⁷⁸ ВАЛИДОВ А.З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве (Отчет о командировке) // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXIII. Петроград, 1916. – С. 245-262.

²⁷⁹ Бу усул қўлёзмалардаги ёзув ва унга босилган муҳрлар орқали кутубхона эгаларини аниқлашдир.

²⁸⁰ Библиотека Рахимзаде №19 рус тилида ёзилган эксплибрс. Қўлёзма № 4363.

²⁸¹ Az kitobhol B.Buzrukzoda шаклидаги түгри турбурчак шаклидаги муҳр Алим Қули жангномаси. Муаллифи Ҳолбек Мулла Мусо Анджон. Қўлёзма № 8816. 1а, 2а вараглар.

А.А. Полвонов²⁸², А.П. Ходжаев²⁸³, Кун²⁸⁴, Немматуллаҳ ибн Корамошиқ Сайдиков Бухорий Тюмени²⁸⁵, Лазиз Азиззо-да²⁸⁶ ларни киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак кутубхоналарнинг тарихини ўрганиш ёрдамида биз Марказий Осиё тарихида фаолият олиб борган турли шаклидаги кутубхоналар тақдирини ўрганиш имкониятига эга бўламиз. Шунингдек, ҳамон тарихшунослик фани учун номаълум бўлган янги кутубхоналарнинг номларини ва уларнинг эгалари ҳақида ҳам кўплаб маълумотларни қўлга киритиш мумкин.

***

Эргаш ЮСУПОВ,
Андижон давлат университети,
тарих фанлари номзоди

Э.ТОЖИМИРЗАЕВ,
Андижон давлат университети,
катта ўқитувчи

МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА “УСУЛИ ЖАДИД” МАКТАБЛАРИНИНГ ФАОЛИЯТИДА ДОИР

XX аср бошлари ўзбек халқи ҳаётida ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ўзгаришлар даври бўлди. Жадидчилик ҳаракати вакиллари асоратга тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч маърифат²⁸⁷ эканлигини

²⁸² Библиотека А.А. ПОЛВАНОВА № 105. г. Ташкент. Учбурчак шаклидаги муҳр. Матлай Анвар асари. Кўлёзма № 8271, 01а варақ.

²⁸³ ХОДЖАЕВ А.П. №5. Ёзув шаклидаги эксплибрс. 1а, 2а, Ўз ФА ШИ қўлёзма №5808.

²⁸⁴ Кун. 61 немис тилида ёзилган. Ўз ФА ШИ қўлёзма №5905. 1а варақ. Вақфнома хаэррат Шайбоникон.

²⁸⁵ Нигматулла Карамшаковъ Сейдуковъ Бурхарецъ въ Тюменъ (аррабаси ҳам бор) овал шакилдаги эксплибрс. Ўз ФА ШИ қўлёзма № 9069. 1а варақ.

²⁸⁶ Азиз-Зода Л. Тугри тўртбурчак шакилдаги эксплибрс. Ўз ФА ШИ қўлёзма № 4520.1а варақ. Бедил. Девони Бедил. Китоб Мулла Тошпўлат бойбача валади Фозил ўғлиниги бўлган. 1а варақ.

²⁸⁷ КАРИМОВ И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. //Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамиз. 7-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 135.

тўлик англаб етдилар, маориф ва таълим-тарбияни тубдан ўзгартириш, янги мактаб тузиш масалаларини асосий ўринга кўтардилар.

Махмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Ҷўлпон, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муъин каби довюрак аждодларимиз миллий гояни барқарор кучга айлантиришда кескин ҳаракат қилдилар, курашдилар. Уларнинг гоялари халқимизни маърифатли қилиш, ўзлигини англашга тайёрлаш ва шу йўл билан миллий озодликка эришишни таъминлашдан иборат эди.

Тошкентнинг Шайхованд Тахур, кейинчалик шаҳарнинг бошқа турли даҳаларида биринчи “усули жадид” мактаблари очилди. Мунаввар қори Абдурашидхонов бундай мактабларнинг кундалик ўкув-тарбия ишларидан тортиб, йиллик битириш имтиҳонларини уютиришгача, “усули савтия” методини иқтидорли ёш ўқитувчиларга ўргатишдан тортиб, мактабларни замонавий дарслик ва қўлланмалар билан таъминлашгача ва янги дарсликлар яратишгача бўлган узлуксиз жараённи бошқарди.

Мунаввар қори Тошкентда очган усули савтия мактабарида ўзи тузган ўкув дастурлари асосида жамоат олдида очик имтиҳонлар ташкил қилган. Имтиҳонларга ўкувчиларнинг ота-оналаридан тортиб, шариат-дин пешволаригача, ҳатто ўлкада катта эътибор қозонган олиму шоирларни, маърифатли бойларни ҳам таклиф қилган. Мана, унинг Наманганга - Исҳоқхон тўра Ибратга йўллаган “Даъватнома”си:

“Хурматлу Исҳоқхон ҳожи жанобларина!

1907 йил май ойиндан эътиборан Тошкентда Тарновбоши маҳалласинда “Хония” мактабинда талабаларни йиллик имтиҳони бошланур. Сиз хурматлудан рижо қилурмизки, тавобингизда бўлгон усули жадидия мактаблари мудирлари илиа имтиҳон мажлисларина ташриф қилсангиз, муаллим ва шогирдлар Сиздан мамнун бўлур эдилар.

Муҳибингиз Мунаввар қори, 15 марта 1907 йил”.²⁸⁸

²⁸⁸ АФАНДИЗОДА. Мунаввар қори. Ёш Туркистон, 1934, № 50, январь. Қисқача маълумот: 1929-1939 йилларда Париж шаҳрида ўзбек тилида мунтазам чиқиб турган. 1934 йил давомида журнал Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли хотирасига багишлаб туркум маколалар, хотиралар ўзлон қилган; Яна каранг: Тарихнинг номаълум саҳифалари. Хужжат ва материаллар. Биринчи китоб. – Т.: Faafur Fulom. 2004 – Б. 8-15.

Бундай имтиҳонлар “усули жадид” мактабларининг ўлка бўйлаб кенг тарқалишига олиб келди. Айниқса, 1899-1903 йилларда Наманганда Исҳоқхон Ибрат, Сўфизода, Кўқонда Домла Салоҳиддин, Абдулваҳоб Ибодий, Ашурари Зоҳирий, Ҳамза, Андижонда Шамсиддин домлалар бошчилигида усули жадид мактаблари тармоқлари кенгайиб борди.

Миллат маърифатини ошириш” зулм ва қоронгуликдан қутулишнинг йўли эканлигини чукур ҳис этган Ҳожи Муъин 1903 йилда Самарқанднинг Хўжа Нисбатдор маҳалласида янги усулдаги мактаб очади, янги усул мактабларига дарслик ва қўлланмалар тузади, унинг шеър ва саҳна асарлари (“Тўй”, “Мазлума хотин”) миллатни иллатга ботираётган мавзуларда бўлиб, миллатга сабоқ мақсад муддаоларида битилган эди.

Фарғона вилояти ўкув юртларига инспекторининг 1910 йилда тузган, архивда сақланган янги усул мактаблари рўйхатига биноан Кўқон уездида-14 та, Андижон уездида-5 та, Наманган уездида- 4 та жадид мактаби бўлган.

Кўқондаги янги усул мактаблардан 4 таси 1893-1900 йилларда вужудга келган. Кўқондаги биринчи жадид мактаби 1893 йилда Мираюббой маҳалласида ташкил қилинган. Бу шаҳардаги энг йирик жадид мактабларидан бири бўлган. Ундаги 100 ўқувчига ўқитувчи Аҳмаджон қори ва учта ёрдамчиси таълим берган. 1899 йилда Холибобо маҳалласида масjid қошида янги усул мактаби очилган. Унда 25 ўқувчи ўқиган, кейин ўзбек Хўжахон Аҳмадхўжа ўқитувчилик қилган Бандул маҳалласида 1899 йилда очилган янги усул мактабда 115 ўқувчи ўқиган ва Муҳаммадхон Муҳаммадов дарс берган. Беш Қовоқ маҳалласи масжиди қошида 1900 йилда очилган янги усул мактабида 115 ўқувчи бўлиб татар Салоҳиддин Мезитов таълим берган. Булардан ташқари Кўқоннинг Даҳмаи Шоҳон маҳалласида 1901 йилда, Фалчасой маҳалласида 1902 йилда, Бекбачча маҳалласида 1904 йилда ва бошқа янги усул мактблари фаолият кўрсата бошлаган²⁸⁹.

²⁸⁹ КАЗАКОВ Т.К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джадидское движение в начале XX века. Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. исторических наук. Ташкент 2000. – Б. 17.

Янги “усули жадид” мактаблари сони маҳаллий мактабдорлар, хур фикрли зиёлилар саъй-ҳаракати ҳисобига анча ортди. Бу ҳол мустамлакачиларни анча ташвишга солди. Фарғона вилояти ҳалқ ўқув юртлари инспектори (назоратчиси) О.Егоров 1909 йилда Туркистон ўлкасидағи рус-тузем мактабларининг ахволига бағишиланган маҳсус кенгашда куюниб шундай деган эди: “Яқин келажакда янги методдаги маҳаллий мактабларнинг кенг ёйилиши ва уларга нисбатан маҳаллий аҳоли эътиборининг кескин ортиб бориши билан рус-тузем мактаблари батамом ҳароб бўлади”²⁹⁰.

“Усули жадид” мактабларини бутунлай ёпиб қўйиш ёки таъкилашдан губернаторлик маъмурияти қўрқар эди, чунки бу иш бундай мактабларни яширин равишда ташкил қилишга, айниқса, маҳаллий ҳалқнинг қаттиқ норозилик ҳаракатига олиб келар, кўплаб ёшларнинг чет элга, биринчи навбатда, Туркияга бориб ўқишига йўл очилар эди.

Маҳаллий педагогларнинг “усули савтия” мактабларини очиши чор маъмурияти томонидан қаттиқ назорат остига олинди. Шу муносабат билан 1909 йилда Туркистон округи қошида маҳсус комиссия томонидан маҳсус “Фармойиш” ишлаб чикилди. “Фармойиш” шундай масалаларни ўз ичига олган эди:

Маҳаллий мактаблар чор маъмуриятининг маҳсус рухсатномаси билан очилади.

Маҳаллий мактабларни очиш ва унда ўқитиш сиёсий жиҳатдан тўла ишончли бўлган Россия фуқароларигагина рухсат этилади.

Маҳаллий мактаб қайси миллат болалари учун очиладиган бўлса, унинг ўқитувчилари ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши шарт.

Маҳаллий мактабларда фақат Россия цензураси рухсати билан чоп этилган китобларгина ўқитилади.

Маъмурий полиция идораларида ишловчи масъул шахслар зиммасига барча маҳаллий мусулмон мактабларини аниқ рўйхатга олиб бориш ва рўйхатдан ўтмаган мактаб-

²⁹⁰ ЎзР МДА И-47- фонд, 1 – рўйхат, 797 иш, 75 - варақ.

ларнинг фаолият кўрсатишига йўл қўймаслик вазифаси юклатилади.

Махсус руҳсатсиз мактаб очган шахслар мактаб очиш ва ўқитувчилик ишидан абадий маҳрум этилади.

Маҳаллий мактаблардаги ўқитишиш ишлари ва уларда жорий этилган тартиб-қоидаларга риоя этилиши устидан назорат қилиб туриш маҳаллий маъмурларга ҳамда мактаб нозирларига юклатилади.²⁹¹

Фармойишнинг ҳамма моддаси маҳаллий миллат фарзандлари учун очиладиган мактабларга бир катта тўсиқ вазифасини бажаради. Учинчи моддадаги таъкидга кўра ўқувчилар қайси миллатга мансуб бўлса, мактаб очувчи муаллим ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши керак. Бу билан ички Россиядан келган татарлар томонидан очилган ва очилаётган “усули жадид” мактабларининг фаолияти тўхтатилди.

“Усули жадид” мактабларида қўллаш учун маҳаллий муаллифларнинг дарсликлири ҳали йўқ даражада ёки етарли эмас эди. Атоқли маорифчи, Туркистон ўлкасидаги ўқув-тарбия ишларига ислоҳ кирита олган илғор зиёли Сайдрасул Сайдазизовнинг қироат усули қўлланилган “Устоди аввал” алифбо дарслиги ниҳоятда кам миқдорда нашр қилиниб, ҳатто рус-тузем мактаблари учун ҳам етишмас эди. “Усули жадид” мактабларида Мажид Қодирий томонидан яратилган ва 1910 йилда нашр этилган “Хисоб” дарслигига қадар Қозонда, Туркияда нашр қилинган математика бўйича турли дарсликлардан фойдаланилар эди.

1907-1910 йилларда Кўқон, Андижон ва Самарқандда янги мактаблар очила бошлади. Масалан, Андижоннинг Жалақудуқ қишлоғида мулла Тоиржон мулла Хўжаев ҳамда маҳаллий ўқитувчилар 31 нафар ўқувчи билан Хартум қишлоғида 50 нафар ўқувчи билан, сўнг Дархонда 55 нафар ўқувчи билан “усули савтия” мактабларида ўқитишини бошлаб юбордилар.²⁹²

²⁹¹ ЎЗР МДА И-47- фонд, 1 – рўйхат, 926 иш, 109 - варак.

²⁹² Тарихнинг номаълум сахифалари. Учинчи китоб. Т.: Ozbekiston – Б. 113-114.

Ўқитувчи инсон фарзандини ҳақиқий камолот сари етаклайди. Ҳар қандай жамиятнинг инқизозиу таназзули, равнақиу истиқболи унинг мактабга, таълим-тарбияга ва айниқса, ўқитувчига бўлган муносабати билан ўлчанади. “Усули жадид” номини олган “усули савтия” (товуш методи)га асосланган мактабларда миллий маънавияти юксак, миллат, Ватан истиқболи учун жон куйдирувчи ёшларни тарбиялаб етишириш биринчи ўринда турган. Жадид педагогларининг буюқ хизматлари шундаки, улар мактабларда ўз она тилида таълим-тарбия беришга, миллий адабиёт, мусулмон дини асосларини ўқитишга ҳал қилувчи масала сифатида қарадилар. Чунки улар миллатнинг ўзлигини сақловчи асосий восита она тили ва миллий адабиёт деб билдилар. Миллийлик масаласи Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний каби мутафаккирлар фаолиятида ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Жадид мутафаккирлари фаолияти замирада мустамла-качиликка қарши мақсадлар, миллий истиқлол ғояси ётар эди, бу ғоя оқ ва қизил империяга бирдай маъқул эмас эди. Шўролар ҳукумати уларга қарши ниҳоятда даҳшатли ҳам жисман, ҳам маънан йўқ қилиш сиёсатини олиб борди ва йигирма йил ичida уларнинг деярли ҳаммаси қатағон қурбони бўлдилар.

Бугунги кунда жадидлар орзу қилган озод мамлакатимизда таълим-тарбия тизимининг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғуллаштиришга катта эътибор қаратилмоқда. Ҳақиқатда, миллий ғоя, миллат тафаккурининг энг илғор намуналарини акс эттирган дарслик ва қўлланмалар тузиш, хорижий тилларни муқаммал билиш, касб-ҳунар ўргатишини жорий этиш каби тамойиллар ўз даврида жадидчилик вакилларини ўйлантирган ва уларнинг бу йўлдаги бевосита саъи-ҳаркатлари фаолиятимизнинг замонавий интеллектуал тараққиёти пойdevoriga замин яратишига хизмат қилди.

Абдулла РАСУЛОВ,
Наманган давлат университети,
тарих фанлари доктори

Дилфуза НАСРИДДИНОВА,
Наманган мұхандислик-технология институти,
тарих фанлари номзоди

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИДА ТАТАР АЁЛЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Маълумки, Туркистанда жадидчилик ҳаракати бошқа минтақалар, хусусан, Кавказорти, Волгабўйи, Уралолди худудларига нисбатан кейинроқ ривож топди. Ўлкада жадидчилик ҳаракатини вужудга келиши XX аср бошларига тўғри келади. Бу даврда жадидчилик ҳаракати маориф маданият, матбуот ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олди. Жадидчиликнинг замирида ҳалқни замонавий билим ва кўникмалар билан қуроллантириш, Шарққа нисбатан анча илгарилаб кетган Farb маърифати ва маданиятини тарғиб қилиш, шу билан бирга рус ҳукумати билан муроса-ҳамкорлик йўлини тутиб, фурсат туғилганда мустақилликка эришиш каби эзгу мақсадлар ётарди²⁹³. Жадидчиликнинг асосчиси бўлган И.Гаспринский (1851-1914) ўз издошлари бўлган татар маърифатпарварлари ва ўлка тараққийпарварлари билан фаол ҳаракат олиб борди. Туркистан жадидлари И.Гаспринскийни ўз устозлари деб билишган ва унинг кўрсатмалари асосида иш олиб боришган. Ўлкада жадидчиликнинг кенг ёйилиши ва шухрат қозонишида И.Гаспринский ва Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳамкорликлари муҳим ўрин тутган²⁹⁴.

И.Гаспринский ва ўлка тараққийпарварлари дастлабки ишни эски мактаб муллаларининг фанатизми ва жаҳолатпарастлигига қарши курашдан бошлади. Чор ҳукуматининг олиб борган руслаштириш сиёсатидан норози бўлган татар маърифатпарварлари, ўлкадаги мусулмон мактабларини ислоҳ қилиш орали бу хавфдан

²⁹³ ҚОСИМОВ Б. Миллий уйғониш. Т, Маънавият, 2002, – Б. 6-8.

²⁹⁴ АЛИМОВА Д, РАШИДОВА Д. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури. Т., 1999, – Б. 26-27.

қутилиб қолиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Шу мақсадда усули жадид мактабларини очиб, маҳаллий аҳоли болаларини ўқитиш ишларини олиб боргандар. Татар маърифатпарварлари бу ишлар билан чекланиб қолмай, туркий халқларни бирлашиши ҳамда мустақиллик учун кураш ғояларини илгари суриш билан биргаликда, хотин - қизлар маорифига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаганлар. Чунки аёл миллат фарзандларини тарбияловчи ва улғайтирувчи зот бўлиб, унинг илмли ва юксак заковат эгаси бўлиши баркамол авлодни шаклланишида юқори ўрин тутишини тушунганлар.

“Бутун инсоният оламининг тирикчилиги ёлғиз хотунлар соясидандир деб айтсак шояд хато қилмаган бўлурмиз, хотунлар бутун олам инсониятининг онаси-дирлар: пайғамбарлар, расуллар, подшоҳлар, олимлар, адиблар ва шоирлар ҳаммаси шул муҳтарам волидаларнинг болаларирилар”²⁹⁵. Татар аёлларининг ўртасида илм-фанга бўлган юксак муҳаббатни ортишига сабаб, миллатнинг ўзини орасида шаклланган маърифатчилик ғоялари, қолаверса, ўша даврда вужудга келган ижтимо-ий-сиёсий ва маданий соҳадаги ўзгаришлар туртки бўлган дейиш мумкин. Жадид мактабларида татар аёлларининг муаллималар сифатида фаолият кўрсатишларига жадид маърифатпарварларининг ҳам ўрни бекиёсдир.

Татар аёлларида бошқа мусулмон халқларидан фарқли ўлароқ, маърифатга интилиш, шиҷоатлилик, ташаббус-корлик каби хислатларни кузатишимиз мумкин. “Бизнинг эрларимиз ҳар хил илмларни ўрганади, турли мактабларга қатнайди. Ҳамма китоб ва газеталарни ўқиёди, маърифат меваларидан баҳраманд бўлиб, ақлларини ўстиради ва руҳларини шодлантиради. Биз татар аёллари ҳар қандай таълим ва тарбиядан маҳруммиз, йилт этган умидсиз ва тасаллисиз умримизни ғам-ғусса ичида, охири-кети кўринмайдиган ташвишлар билан ўтказишга мажбурмиз”²⁹⁶. Бундан кўриниб турибдики, татар аёллари ўртасида маърифатга интилиш ҳисси кучли бўлиб, бошқа мазлумаларни ҳам илмга бўлган қизиқишлиарини орттиришда дастлабки кўмакчилардан бўлганлар дейишимиз

²⁹⁵ ФАХРИДДИНЗОДА З. Хукуқи нисвон// Садои Туркистон, 1914, 12 ноябр.

²⁹⁶ ФАХРИДДИНЗОДА З. Хукуқи нисвон// Садои Туркистон, 1914, 12 ноябр.

мумкин. Туркистонда маориф соҳасининг тараққий этишида татар маърифатпаравар аёлларининг тутган ўринлари салмоқлидир. Усули жадид мактабларида ўқитиш услуби анча содда ва осон бўлиб, ўқувчилар қисқа муддат ичida савод чиқариб, фанларни тез ўзлаштириш билан биргаликда ҳунар ҳам ўрганишган. Бу эса маҳаллий аҳолини болаларини янги усул мактабларига оммавий равишда беришларига сабаб бўлган.

Татар аёллари ўлкада фаол ҳаракат олиб бориб, маҳаллий аҳоли қизларини илмли бўлишида, қолаверса, маърифий ва маданий ишларни муваффақиятли олиб борилишида муҳим рол ўйнаганлар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Туркистон генерал-губернаторлигининг маъмури 1913 йил 4 январдаги ҳисоботида, Перовск уездининг Жулек участкасига қозоқ, сарт(ўзбек), қирғиз болаларини ўқитиш мақсадида 1911 йилнинг ёзидан Уфанинг “Олия” мадрасасидан ёш татар ўқитувчилари келган бўлиб, усули жадид бўйича мактаблар очиб унда аҳоли болаларини ўқитганликларини таъкидлаб, бунда ўқувчилар арифметика, география, тарих, татар тили грамматикасини ва Куръон ўқиш билан биргаликда, шариат қонунларини ҳам ўрганаётганликларини айтган²⁹⁷.

Янги ўқитиш услуби афзалликлари ҳақида шуни таъкидлаш жоизки, эски мактабларда толиблар китобларни қуруқ ёдолишорқали таълим олишиб, мазкур китоблар қай мақсадларда ёзилганлигидан амалда бехабар бўлганлар. Эски мактаблардаги ўқиш ва ўқитиш услуби замон таълабларига жавоб бермас, шогирдлар 4-5 йил ўқиб ҳатто араб тилини ҳам яхши ўзлаштира олмаганлар. Ваҳоланки, таълим берётган мударрисларнинг ҳам билим савиаси ва дунёқараши жуда паст даражада бўлган. Фикримизнинг далили сифатида А.Хўжаевнинг қўйидаги фикрини келтиришимиз мумкин: “Мадраса деб юритилган адолатхоналаримизда тарбия кўруб мулла бўлғон афандиларимизда фикр ва идрок шул даражада пастдирки, бу афандилар илиа миллий ва ижтимоий мавзулардан сўз гапирмак ҳозирги вақтда имкон хорижидандир”²⁹⁸.

²⁹⁷ ЎзРМДА-И-1-жамгарма, 27-рўйхат, 148-иш, 3-варак.

²⁹⁸ Муллаларимизда даражайи фикрия // Садои Туркистон, 1914, 55-сон, – Б. 2.

Давр эса шиддат билан ривожланиб, асрий қолоқликдан тезроқ чиқиб, тараққиёт сари одимлаш лозимлигини тақозо этарди. Усули жадид мактаблари замон талбларига жавоб берип, унда диний ва дунёвий билимларни қўшиб ўқитилиши, олдинга қўйилган юксак мақсадларни амалга оширишдаги дастлабки қадамлардан бири бўлди. Татар ўқитувчилари бадавлат қозоқлар ёки қирғизлар томонидан ёлланган бўлиб, улар болаларга уч ой давомида 100 сўм пул ва закот (бадавлат кишилар ўз молидан камбағаллар учун берадиган улуш - муаллифлар) эвазига билим беришган. Ҳар йили ёз ойларида татар ўқитувчиларидан 40 нафарга яқини Жулек участкасига келишган. Бундай муаллимлар қаторида татар аёллари ҳам бўлиб, маҳаллий аҳоли қизларини илм ва хунарли ҳамда маърифатга бўлган қизиқишлиарини ортишида уларнинг хизматлари борлигини айтиб ўтиш лозим.

Татар тараққийпарвар аёллари зиммасида ўлка аёлларини маърифатли ҳолда кўриш ҳамда уларни ўз ҳақ-хуқуқи учун курашишга даъват этишдек шарафли ва машақкатли вазифалар турган. Хусусан, мисоллар келтирадиган бўлсак, Тошкент темир йўлининг Салатепа станцияси яқинида қозоқ Соатбой уйида у томонидан йилига 400 сўм миқдоридаги пулга ёлланган татар муаллимаси яшаб, аҳоли қизларини ўқитиш билан шуғулланган²⁹⁹. Яна ўша Салатепа станциясида бадавлат қозоқ Қобул Эркабоев томонидан ёлланган Мунаввара Раширова ҳам истиқомат қилиб, 4 нафар қизни ойига 25 сўм пул эвазига ўқитган³⁰⁰. Богородск қишлоғидан узоқ бўлмаган овулда муаллима Биби Марям Исҳоқова ҳам ўқитувчилик фаолияти билан шуғулланган³⁰¹. Қозон губерниясидан келган Гафия Хисматуллина Сагетдинова 15 нафар қизни, Менглижамол Шигабутдинова 15 нафар қизни, Розия Сагадиева Даутова эса 10 нафар қизларни оиласвий ахволига қараб 5 тийиндан 20 тийингача ўқитишган³⁰².

Маҳаллий аёлларни илм оладиган масканлари яъни, мактаблари бўлишини хоҳлаб татар аёллари газеталарга

²⁹⁹ ЎзРМДА-И-1-жамгарма, 27-рўйхат, 148-иш, 3-варақ ва орқаси.

³⁰⁰ ЎзРМДА-И-461-жамгарма, 1-рўйхат, 1406 –а-иш, 22-варақ.

³⁰¹ ЎзМДВА-И-1-жамгарма, 1-рўйхат, 148-иш, 32-варақ.

³⁰² ЎзРМДА-И-17-жамгарма, 1-рўйхат, 15374-иш, 10-11-варақ ва орқаси.

мақолалар берганлар. Асли касби муаллима бўлган подшо хоним Жалилова маҳаллий аёлларни ачинарли ҳайтини ўзгартириш даври келганлигини, вақтларини беҳуда ишларга сарфлаб, илм олишдан бебаҳра қолаётганликларини таъкидлаб, хотин-қизлар учун мактаблар очиб беришлирини истаб мақолалар ёзган³⁰³.

Олиб борилган саъии-ҳаракатлар натижасиз кетмади, Туркистон ўлкасининг барча ҳудудларида хотин-қизлар мактаблари очилиб, унда татар муаллималари фаолият кўрсатишган. Шундай мактаблардан бири Тўқмоқ шаҳрида ҳам очилган бўлиб, унда ўқишиш ишлари анча ривожланган эди. Татарларнинг бадавлат кишилари мактаблар қурилиш ишларига ҳам ҳомийлик қилишган. Тўқмоқдаги ўғил болалар мактабида ўз пайтида Уфадаги “Олия” мадрасасини тамомлаган Мусо афанди Асқаров мударрислик қилган. Қизлар мактабида эса унинг рафиқаси Равзатул Ҳаёт муаллималик фаолияти билан шуғулланиб, бу мактабда 5 синфлик дастур асосида таълим берилиб, дарслар усули жадид бўйича олиб борилган. 3-синфдан бошлаб қизларга ҳунар ўргатилган. Ҳар олти ойда отаоналар иштирокида имтиҳон бўлиб, бунда ўқувчилар билим ва ҳунарни қай даражада ўзлаштириб олганликлари синовдан ўтказилган³⁰⁴.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, маориф соҳасида татар маърифатпарвар аёлларининг фаол ҳаракатлари натижасида маҳаллий аҳоли хотин-қизларининг билим савиялари ортиб, уларнинг турмуш тарзлари кескин ўзгаришига сабаб бўлган. Усули жадид мактаби Тошкент шаҳридаги Скобелевский уездининг Нўғай маҳалласида ҳам очилган бўлиб, у ерда Маймуна Фаттоҳиддин қизи Ахтамова ўн етти йил мобайнинда аҳоли қизларини ўқитиш ишлари билан шуғулланиб келган. Унинг тинимсиз ва машаққатли меҳнати туфайли минглаб аҳоли қизлари диний ва дунёвий билимларни эгаллашган. Қизлар мактаби расмий равишда очилган бўлсада, ўқийдиган муқим бир биноси йўқлиги сабабли, муаллима Маймуна ўзига яшаш учун ажратилган хонада 40-50 нафар қизларни жуда қийин шароитларда ўқитиб келган. Бу шикоатли

³⁰³ ХЎЖАЕВ А. Хонимлар товуши // Садои Туркистон, 1914, 11 июл.

³⁰⁴ Тоторлар // Садои Туркситон, 1914, 29 июл.

ва фидокор муаллимадан мамнун аҳоли ўзаро келишган ҳолда, маҳалланинг бадавлат кишиларидан бўлган Зариф хожи Ахмаджонов ҳисобидан мактаб биносини битказиб бериш мажбуриятини олган ва 1916 йилнинг кузига келиб қурилиш ишлари якунланган. Ўқувчилар кенг ва ёруғ хоналарда билим олиш имкониятига эга бўлишган³⁰⁵.

Татар муаллималари ўлкада усули жадид мактабларини янада оммавийлашиши учун бор имкониятларини ишга солиб, аҳолининг янги ўқитиш услуги афзалликлари ҳақида доимий равишда хабардор этиб борганликлари туфайли қизлар мактабларида ўқувчилар сони ортиб борган. Шундай муаллималардан яна бири Комила Музаффариядир. У ёшлигидан билим олишга қизиқкан бўлиб, Уфадаги қизлар мактабида таълим олган. Уни илмга бўлган қизиқиши кучлилигидан ўзи мустақил равишда рус тили ва диний билимларни ўрганган. Комила Музаффария ўз фаолиятини Уфа шаҳридаги 3-сонли маҳсус қизлар мактабида бошлаб, унда тўрт йил ишлаган. 1909 йилда Зариф Музаффарий билан турмуш қургандан кейин иккевлари турли мактабларда ўқитувчилик фаолияти билан шуғулланиб келишган. 1911 йили улар Туркистонга келиб, Кўқондаги қиз ва ўғил болалар мактабларида фаолиятларини давом эттиришган. Муаллима Комила Музаффария хуштабиат, камгап, юмшоқ кўнгил аёл бўлиб, ўз касбини чин дилдан севиб ардоқлаб келган.

У мактабга доим эрта келиб, шогирдларига муаммоли масалаларни ҳал этишда кўмаклашиб, юзага келган келишмовчиликларни тезда бартараф этиб, ўқувчиларга илмни меҳр билан ўргатган. Комила Музаффария ажойиб овоз соҳибаси ҳам бўлиб, миллий куйлардан ўқувчиларга сабоқ бериб келган. У бўш вактларини китоблар мутолаа қилиш ҳамда матбуотга мақолалар ёзиш билан ўтказар, “Эл” номли газета мухбири, шу билан бирга “Суюм бека” журналининг таъсис этилиши ва кейинги фаолиятининг давом этишида жонбозлик кўрсатган муаллифлардан ҳисобланган³⁰⁶. Татар маърифатпарвар аёллари томонидан бундай ишларнинг олиб борилиши ўлкада ноширлик ишларининг жонланишига туртки бўлган. Кейинчалик эса журналистика соҳасининг билимдонлари бўлган даст-

³⁰⁵ ТОҲИРИЙ И. Тошканд // Вақт, 1916, 3 январ.

³⁰⁶ САГИДОВ А. Маархума Комила хоним Музаффария Сўз, 1916, 26 июн.

лабки маҳаллий мухбир аёлларининг етишиб чиқишига туртки бўлган дейиш мумкин.

Татар маърифатпарвар аёлларининг Туркистон ўлкасида олиб борган фаол ҳаракатларидан Россия подшолиги ташвишга тушиб, миллий ва диний бирлашиш (панисломизм ва пантуркизм) ни юзага келишига йўл қўймаслик учун курашиб, уларни маҳаллий аҳоли болаларини рус давлатига қарши рухда (таъкид бизники - муаллифлар) тарбиялаётганликда айблаб, фаолиятларини чеклашга уринган. Туркистон генерал-губернаторлигининг маъмури Самсоновнинг Сирдарё ва барча вилоятлар халқ маорифи бўлими нозирларига берган 1912 йил 25 январдаги 844-сонли йўриқномасида қўйидагиларга алоҳида урғу берилган.

1. Янги усул мактабларини очилиши ва уларни фаолият олиб бориши халқ маорифи бўлими нозирларининг рухсати билан бўлиши лозим.

2. Янги усул мактабларининг ўқитувчилари ва ўқувчилари бир миллат вакиллари бўлишлари керак, яъни маҳаллий аҳоли болаларига бошқа миллат ўқитувчиларининг дарс бериши қатъиян маън этилган.

3. Очилган мактабларнинг ўқув дастурлари ва дарслеклари халқ маорифи бўлими нозирларининг тасдиғидан ўтган бўлиши шарт эди.

Бундан кўзланган мақсад, икки қардош халқларни бирлашишига йўл қўймаслик, уларни доимий назоратда ушлаш эди.

Хуроса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Россия империясининг тазиикларига қарамай, Туркистонда хотин-қизлар маорифини жонлантириш ва усули жадид асосидағи жадид мактабларини ташкил этиш ишлари давом этди. Мазкур жараёнларда миллий тараққийпарварлар билан биргаликда татар маърифатпарвар аёллари ҳам фаол иштирок этдилар. Татар муаллималарининг ўлкада олиб борган фаолиятлари натижасида, маҳаллий аёлларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини ошиши ҳамда, улар орасидан ҳар соҳанинг илғор билимдонлари етишиб чиқиши ва ўз ҳақ-хуқуқи учун курашиб, қатъиятлилик, маърифатга бўлган интилиш каби ҳислатларни уйғонишига олиб келди дейишимиз мумкин.

Замира ИШАНХОДЖАЕВА
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети,
тарих фанлари доктори

ПРОГРЕССИВНЫЕ ИДЕИ ДЖАДИДОВ И ИХ СУДЬБА

В исследовании вопросов истории просветительства, печати, литературы и искусства Узбекистана, их многостороннего развития, видно, что большая, а пожалуй и основная роль принадлежит идеологам узбекской элиты – джадидам, которые представляли передовую часть интеллигенции. Наиболее видные представители - М.Бехбуди, А.Авлони, М.Расули и др. выступали за реформирование образования, за нововведения в быту и культуре. Для достижения этих целей они стали издавать в различных регионах газеты, журналы, такие как "Тараккий", "Хуршид", "Шухрат", "Самарканд", "Садои Фаргона" и многие другие. А также организовывать национальные театры. Важной исторической заслугой джадидов было и то, что они выступали за освобождение женщин, ибо считали, что развитие общества зависит от благовоспитанности и образованности женщин. Но, после установления в Туркестане советской власти, резко ухудшилась социально-политическая ситуация. Большевистское руководство в целях пропаганды своей идеологии, чуждой узбекскому народу, сразу же начало использовать всевозможные рычаги воздействия на культуру. К числу важнейших форм и методов партийного воздействия на культуру В.И. Ленин и созданная им коммунистическая партия относили целенаправленное партийное руководство, предполагавшее идеино-политическое влияние на творческую интеллигенцию, ее активное привлечение к делу строительства социализма, обеспечение классовой чистоты "культуры пролетариата". Об устойчивом внимании партийного руководства к проблемам становления и развития социалистической художественной культуры свидетельствует то, что уже в первой половине 20-х годов эти вопросы были специально рассмотрены на XI, XII, XIII съездах РКП (б), XII партий-

ной конференцией. В принятых ими документах были конкретизированы многие теоретические положения, разработанные В.И. Лениным о культурном строительстве. В частности, XI съезд РКП (б) признал чрезвычайно необходимым создание литературы для рабоче-крестьянской молодежи, которая могла бы быть противопоставлена влиянию юношества со стороны "враждебной" литературы и содействовать коммунистическому воспитанию юношеских масс"³⁰⁷. XIII съезд указал на важность широкого использования такого действенного средства в работе среди художественной интеллигенции, марксистско-ленинского воспитания работников творческих профессий как партийная критика. В связи с чем в резолюции XIII съезда особо подчеркивалась необходимость усилить партийное руководство критико-библиографической работой... издательств, журналов и газет, организуя в последних постоянные и систематически действующие отделы"³⁰⁸, которые помогали бы выделять и поддерживать верных советской власти писателей, указывая вместе с тем на их "ошибки", выступали бы против всякого рода "буржуазных теорий". В феврале 1922 г. и в марте 1923 г. ЦК РКП (б) рассмотрел вопрос о борьбе с проявлениями мелкобуржуазной идеологии в литературно-издательской области, в решениях которого осуждению подверглись взгляды обширной группы представителей художественной интеллигенции, в том числе и той, которая придерживалась прогрессивных взглядов и выступавших против партийного руководства литературой и искусством³⁰⁹ и вообще культурой.

Среди целого ряда документов, принятymi партийными органами и нацеленных на партийное руководство культурой, следует обратить внимание на резолюцию ЦК РКП (б) от 18 июня 1925 г. "О политике партии в области художественной литературы". Подчеркнув, что "в классовом обществе нет и не может быть нейтрального искусства", резолюция выдвинула задачу создания "высокоидейной и

³⁰⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. -М., 1972. Т.2. - С. 525-526.

³⁰⁸ Там же. Т.3. - С. 106.

³⁰⁹ См.: ФЕДЮКИН С. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПУ. - М., 1974. - С. 234.

высокохудожественной литературы для широких масс". В противовес взглядам джадидов, направленных на развитие культуры на основе общечеловеческих ценностей и достижений мировой цивилизации, большевики обращали особое внимание на важность формирования идейного единства творческих сил на базе пролетарской идеологии. Была подчеркнута и показана роль и значение в этом деле литературной критики, призванной с позиций марксизма-ленинизма вскрывать классовый смысл литературных произведений, беспощадно бороться против контрреволюционных проявлений в литературе³¹⁰. Таким образом, идеи, пропагандируемые джадидами, подвергались жесточайшей критике, а представители этого движения в дальнейшем – преследованиям и репрессиям.

Такими же мотивами были проникнуты руководящие партийные документы по вопросам социалистической трансформации театрального, музыкального и изобразительного искусства, кинематографии. В них подчеркивалась настойчивая необходимость взять эти отрасли духовного производства под жесткий контроль государства и партии, превратить их в "могущественное средство коммунистического просвещения и агитации"³¹¹.

Не случайно в постановлениях I съезда КП (б) Узбекистана говорилось "Учитывая значение кино и театра, которые должны явиться в руках партии могучим средством компросвещения и агитации, необходимо привлечь внимание широких трудящихся масс, партийных профессиональных организаций к созданию здорового киноматериала на местных языках и организации передвижных театральных трупп для обслуживания с агитационной целью масс, особенно в кишлаках"³¹²

Таким образом, изначально "революционные" преобразования в литературе и искусстве укладывались в жесткие рамки классово-партийного подхода, силового и административного давления, объективно несовместимых со свободой творчества.

³¹⁰ Очерки истории идеологической деятельности КПСС. 1917–1937 гг. – М., 1985. – С. 210.

³¹¹ См.: КПСС в резолюциях..., Т.3. – С. 111, 271.

³¹² Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и постановлениях съездов. Ташкент "Узбекистан", второе издание. 1968 стр. 44.

Процессы классово-идеологической нивелировки литературы и искусства сопровождались выхолащиванием их национального содержания. Методологической основой такого подхода, как уже отмечалось выше, выступало пренебрежение коммунистическим руководством этнической спецификой народов "красной империи", в том числе Узбекистана. Такая концептуальная посылка обусловила, что вслед за Лениным Сталин и его окружение в принципе репрессировали национальную духовную культуру. В Узбекистане, как и в других союзных республиках, "социалистическая" литература и искусство конструировались по схеме центрального руководства, исходя из "коммунистического учения" и собственных политических интересов. Национальный фактор, если и присутствовал, то только во внешней форме. Выход за границу официально дозволенного немедленно пресекался путем всевозможных преследований, вплоть до физического уничтожения.

При этом вековая духовная культура, созданная нациями и народностями, искусственно была разделена на "классово враждебную" и "революционно-демократическую". Согласно ленинскому учению утверждалось, что "дореволюционная" литература и искусство неоднородны, ибо сами нации и народности состоят из классов с противоположными интересами. В содержание культуры нации "досоциалистического" общества входят как "феодально-буржуазная", так и "интернационально-демократическая" культура. Иными словами отсутствует единая национальная культура. Исходя из ленинского вывода, что в "антагонистическом обществе есть две национальные культуры в каждой национальной культуре", о ее классовой раздвоенности, большевистские идеологические надсмотрщики и советско-партийные властные структуры строго следили за тем, чтобы творческая интеллигенция неизменно учитывала классовую основу и классово-социальную роль художественной культуры. "Отступников" обвиняли в национализме и идеализме, политически преследовали.

В условиях силового насаждения властями идеологического догмата двухслойности культуры, отсутствия демократии творческая деятельность работников "культурного фронта" подвергалась беспощадному организационно-политическому давлению, становилась предметом неусып-

ного контроля, детального регулирования, постоянного вмешательства со стороны политических и идеологических организаций.

Прежде всего с переходом к “развернутому социалистическому строительству” в области литературы и искусства существенно усилилась роль так называемой “марксистско-ленинской критики”. Уже во второй половине 20-х годов в журналах и газетах наряду с отделами критики стали создаваться “полемические” отделы. В них предпринимались критические обзоры текущей литературы, статьи об отдельных произведениях, воспроизводились литературные портреты. При этом в критических материалах обсуждались не только вопросы о творческом методе советской литературы, о принципах и формах художественного отображения социалистической деятельности, но и о влиянии “троцкистско-зиновьевской оппозиции”, “буржуазного национализма” на состояние литературного процесса.

Таким образом, установление в Узбекистане советской власти, привело к нежелательным последствиям в развитии самобытной культуры узбекского народа, уничтожив и поправ идеи свободолюбия, национального единства, развития культуры и благосостояния народа, героически провозглашенными в свое время, представителями джадидского движения.

***

А.КУДИЯРОВ,
Бердақ номидаги Қорақалпоғистон университети,
тарих фанлари номзоди

ИЗ ИСТОРИИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ В КАРАКАЛПАКИИ

Как отмечает Президент И.А.Каримов, “История – это источник роста духовности народа, возрождения национальных ценностей, формировавшихся на протяжении тысячелетий. Одной из самых актуальных задач является создание основ изучения истории народа и его государственности, подлинно национальной школы историков, воспитание у народа и особенно молодежи чувства

исторической памяти”³¹³. Он также подчеркивал, что “каракалпакский народ имеет древнюю и богатую историю. Он известен всему миру своей национальной культурой, своеобразным искусством, классической литературой, духовными ценностями, обычаями и традициями”³¹⁴. Поэтому все больше возрастает интерес к изучению истории народов Узбекистана в целом и Каракалпакстана в частности.

Город Чимбай и его окрестности имеют немалое культурное наследие, относящееся к разным периодам истории местного населения. В XIX – начале XX вв. в связи с развитием производительных сил и производственных отношений произошли изменения в быту и культуре местного населения. С вхождением правобережной дельты Амудары в состав России, в интересах колониальной политики царизма изучались экономика и культура, природные ресурсы дельты Амудары, образ жизни местного населения, собраны и опубликованы научные труды по истории и культуре каракалпаков. Несмотря на это население Каракалпакстана сохранило свои традиционные обычаи и культуры. В этом большую роль играют представители просвещения, в это время их называли джадидами. Они были высокообразованными людьми своего времени. Среди джадидов Каракалпакстана можно отметить Хожаахмет Ахмедова, Сейфулгабит Маджитова, Касым Авезова, Абдираман Утепова и многих других. Они посредством своих произведений, просветительских работ призывали бороться с неграмотностью среди населения. В сложившихся условиях они увидели главную причину социального и колониального гнета, отсталости страны в невежестве и непросвещенности народа, поддерживаемых правящими кругами. Поэтому решение назревших проблем виделось вначале только через просветительство³¹⁵.

Одним из культпросветителей и оставивших заметный след в джадидской деятельности конца XIX начало XX века в Каракалпаки был поэт и писатель Сейфулгабит Маджитов (1869-1938). Он помог начинающим поэтам, литераторам в совершенствовании их творческого мастер-

³¹³ Совещание ученых-историков.//Правда Востока, 1998, 12 августа.

³¹⁴ КАРИМОВ И.А. Новое мышление - требование времени. Н. 1997. – С. 3.

³¹⁵ АЛИМОВА Д.А. История как история, история как наука II. Т. 2009. – С. 9.

ства. Опубликовал учебники, создал ряд произведений драматургического жанра, внес большой вклад в развитие литературы Каракалпакстана XX в. Их произведения как литературного, так и просветительского характера широко известны народу. С. Маджитов явился первым автором учебника по каракалпакскому языку и чтению, основанному на арабском алфавите. Они собирали, хранили, распространяли культурное наследие народа. До сих пор у некоторых горожан хранятся произведения Ходжа Ахмеда Яссави, Саади, Суфи Аллаяра, а также произведения классиков каракалпакской литературы. Творчество С.Маджитова посвящено идеям просветительства, образования и изучение его трудов способствует распространению идей джадидизма в Каракалпакстане. Труды К.Аvezова, С.Маджитова, А.Утепова, А.Матякупова внесли свой вклад в формировании взглядов народа³¹⁶.

На их творчество повлияли классики каракалпакской литературы - Кунходжа, Бердах, Ажинияз, Утеш. Он был в тесной дружбе с одним из основоположником узбекской литературы Мухаммадшариф Эгамбердиева Суфизаде. Суфизаде в 1910-1913 годы преподавал в джадидских школах в городе Ходжейли и Кунграде. Он опубликовал статьи об образовании и воспитании в газетах "Туркистон вилоятининг газетаси" и "Садои Туркестон". Известно, что старший сын С. Маджитова Рахим получил образование в школе Суфизаде. На С.Маджитова большое влияние оказали методы преподавания Суфизаде³¹⁷. Известнейшим поэтом и певцом-кыссаханом Чимбайской школы был Казымаулик (1887-1950 гг). В 1933 году он встречался с профессором А.А.Соколовым, который дал характеристику о нем, как об образованном в литературе поэте. Казымаулик известнейший поэт Чимбайской школы. Был грамотным человеком, знатным персидским, арабским языками. Учился сперва в медресе Али-ахуна в г. Чимбае, затем в Бухаре. За книгами ездил в г. Ташкент в медресе Кукальдаш. Приезженые книги переводил, организовывал группу переписчиков и распространял их среди населения. Продавал на базаре, открыл магазин, где продавали книги. Казы-

³¹⁶ АЛЕУОВ У. Становление и развитие педагогической мысли в каракалпаки. Наук. 1993, с. 426.

³¹⁷ Туркестанские ведомости №4, 1875

маулик был популярным кыссаханом-чтецом восточных поэм, подготовил учеников-кыссаханов. Он сочинял стихи и прекрасно исполнял народные песни и традиционные народные мелодии.

У населения города Чимбая и его окрестностях учеными были приобретены книги, рукописи, произведения фольклора “Шежере” каракалпаков (родословная) на арабском шрифте, на тюркском языке, произведения Навои, Саади и поэтов-мыслителей Центральной Азии XII-XIX вв. на арабском, персидском языках. Собраны эпиграфические памятники на старо-персидском языке (“Хан-мечеть”, с мазара в Багдад и др), учебники, рукописи и книги по медицине, математике, философии, астрономии и другим вопросам. Эти труды использовались местным населением не только в переводах, но и на арабском и персидском языках. Все это указывает на то, что среди населения Каракалпакии существовал немалый круг образованных людей, которые могли читать эти книги на арабском и персидском языках без перевода и в свою очередь, передавать свои знания другим. Многие из них построили мектебы, мечети, медресе и руководили ими.

В истории духовной жизни народов Южного Приаралья огромное место занимают мечети и медресе. В 1875 г. газета “Туркестанские ведомости” опубликовала данные одного ученого посетившего г.Чимбай: “Мечетей в нем восемь, а школ (мектеб – хана) всего три: высших же училищ (медресе) два. При посещении одной из школ этого города, меня поразило обилие печатных книг, что редко можно встретить в других городах Средней Азии. На вопрос мой, откуда получены эти книги, мулла объяснил, что они привозятся из Казани”³¹⁸. По данным профессора А.А.Соколова проводившего этнографо-лингвистическую экспедицию на правобережной дельте в 1933 г., число мектебов было довольно много, по окончанию которых молодежь направлялась в медресе Каракалпакстана, Хивы, Бухары, для про-

³¹⁸ СОКОЛОВ А.А. Материалы по каракалпакскому языку, литературе и истории. Турткуль 1934.//Рукописный фонд фундаментальной библиотеки ККОАН РУз. Инв №698. – С. 14.

должения своего образования. Далее А.А.Соколов писал “во время последней зимней экспедиции моей по Каракалпакстану я находил и спас для науки массу классических восточных книг в русских академических изданиях, издававшихся Петербургским и Казанским университетами в 80-х года прошлого столетия, а несколько позже - учеными учреждениями Туркестана”³¹⁹. Участники историко-этнографической экспедиции в 1960-1996 гг. также обнаружили многочисленные рукописи, книги XIX-начало XX вв. на восточных языках. По словам Матнияза Оразымбетова, его дед Исмаил торе был одним из состоятельных и образованных людей своего времени. В его доме часто собирались представители интеллигенции, слушали певцов, переписывали произведения классиков литературы Фирдауси, Ходжаахмет Яссави, Навои, Мактымкулы, стихотворения каракалпакских поэтов Ажинияза, Бердаха, Казы Маулик и распространяли их среди населения. В доме Отенияза, Турымбета, Жамала также были книги изданные 170-200 лет тому назад в г. Самарканде, Багдаде и других городах.

В ходе поисков памятников восточных языков среди населения Каракалпакии учеными были выявлены адреса владельцев старинных книг и рукописей и места их нахождения, рукописей других документов на восточных языках. Эти памятники охватывают самые разные области знаний. Преобладающее место в общем количестве книг занимает богословная литература, включая книги по мусульманскому законодательству, учебники, использовавшиеся в медресе и других учебных заведениях.

Имеются среди них также несколько редких рукописей и книг по истории, географии, математике, медицине, языку и литературе местного населения. Достаточно только назвать некоторые из них: “Раузат ас-сафа”, “Искандернаме”, “Ажаиб аль-махлухат”, словарь знаменитого тюркского лингвиста XI в. Махмуда Кашгари и другие. Благодаря такому бережному отношению к памятникам

³¹⁹ НОВИЦКИЙ И.О. Арабо-персидские письменные источники города Чимбая //Тезисы докладов научно-практической конференции “Шахтемир-Чимбай”. Наука. 1995. – С. 17.

прошлого поколения, сохранившихся в виде рукописей и книг, мы имеем ценные источники по истории и культуре народа.

На основе изложенного материала можно представить о преемственности культуры с древнейших времен до наших дней о социально-экономическом, политическом и культурном уровне населения Каракалпакии. Вместе с тем это является показателем уровня культуры всего населения Каракалпакстана в XVIII - начале XX вв. в низовьях Амударьи. Здесь бытовали школы переводчиков, каллиграфов. Благодаря их труду многие сочинения великих ученых, поэтов и общественно-политических мыслителей дошли до наших дней. В крупных городах низовьях Амударьи была организована книжная торговля. В распространении книг важную роль играли торговых связи.

В городах Каракалпакии и его окрестностях жили сказители, певцы-культпросветители. Бытовали традиционные формы досуга людей: праздники, зияпат (вечеринки), отырыспа (посиделки), айтыс – состязание в импровизации, находчивости, лаккышылык – состязание в остром словесании, маскарапаз и юмористы, сатирики, даруазши – канатоходцы и другие. Возле колодца “Канша” в городе Чимбае, недалеко от “Тас больницы”, в дни праздников слушали певцов сказителей, смотрели гурес (борьба), бои баранов и петухов, смотрели даруаз, катались на качелях, на севере-западном краю города Чимбая, на “Аршан кебире” (Аршанско солончаковое поле) проводили байги – скачки, козлодрание. На праздник в Чимбай приезжали жырау (сказители), баксы (певцы), кыссакан (чтецы восточных эпосов). До начала XX в. Наурыз праздновался в течение недели, молодежь праздновала иногда до 12 дней, а праздники “Ораза хайт”, “Курбан хайт” - в течение недели.

Город Чимбай и другие крупные города Каракалпакии в XIX – начало XX вв. были центром распространения грамотности и культуры среди местного населения дельты Амударьи. В этом деле огромную роль играли представители джадидизма.

Дилноза ЖАМОЛОВА,
Ўз Р ФА Тарих институти,
катта илмий ходим – изланувчи

БУХОРО РЕСПУБЛИКАСИ ҲУКУМАТИНИНГ МАОРИФ СОҲАСИДАГИ СИЁСАТИ

Дастлаб маориф соҳасини ислоҳ қилиш шиори остида майдонга чиқсан Бухоро жадидлари республика ташкил этилгач, асосий эътиборларини маориф соҳасини тубдан ислоҳ қилишга қаратдилар. Мамлакатда таълим-тарбия тизимини ўзгартириш ва ривожлантириш мақсадида ҳукумат таркибида маориф нозирлиги ташкил этилди. 1920 йил 17 сентябрда унинг ихтиёрига амирлик даврида мавжуд бўлган барча китоб, ўқув-ёзув асбобларини топшириш, маориф назоратининг руҳсатисиз уларни хорижга олиб чиқиш ва сотиб олишни ман қилиш тўғрисида бўйруқ чиқарилди³²⁰.

Маориф нозири Қори Йўлдош Пўлатов раҳбарлигига маорифни йўлга қўйишнинг умумий вазифалари, мактабларни бошқариш, педагог-ходимларга маош тўлаш тартиби, давлат бюджети асосида мактабларни дарслеклар билан таъминлаш, фанлар ва таълим-тарбиянинг асосий йўналишларни қамраб олган “Мактаблар ҳақида умумий қоидалар” ишлаб чиқилди³²¹.

Нозирлик муаллимлар тайёрлайдиган мадрасалар очиш, ўқув муассасаларига мутахассисларни танлаш, турли ёшдаги шахсларни ўқишга жалб қилиш, ҳибсхоналарда ахлоқ тузатишига хизмат қиладиган қироатхона очиш, миззолар курсларини ташкил қилиш, туманларда таълим-тарбия курслари очиб, маҳаллий ёшларни ўқишга жалб қилиш, ўқитувчиларни моддий жиҳатдан таъминлаш, уларнинг хужжатларини расмийлаштириш каби тадбирларни амалга оширди³²².

Мактабларни дарслеклар билан таъминлаш мақсадида 1921 йилда 2000 та, 1924 йилда 15000 дан ортиқ рус, турк,

³²⁰ Бухоро ахбори. 1920 йил 17 сентябр. № 2.

³²¹ Коидалар // Бухоро ахбори. 1920 йил 29 ноябр. №10.

³²² Маориф назорати томонидан эълон // Бухоро ахбори. 1921 йил 23 апрел. № 33.

татар, ўзбек тилидаги адабиётлар Туркистон АССР, РСФСР, Татаристон АССР, Озарбайжон ва Туркиядан келтирилди³²³. Бухоро ҳукумати таълим соҳасини ривожлантириш учун 1922-23 ўқув йилида давлат бюджетидан маориф ишлари учун 5,6 %, 1923-24 ўқув йилида эса 21 % маблағ ажратди³²⁴.

1921 йил Бухоро шаҳрида биринчи дорулмуаллимин очилди. Дорулмуаллиминда ўқиш кундузги ва сиртқи бўлимлардан иборат бўлиб, муддати 2 йил эди³²⁵. Шу йили Янги Чоржўй шаҳрида “Николай” гимназияси ўқув юрти биноси ўрнида “Файзулла Хўжа” номидаги иккинчи дорулмуаллимин иш бошлайди³²⁶.

Бухоро Республикасида таълим жараёнини ривожлантириш мақсадида мактаблар, ўқув курслари ва олий ўқув юртлари ташкил этилиб, уларни ривожлантириш учун бир қатор ижобий тадбирлар амалга оширилган бўлса-да, муаммолар ҳали талайгина эди. Булардан бири ўқитувчилар ва мактабларнинг моддий таъминоти билан боғлиқ бўлса, иккинчиси болаларни мактабларга жалб қилиш муаммоси эди. Ўқитувчиларга тўланадиган маош оз бўлгани учун ўқув муассасаларида мутахассисларлар етишмас, мактаб бинолари замон талабларига мутлақо жавоб бермас эди³²⁷.

Будаврда мактабларга ўқувчиларни тўлиқ қамраб олиш энг долзарб масалалардан бири бўлиб, бу муаммоларни ҳал қилиш бутун ҳукумат арбоблари олдида турган навбатчи масала эди. Маориф нозири Абдурауф Фитрат 1923 йилда нозирликнинг 1-курултойида сўзлаган мъерьузасида бу муаммоларни келтириб чиқарган сабаблар ва уларни бартараф этиш йўллари ҳақида гапириб ўтади.

Нозир маорифдаги ислоҳотларнинг ҳалқ томонидан илиқ кутиб олинмаётганига 1908 йилда бошланган жадидлар ва қадимчилар ўртасида низоларни сабаб қилиб кўрсатади. 1917 йил апрел воқеаларидан сўнг уламолар таъсирида ҳалқ жадидларга нисбатан бутунлай қарши

³²³ Хат-саводсизлик билан кураш //Озод Бухоро. 1924 йил 12 июн. № 102.

³²⁴ Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 16-рўйхат, 372-иш, 5-варак.

³²⁵ Бухорода биринчи дорулмуаллимин //Бухоро ахбори. 1921 йил 3 ноябр. № 54.

³²⁶ “Файзулла Хўжа” дорулмуаллимини //Бухоро ахбори. 1922 йил 30 октябр. № 113.

³²⁷ Ўқитувчими-жаллодми? //Бухоро ахбори. 1922 йил 4 феврал. № 69; Темир Бой. Муаллимлардан бир товуш //Бухоро ахбори. 1923 йил 12 апрел. № 155.

кайфиятда бўлганини қуидагича изоҳлади: “Русияда инқилоб бўлиб, Николай ҳукумати йиқилғандан сўнgra “жадид”ларнинг сиёсий қиёфалари очилди. Бунларнинг истибодд ҳукуматига душман бўлғанлари англашилди. Жадидлар билан истибодд ҳукумати тарафдорлари орасинда кураш ва жанжал очиқ бир суратда кучайиб қолди. Ортиқ масаланинг мактаб масаласигина эмас, сиёсий масала бўлғонини ҳар ким сезди. Истибодд тарафдорлари бор кучларий билан кураш майдонига кирдилар: “Динсиз жадидлар жаноби олийга осий бўлдилар. Мана жадид мактабининг натижаси шул экан”, деб ҳеч бир нарса билмаган жоҳил халқни мактабдан бутунлай қўрқутдилар”³²⁸.

1920 йил сентябрда янги ҳукумат томонидан ташкил этилган 160 та ибтидоий мактаб, 4 та қизлар мактаби ва ўкув курслари болалар билан тўлиб кетади, аммо бир оз вақт ўтиши билан халқ болаларини бундай мактабларга бермай қўяди. Бу ҳолат ҳақида А. Фитрат шундай дейди: “Инқилоб тўлқунидан қўрқуб қолған халқ ҳеч бир нарса англамасдан томонларга қизил байроқчилар осғани каби ўз болаларини мактабларга қўя берди. Унларнинг янги мактабларга бола ёғдиришлари маориф тарафдори бўлғонликлари эмас, ўзларини ёлғондан “жадид” қўрсатмак ва ҳукуматнинг аксилҳаракатга қарши очилған курашидан кутулмоқ учун эди. Инқилобнинг тўлқунли кунлари бўлғон биринчи давриси ўтди. Ҳукуматда, халқда бироз тинчланди. Ҳар ким ўз ишига машғул бўлмоқ учун мусоада борлигини англади. Мана ундан кейин халқ ҳам секин-секин болаларини мактабдан чиқара бошлади”.³²⁹

Бундай шароида маориф нозирлиги мактабларнинг бўшаб қолгани ҳамда моддий ва маънавий кучлар етарли даражада бўлмагани сабабли уларнинг учдан икки қисмини қисқартиришга қарор қиласди. Аммо учдан бир қисм мактабларда ҳам болалар ўқишига келмай қўяди. Уларни мактабга милиция ёрдамида келтиришга қарор қиласдилар. Абдурауф Фитрат бундай йўл тутиш тўғри эмаслиги, вақтинчалик бир чора бўлганини таъкидлайди. У: “Эсизким, камайтирилган мактабларга ҳам талабалар давом этмадилар. Чорасиз милицияга муро-

³²⁸ Маориф ишлари (1-маориф қурултойида Фитрат ўртоқнинг маъruzasi) // “Учқун” журнали, 1923 йил 1 апрел. – Б. 2.

³²⁹ Шу жойда. – Б. 3.

жаат этдик. Талабаларнинг давомини милиция кучи билан таъмин эта келдик. Лекин бу ишни бундай қилиб охиригача олиб бормоқ түғри эмас. Бу мувакқат бир чорадир. Мактаб ҳибсхона эмас, унга болаларни милиция билан тортмоқ болаларнида, ота-оналарнида мактабга муҳаббат қилишларига йўл бермайдир. Ота-оналар ўз болаларини милиция билан мактабга тортилғанини кўргач, жуда кўрқалар. “Бунинг бир балоси бўлмаса, нега бунча зўрлайдир”, деган ваҳимали бир фикрга келадилар. Халқимизни тезлик билан маорифга исиндиromoқ истаган бизлар учун бу йўл заарлидир. Зотан қурол кучи билан бир миллатни йўқ этмак қулай, бор этмак мумкин эмасдир. Курол кучи била ҳеч бир жамиятни маданият сари жўнатиб бўлмайди”,³³⁰ дейди.

Тезорада Бухоро шаҳридаги мактаблардан бирида “Оталар мажлиси” чақирилади. Мажлисда оталардан иборат 3 кишилик комиссия тузилади. Ушбу комиссия аъзолари болаларнинг мактабга жалб қилиш учун мутасадди этиб белгиланади ҳамда мактабдаги маънавий ва моддий нуқсонлар ҳақида нозирликка доимий маълумот бериб боришлари ваколати берилади. Комиссия ташабbusи билан болалар мактабга милициясиз кела бошлайди. Бу тадбирдан кўзланган мақсад амалга оша бошлаганини кўрган Маориф нозирлиги бундай комиссияни республиканинг барча вилоятларида тарғиб қилиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади.

1920-1924 йилларда Бухорода таълим тизимида амалга оширилган ислоҳотларда миллат жонкуярлари - Бухоро тараққийпарварларининг хизматлари катта бўлиб, давлат раҳбарлари лавозимида фаолият кўрсатган бу шахсларнинг асосий вазифаси замон талабларига жавоб берадиган мактаблар ва олий ўқув юртлари ташкил этиш, ёшларни чет элларда ўқитиш ҳамда юртининг истиқболи учун курашадиган баркамол авлодни вояга етказищдан иборат эди. Бу йўлда минглаб тўсиқларга дуч келсалар-да, умрларининг охиригача халқ ва миллат дарди билан яшадилар.

³³⁰ Маориф ишлари (1-маориф қурултойида Фитрат ўртоқнинг маърузаси) // “Учқун” журнали, 1923 йил 1 апрел. – Б. З.

ЖАДИДЧИЛИК ТАРИХШУНОСЛИГИ

Ф.ШИРИНОВА,

Навоий давлат педагогика институти, катта ўқитувчи,

С.ҲАМРОЕВА,

Навоий давлат педагогика институти, катта ўқитувчи

БУХОРО ЖАДИДЛАРИ МАҲАЛЛИЙ МУАРРИХЛАР ТАЛҚИНИДА

Бухоро жадидларининг кураш дастурида ижтимоий тараққиётни таъминлашга қаратилган ислоҳотлар ўз ифодасини топган эди. Дастлабки тараққийпарвар кучлар - Аҳмад Доңиш, Мулла Азим Соми Бўстоний, До-мулла Икром, Садри Зиё ислоҳотларнинг мазмуни ва уни ўтказиш масалаларини дадил кўтариб чиқсан эдиларки, бу кейинги энг фаол жадидчilik ҳаракатининг майдонга келишига туртки бўлди.

Абдурауф Фитрат, Садридин Айний, Файзулла Хўжаев, Мусо Сайджонов, Абдувоҳид Бурхонов, Атоулло Хўжаев, Абдуқодир Муҳиддинов, Мирзо Нарзулло, Раҳмат Рафиқ Абдуллабеков, Сайд Ахрорий ва яна юзлаб жадидлар Абдурауф Фитрат тузган жадидларнинг сиёсий дастурини ўз кураш фаолиятларига асос қилиб олдилар. Бу дастурда Бухорода амир ҳукмронлигини конституцион тузумга асосланган ҳукмронлик билан алмаштириш масаласи ифода қилинган эди. Ўз навбатида янгиликларни ислоҳотлар ўтказиш асосида ижтимоий ҳаётга тадбиқ этилишига мутаассиб муллалар тиш-тироғигача қарши эдилар. Улар ривожланишнинг ўрта асрчилик даражаси нуқтасига ёпишиб олган эдилар. Шундай қилиб, бир-бираига қарама-карши бўлган икки ижтимоий сиёсий куч кураш май-

донига қадам қўйди. Бу кучлар ўртасидаги кураш давр ўтиши билан тобора кучайиб Бухоро амирлигига сиёсий вазиятнинг кескинлашишига олиб келди. Бу Россияда юз берган инқилобий воқеалар тъєсирида рўй берди. Жадидчилар орасида тузилган “Ёш бухороликлар” фирмаси сафларида ажралиш юз бериб Файзулла Хўжаев (1896-1938) раҳбарлигига бир гурӯҳ инқилобий руҳдаги ёшлар амрлик тузимиға қарши қуролли кураш йўлини танладилар. Давлат бошқарувидаги хатоликлар ва халқнинг оғир турмуши Бухоро халқини муқаддас урушга чорлади. Аввало мамлакатга кириб келиш ва талашнинг осон йўли ҳисобланган темир йўлларни бузиб ташлашга сарбозу - аҳоли сафарбар қилинди. Карманадан Коракўлгача бўлган темир йўл излари қўпориб йўқ қилинди. Уруш ҳаракатлари бошланиб Бухоро халқи ўзларининг шариф, латиф деб ардоқлаб келинган шаҳарлари мудофааси учун муқаддас урушга кўтарилилар. Халқнинг ватанпарварлик туйғулари қалқиб чиқиб ўзларининг асрлон сифат кучларини намойиш қиласидилар. Кўчаларда тоғ-тоғ ўликлар пайдо бўлишига қарамай шаҳар мудофаачилари олға қараб интиладилар. Ўқдориси тугаб эсанкираб қолган Ф. Колесов қизил қўшинга бешинчи март куни Тошкентга чекинишга буйруқ беради.³³¹

Бухорога ҳужум қилиб шармандаларча енгилган Ф. Колесов бошчилигидаги қизил қўшин янги Бухородан чиқиб, вайрон этилган темир йўлни қадамба-қадам тузатиб, бир неча кундан сўнг Қизилтепа темир йўл бекатига етиб келади. Г. Колузаев бошчилигидаги Пуровский қизил гвардиячилар отряди билан қўшилади. Амир билан сулҳ музокаралари олиб бориш учун Ф. Колесов вакиллар жўнатади. Ф. Колесовга ёрдам бериш учун юборилган Тошкент, Самарқанд, Чоржўй, Ашхобод, Қарши, Янги Термиз гарнizonларидағи қизил аскар отрядлари анча кечикиб келди. Бу пайтда унинг аскарлари амир кучларидан енгилиб чекинган эди.

Маълумки, 1918 йил март ойида Колесовнинг Бухорога ҳужуми муваффақиятсиз чиққандан кейин, унинг ҳарбий қисми чекиниб, катта-кичик қишлоқларни вайронага айлантирди. 1918 йилнинг қонли воқеалари, Оқсоқ

³³¹ ХОДЖАЕВ Ф. История революции в Бухоро // Избр. труд. том № 1. Тошкент, 1970. – С. 141.

шахарчаси атрофларидағи фожеаларни вужудга келтирған қизил қўшиннинг кирдикорларини теранроқ англаш, воқеа-ходисаларнинг моҳиятини тўғри тушуниш учун Оқсоч ҳудудига тарихий таъриф ва тасниф беришни лозим топдик.

“Оқсоч” номи тилга олинган иккита зарур тарихий манба мавжуд, булардан бири “Кўшбеги” (Бош вазир) архиви бўлиб ундаги ҳужжатлар даврий жиҳатдан Бухоро амирлигини Россия империясига тобе бўлган даврига (XIX асрнинг 60 йилларидан Фрунзенинг Бухорога босқини давригача) оид ҳисобланади. Архив ҳужжатларига кўра Коми Абу Муслим яъни Ванғози тумани тилга олиниб, ундаги солиқ тўловчи қишлоқлар, жумладан Оқсоч ва унинг қишлоқларидан энг катталари Айрончии поён ва Айрончии боло кўрсатилган. Иккинчи манба Мирза Салимбекнинг “Тарихи Салимий” асари бўлиб, муаллиф Ванғози туманининг сарҳадлари ҳақида фикр билдириб, туманинг шарқий қисмини Чўли Малик ва Оқсоч эгаллаганлиги айтилган. Дарҳақиқат, Чўли Малик Қизилтепа темир йўл бекатигача, ундан сўнг жанубга қараб эса Оқсоч худуди бошланиб Куюмозоргача давом этади.

Таъкидлаш лозимки, “Оқсоч” атамаси Оқсоч ҳарбий қалъаси номи билан таниқли. 1934 йилда шарқшунос олим А.Ю.Якубовский раҳбарлигига Оқсоч ҳарбий қалъаси ва унинг атрофидаги худудларда Сенкт-Петербург Давлат Эрмитаж музеи ва Ўзбекистон Тарихий ёдгорликларини ўрганиш қўмитаси ҳамкорлигидаги экспедиция ўtkazilgan. Бу тадқиқот ишларида биринчи ўзбек археологлари академик Яхё Ғуломов, академик В.А.Шишкін ва Турди Мирғиёсовлар қатнашган. А.Ю.Якубовскийнинг эътироф этишича, Оқсоч тарихий ёдгорлиги чегара мудофаа қалъаси кўринишида девор йўналиши бўйича жойлашган. Хуллас, Оқсоч қалъасининг асосий вазифаси мудофаа фаолияти билан узвий боғлиқ бўлиб, қалъа IV-VI асрларда қурилган.

1952 йилда археологлар В.А.Шишкін ва О.В.Обельченко Қизилтепа темир йўл бекатидан шарқий Оқсоч худуди бўйлаб то Лавандоққача мозор қўргонларда археологик қидирув ишларини олиб борганлар.³³²

³³² МИРЗА САЛИМБЕК. “Тарихи Салимий” (источник по истории Бухорского эмирата. Перевод с персидского Н.К. Норқулов. 2009 й.)

Аниқландики, Оқсоч воқеалари машхур тарихчи, Бухоро амирининг йирик амалдорларидан бири, яъни бош закотчи, Ф.Колесовнинг босқинчи армиясига қарши мудофаа жангларини олиб борган Бухоро амирлигининг қўшин қўмондони Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим (1850-1930) “Тарихи Салимий” асари (бу асар 1917-1920 йилларда ёзилган)да тўлиқ маълумотлар берилган. Бу асарда Оқсоч фожеалари тўғрисида батафсил гапирилган. Гап шундаки, Ванғозидан Қизилтепагача бўлган ҳозирги темир йўл, 1930-1935 йилларда Навбоғ ва юқори Манғит қишлоқлари орасидаги катта кўл устидан ўтказилган. 1918 йилнинг март ойида тарихчи Мирзо Салимбек Қизилтепа темир йўл бекатига бориш учун Ванғозидан чиқиб, Оқсоч қишлоқларини оралаб манзилга етиб борган. У қишлоқларда кўрганларини қўйидагича ифодалайди: 1336 ҳижрий йилнинг ҳамал ойида (милодий йил билан 1918 йил 18 марта) биз: мен, карвонбоши (Абурауфбой Хўжа Карвонбоши Азизов) ва таржимон Мирбобо мироҳўр ўз болаларимиз ва оиласиз билан хайр-хўшлашиб, уларга вассиятимизни қолдириб, Когон темир йўл бекатига келдик. Биз бу ерда ўзимизга қўшилган Маҳди Хожабий, Ҳайдар Ҳожа ва Введенскийни олиб коляскада ўтирган ҳолда Куюмозор қишлоғига келдик. Бу ердан дастлаб Қизилтепа темир йўл бекатига боришга қарор қилдик. Биз у ерда араваларни қолдириб, поездда Карманага боришга келишдик. Бу ерда божхона амлокдоридан йўлбошловчи олиб, унинг қўлига сулҳ рамзи бўлган оқ байроқни тутқазиб йўлга тушдик. Ванғозидан Қизилтепага жўнадик. Биз йўлга атрофдаги қишлоқлар ёқиб юборилганлигини, уларнинг аҳолиси таланганини ва турли томонга қочиб кетганлигини билдик. Қишлоқларда бирорта тирик жонни ҳам, ҳатто бирорта ҳайвонни ҳам кўрмадик. Баъзи катта ҳовлилар ҳануз ёниб турарди. Бу ҳолатни кўриб биз чуқур қайғуга ботдик ва шўрлик кишиларнинг ҳолига ачиниб йиғладик. Қуёш ботиши олдидан биз Қизилтепага етиб келдик ва бу ерда қатор-қатор поезд эшелонлари турганлигини, уларда тахминан 500 та вагон борлигини кўрдик. Биз ҳайратта тушган ҳолда эшелонга яқинлашдик. Вагонлардан сонсаноқсиз большевиклар худди қумурсқа (чумоли) ва чигирткалардек тушиб келишди. Улар бизни ўраб олишди.

Уларнинг барчаси Кармана ва Хатирчида аҳолидан талаб олинган атлас, кимҳоб ва зарбоф чопонлар кийиб олишган, бошларида барра тери (коракўл) ва зардўзи иссиқ телпаклар бор эди. Отряд командири Колузаев (у Кармана ва Хатирчига ўт қўйган ва талон –тарож қилган эди) оқ байроқ кўтарганимизни кўргач, вагондан чиқиб олдимишга келди ва бизларни вагондаги тўғри бурчакли хонага таклиф қилди. Биз унга тинчлик музокаралари олиб бориш учун Карманага жўнаётганлигимизни тушунтиридик. У бизга : “Бутун қўшин ва бу ерда турган вагонлар ичидаги нарслари билан менга тегишли, сулҳни бизнинг бошлиқ Домогатский ҳал қилади. У эртага Карманадан бу ерга келади. У келгунча сизлар менинг меҳмоним бўласизлар”, -деди. Хуллас, у бизларни уч кун Қизилтепада ушлаб турди.³³³

Ф. Колесовнинг Бухорога қилган ҳужуми даврида Ватан ҳимоясига кўтарилиган газоватчилар Шўро давлатига иқтисодий зарба бериш, унинг ҳарбий қисмлари Ф. Колесовга ёрдам беришига имкон бермаслик мақсадида ўша даврдаги Вангозининг кўпгина қишлоқларидан ушбу ҳаракатга қўшилиб, темир йўл бекати ва ундаги Мирзо Муҳиддинбайга тегишли бўлган пахта заводига ҳам тажовуз қила бошлаганлар. С. Айний бу заводда 1915 йил сентябридан 1916 йилнинг апрел ойигача ишлаган. Садриддин Айний ўзининг “Бухоро инқилobi тарихи учун материаллар (1920-1921)” асарида Қизилтепа воқеаларини анча кенг ёритган. Унинг ёзишича, “Бухорода уруш бошланган пайтда, Қизилтепа–Когон темир йўли бузилиб, Қизилтепа станцияси газоватчилар ва эл навкарлари билан мухосарага олинган эди. У ердаги темир йўл ва завод ишчилари икки кун ўзларини мудофаа қилдилар. Оқибатда сувсизлик ва очликдан қўрқиб, бир поезд ҳозирлаб Самарқандга қараб кўчдилар. Кармана ва Қизилтепа орасидаги йўл бузилган эди. 1918 йилнинг 5 марта газабга мингган газоватчилар заводдаги нарсаларни талаб, кейин заводга ўт қўйиб юбордилар. Темир йўл иморатларини буздилар³³⁴.

Мирзо Муҳиддин Мансуровга тегишли бўлган пахта заводи Қизилтепанинг кўркам бўлишига, одамларни иш

³³³ МИРЗО САЛИМБЕК. “Тарихи Салимий” (источник по истории Бухорского эмирата. Перевод Н.К. Норкулова. 2009 й. – С. 192-194.

³³⁴ АЙНИЙ Садриддин. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар, 8 томлик. 1-том –Т.: 1963, - Б. 331-332.

билан таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлган. Бу завод бузиб, ёқиб юборилишига маълум сабаблар ҳам бор.

Мирзо Муҳиддин Мансуров Бухородаги жадидчилик харакати асосчиларидан бўлиб, жадидлар очган янги усул мактабларига, хусусан Садриддин Айний ва Мирзо Абдулвоҳид Мунзимларнинг Гавкушон маҳалласидаги мактабига моддий ёрдам бериб турган. Шунингдек, 1910-1917 йилларда яширин фаолият юритган жадидларнинг “Болалар тарбияси” номли ташкилотини ўз маблағи билан таъминлаган. Қисқаси, жадидчиликни моддий маблағ билан таъминлаб турган савдогар бойлар қаторида туриб, маориф ва маърифат йўлида каттагина ишларни амалга оширган.³³⁵

Муҳиддин Мансуров Бухоронинг энг катта миллионери бўлиб, асосан пахта ва қоракўл тери билан савдо қилган. Унинг хориж давлатларида кўп дўконлари бўлган. Катта нуфузга эга бўлган Мирзо Муҳиддин жадидлар томонида туриб Сайд Олимхонни мамлакатда сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлар ўtkазишга даъват қиласи. Мақсадига эриша олмагач, амир хукмронлигига қарши курашда фаол қатнашади. Колесов воқеаларидан кейин ўғиллари Мирзо Абдулқодир, Мирзо Иsom, Мирзо Хайрулло билан хорижга кетиб сиёсий харакатларни давом эттиради.

Жадидчилардан ўч олиш бошланиб, уларни қамаш, қатл этиш, ҳовли ҳарамини амирлик ихтиёрига ўtkазиш ишлари бошланган пайтда уч ўғли билан жадидлар томонига ўтган Мирзо Муҳиддинбойни жазолаш учун унга иқтисодий зарба бериш мақсадида заводга ўт қўйиб уни ишдан чиқаришган. Кексаларнинг гувоҳлик беришича, пахта заводидаги ишчи хизматчиларнинг сони мавсумда 300 - 350 кишидан иборат бўлган.

Мирзо Муҳиддин Мансуровнинг ҳаёти ва фаолияти хусусида Сотимжон Холбоев ўзининг “Бухоро амирлигининг олтин хазинаси” китобида, “Хазинанинг ўғирланган қисми” ёки жадид Мансуров ва унинг сафдошлари” ҳақида ҳикоя қилиб, “...М.Мансуров амирликда кўзга кўринган йирик савдогар бой, миллат маърифати ва тараққиёти

³³⁵ ГАФАРОВ Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмиррате (начало XX в.). Ходжанд, Гос. издат. им. Р. Джалила.

фидоийси, амирга қарши бўлган жадидлардан бири эди”, -деб ёзади.

Амир юритган ички сиёсатда жадидларга қарши жиддий кураш амалга оширилиб, 3000 киши қатл этилди. Жадидларнинг мол-мулки амирлик мулкига қўшиб олинди. Ёш бухороликлар партиясининг аъзолари шариатдан ташқари деб эълон қилинди. Улар жон сақлаб қолиш учун чет элларга бориб яшашга мажбур бўлдилар.”³³⁶

Хуллас, Бухоро жадидлари миллат равнақи ва тараққиёти учун курашдилар. Уларга эргашган халқ ўз озодлиги ва эрки йўлида ҳар қандай тўсиқни енгиши учун фаолият юритди. Президентимиз таъбири билан айтганда “Қадимги кентларни ўз бағрига олган Бухоро воҳасида яшаган эркесвар аждодларимиз ҳар қандай истибодод ва зулмга қарамай, эл-юрт озодлиги йўлида муттасил қаҳрамонона курашиб келдилар. Бу эса бугун камол то-пиб келаётган ёш авлод фаолиятида ўз аксини топмоғи лозим”³³⁷.

***

Фаррух ТЕМИРОВ,
Бухоро давлат университети

С.АЙНИЙНИНГ ИЖОДИЙ МЕРОСИ БУХОРДАГИ ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИ ЎРГАНИШДА МУХИМ МАНБА

Жадидчилик харакатининг тамал тоши жадид усули мактабларидир. Бу кўпчилик томонидан якдил эътироф этилган фикр. Бу ҳаракатнинг асл мақсади миллатнинг ўзлигини танитиш, ижтимоий-сиёсий тузумни тубдан ислоҳ қилиш, миллат, Ватан истиқтоли эди. Бир замонлар буюк мутафаккирларни тарбиялаб етиштирган анъанавий мактаблар сўнгги йилларда жаҳон тараққиётидан бутунлай узилиб қолган, бунинг устига мустамлака тузуми

³³⁶ МЕДВЕДОВ В. Нечаянная революция // “Дружба Народов”. 1992., № 2. Стр.150.

³³⁷ КАРИМОВ И.А. Бухоро шахрининг 2500 йиллигига багишланган тантанали табриқ сўзи.Т.6.-Т., “Ўзбекистон” 1998. – Б.369.

туфайли пароканда аҳволга тушган эди. Шунинг учун ҳам маҳаллий мактабларни тубдан ислоҳ қилиш, миллий матбуотчилик ва янги адабиётлар яратиш, замон талабларига жавоб бера оладиган мактаблар, олий ўкув юртларини ташкил қилиш жадид мутафаккирларининг асосий вазифаларига айланди.

Бухоро жадидчилик ҳаракатининг машҳур сиймоларидан бири, маърифатпарвар олим ва адаб Садриддин Айний (1878-1954) ўзининг “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар”³³⁸ асарида Бухорода вужудга келган янги усул мактаблари ва фаолияти, унинг раҳнамолари, миллий таълим, миллий матбуот ва адабиётнинг шаклланиши ва ривожланиши хусусида батафсил маълумотларни келтириб ўтган. С.Айний келтирган маълумотларини ўз тилидан, жонли гувоҳи сифатида қайд этади. Чунки, С.Айнийнинг ўзи Бухоро жадид маърифатпарварларининг таникли намояндадаридан ва унинг раҳнамолариданбири эди.

Бухоро жадидчилик ва маорифпарварлик тарихида адаб Айнийнинг босиб ўтган мashaққатли ҳаёт йўли алоҳида ўрин тутади. Маҳаллий халқни, келажак пойдеворлари бўлган ёш авлодни илм – маърифатли қилиб тарбиялашдаги хизматлари каттадир. Ёшлигига илм олишга бўлган кучли эҳтиёжи, уни Бухоройи шарифда ўқишини таъминлади ва бу ердаги машҳур мадрасаларда ўқиди. Лекин, бу вақтда Бухорода мадрасаларида ўқитиладиган фанлардан қаноат ҳосил қilmай, қандай бўлмасин уни ислоҳ этиш, диний илмлар билан бирга дунёвий фанларни ўргатадиган янги усул мактабларини очишга бел боғлади. Мадрасадаги эски дарс таълими билан халқ фарзандларини етук мутахасис ва Ватани учун содик фарзандларни тарбиялашга эришиб бўлмаслигини тушуниб етган Айний кейинчалик, Бухородаги жадид мактабларини ташкил этишнинг дастлабки ташаббускорларидан бирига айланди ва Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик ғояларини давом эттириди.

С.Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарининг “Бухорода биринчи усули жадида мактаби”

³³⁸ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари марказий нашриёти, 1926.

бўлимида ёзишича, 1326 йил ҳижрийда, шаввал ойи ўнида (милодий 1908 йил 23 октябрда, янги ҳисоб билан 1908 йил 5 ноябрь) Бухоро шаҳрининг Дарвозаи Саллоҳона гузарида жойлашган Мирзо Абдулвоҳид Мунзим уйида форсий (тожик) тилида биринчи марта буҳороликларга махсус усули жадида мактаби очилади ва унга Абдулвоҳид Мунзим муаллим этиб тайинланади³³⁹. “Бу мактабда дастлаб ўқувчилар қўйидагилар эди: Абдураҳмонбек Абдуллабек ўғли, унинг хизматкори Абдуғани, Афзал ва Акрам - Аҳмад маҳдум Ҳамдий ўғли, Муҳаммадамин - Сайджон маҳдум ўғли, Абдуқайим - Абдушукур ўғли. Иди қурбонгача, икки ой муддатда ўқувчилар адади (сони) 12 тага етди”³⁴⁰.

Бухорода ташкил этилган янги усул мактабларида ўқитиш жараёнини самарали бўлишини таминлаш учун дарслик, кўлланма ва янги адабиётлар шунингдек, талабчан ва иқтидорли муаллимлар зарур эди. Бу вактда янги усул мактабларини китоб ва муаллимлар билан таъминлаш, ёшларни хорижда таълим олиш ишлари кўмаклашиш, уларнинг асосий мақсадларидан бири бўлган. Ёш буҳороликлар томонидан тузилган “Бухоройи шариф Ширкати” муассислигида С.Айнийнинг жадид мактаблари учун ёзган “Тартил – ул Куръон” (“Кироат китоби”), “Заруриёти диния” (“Диний китоб”) ва “Таҳсив ус-сибён” (“Болалар тарбияси”) номли ўқиш китоблари биринчи марта 1909 йилда Оренбургда нашр этилади³⁴¹.

Айний “Таҳсив ус-сибён” дарслигини Исмоил Гаспринскийнинг “Хўжай сибён” (“Болалар муалими”) китоби таъсири остида ёзган. Бу китоб 1917 йилда Самарқандда “Маърифат кутубхонаси” томонидан (1914 йилда ёш буҳороликлар томонидан ташкил этилган) томонидан иккинчи марта нашр этилади³⁴². Афсуски, асарнинг 1909 йилги нашри ҳозиргacha топилгани маълум эмас ёки давр синовлари орқали бизгача этиб келмаган. “Таҳсив ус-

³³⁹ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. –СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 25.

³⁴⁰ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. –СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 25-26.

³⁴¹ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. –СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 63.

³⁴² АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. –СССР халқлари марказий нашриёти, 1926.

сибён” асарининг 1917 йилда Самарқандда нашр этилган нусхалари ҳозирда Тошкентда, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг нодир қўлёзмалар бўлимида шунингдек, Айнийнинг Самарқанддаги уй музейида ва Бухоро шаҳридаги Кўкалтош мадрасасида, бир вақтлар аллома Айний яшаб ижод қилган хонада – Айний номидаги ҳужра музейида сақланмоқда.

Айнийнинг ушбу дарслиги 88 бет, 7 бўлимдан иборат бўлиб, араб алифбосида, тоҷик тилида ёзилган. Асар адабий ва диний характерга эга бўлиб, ундаги келтирилган маълумотлар ўқувчиларни бефарқ қолдирмаслиги табиий. Олим “Таҳсиб ус-сибён” дарслигига тарбия ва илм олишнинг маркази бўлган мактабнинг ролига алоҳида эътибор беради: “Киши мактаб билан одам бўлади”³⁴³. Адаб ўзининг маорифпарварлик ва тараққийпарварлик қарашларига таяниб, тарбиянинг асосий мақсадини “ватанига, ўз халқига ва миллатига хизмат қилувчи кишилар етиштириш”³⁴⁴ деб ҳисоблайди. Халқнинг иқтисодий аҳволини аҳоли ўртасида маърифат тарқатиш йўли билан яхшилаш мумкин деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам у “Фан халққа бойлик келтиради”³⁴⁵, - деб ёзган эди.

XX аср бошларида Бухоро шароитида бошланғич мактабнинг тўрт синфдан иборат бўлишини маърифатпарвар адаб Айний биринчи бўлиб талаб қилиб чиқади. Айний таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг етакчи ролини ва марказий фигура эканлигини тўғри англаб етади. У дарсни уюштириш ва ўтказища ўқувчининг масъулияти катта эканлигини таъкидлайди³⁴⁶. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Айний илмий-ижодий фаолияти давомида бир қанча катта-кичик асарлар, янги миллий мактаблар учун ўқув қўлланмалар, дарсликлар ва адабиётлар ҳам ёзганки, уларнинг аксарияти ҳозиргача илмий жамоатчиликка яхши маълум эмас.

Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарининг “Бухоройи шариф” ва “Турон газеталари”, “Газеталарнинг тўхтатилиши” ва “Газеталарнинг таъсири” каби бўлимларида 1912-1913 йиллар давомида Бухорода

³⁴³ АЙНИЙ С. Таҳсиб ус – сибён. – Самарқанд: 1917. – Б. 26.

³⁴⁴ АЙНИЙ С. Таҳсиб ус – сибён. – Б. 64.

³⁴⁵ АЙНИЙ С. Таҳсиб ус-сибён. Самарқанд, 1917. – Б. 26.

³⁴⁶ АЙНИЙ С. Таҳсиб ус-сибён. – Самарқанд: 1917. – Б.8-14.

ёш бухороликлар томонидан йўлга қўйилган дастлабки матбуотчилик ва нашриётчилик ишлари, яъни “Бухоройи шариф” ва “Турон” номидаги газеталарининг нашр этила бошланиши ва бошқалар тўғрисидаги муҳим бўлган маълумотларни келтириб ўтади³⁴⁷.

Айнийнинг таъкидлашича, 1912 йилда “Тарбияи ат-фол” маҳфий жамияти аъзоларидан Муҳиддин Мансуров ва Мирза Сирож Ҳаким (1878-1914) кабиларнинг саъй – ҳаракатлари туфайли амирликда тожик тилида “Бухоройи шариф” газетасини чиқаришга рұхсат олиниади. Газетанинг мудирлигига Россия сиёсий агентлигига таржимон бўлиб фаолият юритаётган Ҳайдархўжа Мирбадалов тайинланади. “Элчихона цензорлик ҳақи ўз қўлида бўлмоқ шарти билан Бухоро ҳукуматидан Ливий ва Ҳайдархўжа исмларига газета учун имтиёз олиб берди. Бокудан муҳаррирлик учун асли бухоролик Мирза Жалол Юсуфзода чақирилди. Бир қадар ҳарф ва бир неча мураттиб келтирилиб форсий (тожик) тилда “Бухоройи шариф” исмида кундалик бир газета чиқирилди. Газетанинг биринчи сони 4 рабиус – соний 1330 хижрий - 1912 милодий 11 марта якшанба куни нашр бўлди”³⁴⁸ деб, аниқ қайд этади Айний.

“Бухоройи шариф” газетасида Айний³⁴⁹, Фитрат, Мирзо Сирохиддин Ҳаким, Саҳбо, домла Икромча, Самад Мансур, Ҳамидхожа Мехрий ва Мирза Жалол Юсуфзода ўзларининг янги усул мактаблари, маърифий ва публицистик йўналишдаги мақолалари билан фаол қатнашиб турган. “Бухоро амирлигининг аксар аҳолиси - Қоракўл, Чоржўй, Қарши, Карки, Шаҳрисабз, Китоб, Янги Қўргон, Зиёвуддин, Хатирчи каби Бухоро амирлигининг вилоят ва туманларининг аҳолиси тамоман турки – ўзбек тилида сўзлашувчилардир. Шу нарса ҳам инобатга олиниб, ўзбек тилида бир газета нашр қилишга қарор берилди”³⁵⁰.

³⁴⁷ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. –СССР ҳалқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 67.

³⁴⁸ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. –СССР ҳалқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 94.

³⁴⁹ АЙНИЙ С. Масти. // Бухоройи шариф. 1912 йил, № 17, пайшанба, 30 март; Унинг ўзи: Мактуб аз Бухоройи шариф № 20, сешанба, 3 апрель; Унинг ўзи: Сайли наврӯз дар Бухоро .№ 21, чоршанба, 4 апрель, № 8, сешанба, 20 март.

³⁵⁰ АЙНИЙ С. Мактуб аз Бухоройи шариф. // Бухоройи шариф. 1912, № 20, сешанба, 3 апрель.

“Бухоройи шариф” газетасига асос солинган санадан 4 ой ўтиб, яъни 1912 йил 14 июл “Турон” газетасининг 1-сони нашр қилинади³⁵¹. Шундай қилиб, ҳафтада тўрт марта “Бухоройи шариф”, икки марта “Турон” газеталари чиқа бошлаган. “Турон”нинг дастлабки 14 сонига Мирзо Жалол Юсуфзода мұхаррирлик қилган. (Бироқ 1-сонига Мирзо Сироҳ Ҳаким имзо чеккан). Ношири К. Левин бўлиб, 15-сондан унинг ноширлиги “Бухоройи шариф” ширкати ихтиёрига ўтган. “Турон”нинг мұхаррирлигига Истанбулда таҳсил олган бухоролик Фиёс Махзум Ҳусайнга топширилган. Мазкур сондан бошлаб газетанинг 21-сонигача Ҳайдархўжа Мирбадалов мұхаррир бўлган. Қисқа вақт, яъни 22-сондан 25-сонгача самарқандлик Ҳусайн Иброҳимов, 26-сондан охирги сонигача яна Ҳайдархўжа Мирбадалов масъул мұхаррирлик қилган. “Газеталар камоли мұваффақият билан 1913 йил январь бошигача давом қилди”³⁵².

“Хулосаи калом, 1913 йил 2 январда рус элчиҳонаси исмидан Петров имзоси билан идорага ушбу мазмунда бир мактуб келди: “Бухоро амири жаноб олийнинг хоҳишлари билан ушбу кундан эътиборан “Бухоройи шариф” ва “Турон” газеталари тўхтатилди. Мана шундай бўлиб “Бухоройи шариф” 1912 йилдан 2 январь 1913 йилга довур 153 – сон чиқиб ва “Турон” 14 июль 1912 йилдан бошлаб мазкур тарихгача 49 – сон чиқиб тўхтамоққа мажбур бўлди. Янги мева келтира бошлаган ушбу икки ниҳол, истибодд ва зулм болтаси билан ҳалқ боғчасидан чопилиб отилдилар”³⁵³. Демак, “Бухоройи шариф” 1912 йилнинг 11 мартаидан - 1913 йил 12 январгача, “Турон” газетаси 1912 йил 11 июлдан - 1913 йил 3 январигача чоп этиб турилган”³⁵⁴.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, маърифатпарвар адаб Садриддин Айнийнинг Бухоро жадидчилик ҳаракати ва жадид мактабларида олиб борган фаолияти оғир ижти-

³⁵¹ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР ҳалқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 95.

³⁵² АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР ҳалқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 96.

³⁵³ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР ҳалқлари Марказий нашриёти, 1926. – Б. 96-97.

³⁵⁴ Ўзбекистон тарихи солномаси / Тузувчи муаллифлар: Ражабов К. Ҳасанов Ф. Т: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 88-89.

моий-сиёсий даврга тўғри келади. Айни бу пайтда мамлакатда юзага келган ислоҳотчилик ҳаракатлари унинг дунё қарашида кескин ўзгаришлар ясади. Мутаассиб руҳонийлар ва амирлик ҳукуматининг Ёш бухороликларга қаттиқ қаршилик кўрсатиши ҳам олимнинг маорифпарварлик ғояларидан воз кечишига таъсир қила олмади. Бу нарса унга қайта куч ва гайрат бағишилади.

Айний умрининг қайриб ўн-ўн беш йиллик фаолиятини жадид мактабларида, келажак авлодларга таълим бериш, миллий адабиётлар яратиш, уларни ўз мамлакатига содиқ фарзанд қилиб тарбиялашга сарфлади. Адибнинг хизматлари бесамар кетмади. Халқ орасида у маърифатпарвар олим ва шоир сифатида танилди, сафдошлари орасида хурмат-эътибор қозонди. Маҳаллий матбуот саҳифаларида ҳам турли йўналишдаги мақолалари ва шеърлари билан қатнашиб турди. Олимнинг Бухорода жадид мактаблари очиш ва уларнинг сафини кенгайтириб, халқ фарзандларини ўқитишдаги саъй ҳаракатлари ҳозирда ҳам ўзига хос ибрат ва намуна мактабини ўтамоқда.

***

А.ЮСУПОВ,
Андижанский государственный университет

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ТРУДА САДРИДДИНА АЙНИ

Значительным явлением в историографии истории джадидизма была книга Садриддина Айни “Материалы к истории Бухарской революции” (1926 г.), где дана полная картина истории организации новометодных школ в Бухаре³⁵⁵. Следует отметить и книгу Муминджана Мухаммаджанова “Турмуш уринишлари. Мадраса талабаси кундалиги” о деятельности джадидов в Ташкенте и Фергане.³⁵⁶ Некоторое внимание этому вопросу уделялось и в работе Файзуллы Ходжаева “К истории революции в

³⁵⁵ См.: АЙНИ С. Материалы к истории Бухарской революции. – М. 1926.

³⁵⁶ См.: МУХАММАДЖАНОВ М. Турмуш уринишлари. Мадраса талабаси кундалиги. 1925.

Бухаре и национального размежевания Средней Азии”³⁵⁷. Заслуживает внимания и статья И.И.Умнякова “К истории новометодной школы в Бухаре” (1927 г.), посвященная рассматриваемой проблеме.

Как известно, С.Айни был участником и очевидцем событий, произошедших в Бухаре и его капитальный труд был написан по свежим следам, после отъезда С.Айни из Бухары. Работа была издана на узбекском языке в Москве в 1926 г.³⁵⁸ Переиздана же была лишь в 1963 г., после смерти автора и со значительными сокращениями, касающимися оценки самого бурного периода деятельности джадидов.

С.Айни придавал новометодным школам не просто просвещенческое значение, он считал, что они начинали переворот во всех сферах жизни общества. Так было в деятельности, потому что в программе джадидов указывалось, что реформа религиозных учебных заведений, повсеместное увеличение новометодных школ, привитие знаний людям напрямую связано с научной, общественной, экономической, политической жизнью Бухары³⁵⁹. Кроме того, автор подводит читателя к тому, что идеи джадидов были мощной объединительной силой, они положили конец распрям и воссоединили в своем стремлении к просвещению шиитов, суннитов, иранцев, таджиков, узбеков, всех передовых людей того времени, независимо от национальности и вероисповедания.

Айни дает подробный перечень основателей новометодных школ, в том числе и представителей Татарстана. Как активный участник событий С.Айни детально описывает все трудности организации и развития этих школ, борьбу сторонников “усули джадид” и “усули кадим”, отводя особую роль в этом Абдурауфу Фитрату³⁶⁰.

³⁵⁷ См.: ХОДЖАЕВ Ф. Избранные труды в 3-х томах. Т.1. -Ташкент, 1926. - С. 84-94.

³⁵⁸ См.: АЙНИ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар . - М., СССР халқларининг марказий нашриёти, 1926. - Б. 256.

³⁵⁹ См.: АЙНИ С. Тарихи инқилоби Бухаро. - Душанбе: Адиб, 1987. - С. 69.

³⁶⁰ Абдурауф Фитрат был назиром по иностранным делам (1922), назиром образования (1923), зампред Совета назиров Бухары. В 1923 г. Фитрата обвинили в злоупотреблении властью и отстранили от работы. Он уезжает в Москву, преподает в институте восточных языков, активно занимается литературной деятельностью. В 1924 г. Фитрат получил звание профессора. Его труды приобретают известность в Европе.

Книга С.Айни историографически важна еще и потому, что в ней кроме работ А.Фитрата, дается оценка и другим наиболее актуальным публикациям начала века, посвященным джадидизму. Среди них статья Бурхана Шарафа “Бухарские письма”, опубликованная в оренбургской газете “Вакт” (1910, 7 февраля. №574), Абдулкадыра Мухитдина – “О положении Бухары”, которые способствовали объединению бухарской молодежи и воздействовали на общественное мнение.

Список ташкентских и ферганских джадидов представил М.Мухаммаджанов. Однако его сведения о новометодных школах весьма отрывочны. Вместе с тем, здесь впервые говорится о зарождении узбекского театра, первых спектаклях в г.Коканде, Андижане, Самарканде, Намангане, об усилиях джадидов по изданию газет³⁶¹.

Уже в 1927 г. сложилось отрицательное отношение к джадидизму и была установка на критическую оценку его истории в пользу большевизма. Однако И.И.Умняков сумел на основании работы С.Айни дать картину зарождения джадидизма в дореволюционной Бухаре и высоко оценить его реформаторскую сущность.³⁶²

Статья И.И.Умнякова, объективно представляла историю новометодных школ, деятельности бухарских джадидов в этом направлении. Но в этом, возможно, и ее ценность. С другой стороны, она позволила создать представление о книге С.Айни, которая, как уже говорилось выше не имеет до сих пор полноценного издания на узбекском и русском языках.

Произведение С.Айни “Материалы к истории Бухарской революции” Ф.Ходжаев оценивал в целом высоко, но только как “прекрасное описание переживаний некоторых руководителей джадидизма” с цennыми материалами,

---

В тридцатые годы XX века он был репрессирован, по обвинению в буржуазном национализме. Указом Президента Республики Узбекистан от 25 сентября 1991 года Абдурауфу Фитрату за выдающиеся заслуги была присуждена Государственная премия в области литературы им.Алишера Навои.

³⁶¹ См.: МУХАММАДЖНОВ М. Тұрмұш уренишлари. Мадраса талабаси қундалиғи. – Т., 1923. Б.310-316.

³⁶² См.: УМНЯКОВ И.И. К истории новометодной школы в Бухаре. – 1927.

освещавшими отдельные этапы этого движения.³⁶³ Подвергая резкой критике работу С.Айни, он упрекал его в умалчивании значения школ джадидов в подготовке политической борьбы. Это обстоятельство было связано с тем, что книга Ф.Ходжаева была уже написана, а буквально через год переделана в условиях ущемленности свободы мнений и имела политическую окраску. Американский исследователь Э.А.Олворт отмечал, второе издание книги Ф.Ходжаева было осуществлено в связи с тем, что на него был оказан нажим со стороны партийных органов³⁶⁴ и это действительно так. ЦК КП(б) Уз и Средазбюро потребовали от него существенной переработки книги. Сам Ф.Ходжаев в предисловии ко второму изданию писал, что было решение партийных органов, указывающее на ошибочность некоторых положений его труда, которых он признал на III съезде КП(б) Уз и поправил их во втором выпуске брошюры³⁶⁵. Ф.Ходжаев в то же время не отказался от своей оценки социальной сущности джадидизма. К сожалению, первое издание труда Ф.Ходжаева, как наиболее ценное и правдивое, не доступно для читателя. Тем не менее и второе издание имеет историографическую ценность, несмотря на изменение позиции автора в окончательной оценке джадидского движения, вследствии насилиственного давления на человека, связанного своей деятельностью с правящим тоталитарным режимом.

Начальной просветительской деятельности джадидов Бухары Ф.Ходжаев уделяет мало внимания, акцентируя внимание на основных этапах джадидского и младобухарского движений и на их политической деятельности.

В отличие от С.Айни Ф.Ходжаев считал, что новометодные школы были не просто центрами просвещения, но и своеобразными центрами подготовки к политической борьбе. Примером тому, по его мнению, служили школы

³⁶³ См.:ХОДЖАЕВ Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания в Средней Азии //Избранные труды в 3-х томах. – Т.1. – Ташкент, 1926. – С. 73.

³⁶⁴ См.: ОЛВОРТ Э.А. Туркестон //Узбекистан адабиети и санъати .1992. 11 сентябрь.

³⁶⁵ См.: ХОДЖАЕВ Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания в Средней Азии. – С. 88,94.

Усман Ходжаева, Абдувахида Бурханова, где велась агитация против эмира и его правительства.

Интереснейшие сведения об учебной литературе новометодных школ содержала статья Н.Архангельского³⁶⁶. Здесь дан полный перечень учебников, авторами которых были организаторы и преподаватели этих школ: Мунаввар кары, Абдулла Авлони, Хафиз Саиди, Иноятулла Мирзаджанов и др.

Как представляется, историографическая ценность труда Садриддина Айни “Материалы к истории Бухарской революции” и других работ вышедших в первой половине 20-х годах заключается, прежде всего в том, что они писались еще тогда, когда степень идеологического диктата на общественные науки была относительно слаба. Работы этого периода носили характер журнальной статьи, тем не менее, их труды отличались от последующих публикаций более независимыми суждениями и альтернативными оценками имевших место исторических процессов.

---

³⁶⁶ См.: АРХАНГЕЛЬСКИЙ Н. Учебная литература на узбекском языке // Наука и просвещение. 1922. №2. – С. 34-41.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши 3

ЖАДИДЧИЛИК ВА МИЛЛИЙ ГОЯ МАСАЛАЛАРИ

С.Агзамжоджаев. Жадидчиликнинг гоявий ривожланиш босқичлари	6
Б.Назаров. Ўзбек ва француз озодлик шеърияти: типология масаласига доир	10
Ж.Исмаилова. Миллий – озодлик ҳаракатлари ва маърифатпарварлар	19
З.Абдирашидов. Туркистон жадидлари ва миллий гоя тарғиботи	26
Р.Шамсутдинов, Ш.Сайдалиева. Жадидчилик ҳаракати намояндадарининг ижтимоий, маънавий-маърифий қарашларига доир	39
Т.Қозоқов. Фарғона водийсида жадидчилик ҳаракатининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари	48
Б.Жамилова. Ватан армон, истиқлол орзу.....	53
Н.Холиқова. Истиқлолнинг гоявий раҳнамолари.....	64

ЖАДИД МАТБУОТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Д.Алимова. Без национальной печати “нет самой нации” – концепция развития джадидской прессы.....	69
Б.Ҳасанов. Жадид матбуоти саҳифаларида Туркистонда таълим масалаларининг ёритилиши	87
Б.Ирзаев, У.Ортиқов. Жадид матбуоти саҳифаларида Туркистондаги сиёсий жараёнлар.....	97
Р.Рахматжонов. Жадидлар ва матбуот	113
А.Мингнаров. Маданий жараёнлар ва таълим масалаларининг Туркистон миллий матбуотида ёритилиши	119

ЖАДИД АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ МАСАЛАЛАРИ

Н.Каримов. Жадид театрининг миллий манбаларига доир	124
--	-----

Б.Ирзаев. Ўзбек мусиқа маданияти ва жадид тараққийпарварлари	136
Р.Баракаев. Жадид маърифатпарварлик ҳаракати ва ўзбек болалар адабиёти	145

ЖАДИД МАКТАБИ, МАОРИФ ВА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

Д.Зиёева. XX аср бошларида шаҳар кутубхоналари тараққиётида жадид маърифатпарварларининг ўрни ...	151
Н.Мустафаева. Туркистон жадидларининг замонавий ўрта ва олий мактаб, маориф масаласига муносабати ...	155
Ш.Зиёдов. Туркистондаги шахсий кутубхоналар тарихидан.....	166
Э.Юсупов, Э.Тожимираев. Миллий гоя ва “усули жадид” мактабларининг фаолиятида доир.....	170
А.Расулов, Д.Насриддинова. Жадидчилик ҳаракатида татар аёлларининг тутган ўрни	176
З.Ишанходжаева. Прогрессивные идеи джадидов и их судьба.....	183
А.Кудияров. Из истории просветительской работы в Каракалпакии.....	187
Д.Жамолова. Бухоро республикаси ҳукуматининг маориф соҳасидаги сиёсати	193

ЖАДИДЧИЛИК ТАРИХШУНОСЛИГИ

Ф.Ширинова, С.Ҳамроева. Бухоро жадидлари маҳаллий муаррихлар талқинида.....	197
Ф.Темиров, С.Айнийнинг ижодий мероси Бухородаги жадидчилик ҳаракатини ўрганишда муҳим манба.....	203
А.Юсупов. К истории изучения историографического труда Садриддина Айни	209

ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ФОЯЙИ АСОСЛАРИ

*“Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот,
адабиёт ва санъатни ривожлантиришига
қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий фоя тарғиботидаги аҳамияти”
мавзудаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари
2016 йил 15 апрель*

**“Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2016**

**Муҳаррир:
Сарвар Очилов,**

**Муқова дизайнери:
Файзулло Собиров**

**Саҳифаловчи:
Зулхумор Улугбекова**

**Нашриётнинг гувоҳнома рақами AI № 224. 2012 й. 16 ноябрь.
Босмахонага 2016 йил 14 июнда берилди.
Бичими 84×108 ½, Шартли б.т. 11,34. Нашр т. 10,00.
Адади 90 нусха. Буюртма № 38
Баҳоси шартнома асосида.**

**“Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.**